

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ І. ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС	11
Розділ ІІ. МОРФОЛОГІЯ І ПРАВОПИС.	52
Розділ ІІІ. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ	98
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ	137

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

ВСТУП

1. МОВА В ЖИТТІ ЛЮДЕЙ

Мова — найбільше диво й найпотрібніша річ з-поміж усього, що створило людство у своєму розвитку. Без неї людина не змогла б ні думати, ні творити, ні самовдосконалюватися, а отже, й бути тим, ким є, — людиною.

Коли люди щось будують, вирощують, добувають, досліджують, вони спілкуються між собою, узгоджують свої дії, радяться, обмінюються знаннями, досвідом. І тут їм у пригоді стає мова.

Коли інженери, вчені обдумують нові машини, креслять плани споруд, складають програми для комп'ютерів, вони теж не можуть обійтися без мови. Їм треба щось записати, про щось довідатися з книжок, в інших людей, обміркувати якісь проблеми — і вони це роблять за допомогою мови.

Але люди не тільки працюють. Вони мають духовно збагачуватися, розумово розвиватися, виявляти свої здібності. Тож люди читають літературу, газети, журнали, слухають радіо, дивляться телепередачі, вчаться в школах та вищих навчальних закладах, пишуть художні твори й наукові праці або просто спілкуються зі своїми близькими, товаришами, співробітниками, знайомими, діляться своїми турботами й радощами. І все це вони можуть робити тільки завдяки мові.

Отже, хай би що людина робила, скрізь їй потрібна мова. Тому людина вчиться мови все своє життя — від народження до глибокої старості. Адже чим досконаліше людина знає мову, тим краще вона мислить, скоріше знаходить розв'язки, легше й чіткіше висловлює свої думки.

2. УКРАЇНЬСЬКА МОВА СЕРЕД ІНШИХ МОВ СВІТУ

На земній кулі налічується понад 3 тис. мов. Серед них є мови близькі між собою, споріднені і зовсім різні, далекі. Є мови давні й порівняно молоді. Одними мовами розмовляють мільйони людей, іншими — сотня-дві осіб. Одні мови високо-розвинені, ними створено багато художніх та нау-

кових творів, інші не мають навіть своєї писемності. Є мови державні й недержавні, мови міжнародного спілкування і мови лише місцевого значення.

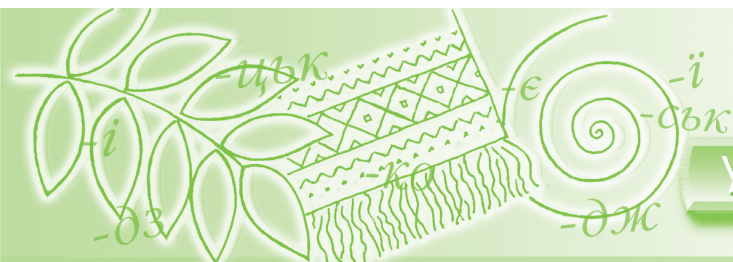
Українська мова — індоєвропейська. За спорідненістю мови світу об'єднуються в сім'ї. Таких сімей нараховують близько сорока: китайсько-тибетська, тюркська, семіто-хамітська, угро-фінська та ін. Найпоширеніша з-поміж них індоєвропейська — мовами цієї сім'ї розмовляє майже половина людства.

За близькістю мов в індоєвропейській сім'ї розрізняють слов'янську, германську, романську, балтійську, індійську, іранську та інші групи. Українська мова належить до слов'янської групи, куди входять також російська, білоруська (східна підгрупа), польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька (західна підгрупа), болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська і мертва старослов'янська (південна підгрупа) мови. Найближчими до слов'янських мов є балтійські і германські мови.

Мов, якими розмовляють сотні мільйонів людей, небагато. Це китайська, англійська, іспанська, гінді. Українська мова за кількістю тих, хто користується нею, стоїть приблизно на 15–20 місці у світі: нею розмовляє близько 45 мільйонів осіб. Упритул за нею йдуть сусідні польська й турецька мови. Серед слов'янських мов вона посідає друге місце — після російської.

Українська мова — одна з найдавніших. Сучасні мови формувалися двома шляхами: завдяки тривалому безперервному розвитку та внаслідок змішування мов. Останнім способом виникли, наприклад, французька (схрестилися галльська, латинська й франкська мови в I–XI ст.), англійська (схрестилися кельтська, англосаксонська й нормандська мови в V–XIII ст.), російська (схрестилися давньоболгарська, руська й угро-фінська мови в XI–XV ст.) та ін.

Розвиток української мови безперервно триває щонайменше три тисячоліття: її основні елементи

УКРАЇНСЬКА МОВА

були започатковані в часи, співвідносні з виникненням латинської мови, однієї з найдавніших мов світу.

У латинській мові напочатку було вісім відмінків (пізніше їх залишилося шість) — і всі такі, як і в українській, тільки місцевих було два. Латиняни, як і ми, знали кличний відмінок: *Brute — Бруте, Paule — Павле*; у багатьох випадках так само творили множину іменників: *murī — мури, maria — моря*; відмінювали прикметники: *nova — нова, novi — нові, novis — нових*; уживали подібні форми займенників: *tu — ти, tibi — тобі, sibi — собі, nos — нас, vos — вас, mea — моя, tua — твоя*; майже однаково змінювали дієслова за особами: *sedesі — сидиш, sedeti — сидить, sedemos — сидимо, sedetes — сидите*. Латинські діти так само казали *tamma — мама, tata — тато, papa — папа* (хліб), *vava — вава* (болить). Як і ми, латиняни розрізняли звуки *г* і *г'*: *hostis* «чужинець» (споріднене з нашим *гість*) і *genus* «рід» (споріднене з нашим *жона*), так само вимовляли голосні звуки тощо.

У VI–VII ст. предки сербів і хорватів переселилися з сучасної України на Балкани. І з собою вони понесли чимало вживаних і тепер в Україні слів та словоформ: *вабити, вир, гай, кальужа, кожух, крок, кут, снага, кутьї, крхки, мришав, чуємо, чекаємо, треба, наопако* «навпаки», *наоколо* «навколо» тощо.

З прийняттям християнства 988 року в Україну прийшла старослов'янська (тодішня болгарська) мова, якою були написані християнські богослужбові книги. І ця мова на довгий час, аж до Григорія Сковороди, стала літературною мовою в Україні. Нею були складені і «Повість врем'яних літ», і «Руська правда», і «Повчання» Володимира Мономаха, і «Слово о полку Ігоревім». Але то тут, то там крізь старослов'янщину, починаючи від найдавніших писаних в Україні пам'яток, пробиваються українські слова й українські форми слів: *п'ємо, помагає, дивися, лишися, ворогь, морокь, краса, хресть, Марко, Дмитро, Іаврило* тощо.

Українською мовою наші предки складали пісні, колядки, щедрівки, гаївки (веснянки) ще в дохристиянські часи. Нею розмовляли Володимир Великий, Ярослав Мудрий.

Перший запис пісні українською народною мовою було зроблено понад 430 років тому — 1571 року: *Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?*

1619 року у Львові було надруковано дві інтермедії українською мовою з певними діалектними особливостями. Ось один зі зразків тодішньої мови: *Що тут ти, побратиме, собі поробляєш? Кажі мені — як живеш та і як ся маєш?* Формування української літературної мови на народній основі започаткував Іван Котляревський поемою «Енеїда» (1798) та п'єсою «Наталка Полтавка» (1818). Остаточоно утвердив народну українську мову як літературну Тарас Шевченко.

Українська мова — одна з найрозвиненіших мов світу. Вона має добре опрацьовану систему стилів: розмовний, художній, публіцистичний, науковий, діловий. Надзвичайно багатий її словниковий склад: так, далеко не повний одинадцятитомний «Словник української мови» містить близько 135 тисяч слів; нещодавно виданий «Великий тлумачний словник сучасної української мови» охоплює 170 тисяч слів. Учені зараз працюють над словником, куди ввійде понад 200 тисяч слів. Її граматична система чітка, логічна. Вона мелодійна, співуча.

Українською мовою однаково чудово звучать Біблія й Гомерова «Одіссея», «Декамерон» Дж. Боккаччо і «Дон Кіхот» М. Сервантеса, «Євгеній Онегін» О. Пушкіна і «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, Шекспір і Джек Лондон, Ярослав Гашек і Марсель Пруст. Нею створено понад 200 тисяч народних пісень, велика художня література, написано тисячі наукових праць. Нема таких високих почуттів і таких глибоких думок, що їх не можна було б передати нашою мовою.

Багатство й красу української мови відзначали багато іноземців. Ще 1657 року турецький учений і мандрівник Ельвія Челебі, побувавши в Україні, записав: «Українці — давній народ, а мова їхня багатша й всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші». Із захопленням говорив про неї 1663 року французький офіцер та історик П'єр Шевальє: «Мова козаків... дуже ніжна й сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів». Російський академік Ізмаїл Срезневський 1834 року зазначав: «Ця мова є однією з найбагатших мов слов'янських; вона навряд чи поступається, наприклад, чеській — багатством слів і виразів, польській — живописністю, сербській — милозвучністю... Ця мова, ще не оброблена, може вже дорівнюватися до мов вироблених гнучкі-

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

стю й багатством синтаксичним — мова поетична, музикальна, живописна».

Українська мова — державна в Україні. Кожна країна, як правило, має свою єдину державну мову. Наприклад, у Франції це французька мова, в Англії — англійська, в Іспанії — іспанська, у багатонаціональній Росії — російська. Цією мовою видаються державні закони, постанови, розпорядження, її вживають у всіх державних і недержавних установах, в армії, нею ведеться навчання в школах і вищих навчальних закладах, пишуться наукові праці, користуються засоби масової інформації тощо. Держава дбає, щоб усі її громадяни добре знали цю мову, щоб нею видавалося якомога більше книжок, журналів, газет, щоб вона всебічно розвивалася. В Україні такою мовою є українська мова.

У 10-й статті Конституції України записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 грудня 1999 року дав докладне юридичне тлумачення цієї статті Конституції України. У рішенні зокрема записано: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя».

Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її і дала офіційну назву державі».

Розглянувши різні сторони цієї проблеми, Конституційний Суд України прийшов до висновку: «Таким чином, положення Конституції України зобов'язують застосовувати державну — українську — мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, в роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України».

Що ж до мов національних меншин, зокрема й російської, то вони можуть використовуватися посадовими і службовими особами «поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування», тобто лише на місцевому рівні.

Це рішення Конституційного Суду України, як записано в ньому ж, «є обов'язковим до виконання на території України, остаточною і не може бути оскарженим».

3. СКЛАДОВІ КОМПОНЕНТИ МОВИ

Мова складається з трьох основних компонентів: фонетики, лексики й граматики. Кожен із цих компонентів має в мові своє специфічне призначення.

Фонетика — це набір звуків, наголосів та інтонацій. Зі звуків, по-різному поєднуючи їх, ми будемо слова, різні форми слів, а зі слів, наголосів та інтонацій — речення. Таким чином, завдяки фонетиці ми чуємо свого співрозмовника і співрозмовник чує нас, тобто спілкуємося.

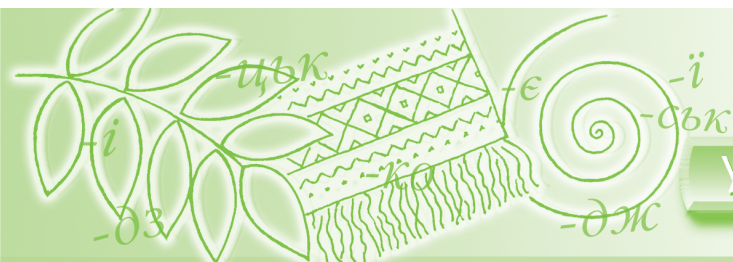
Проте наша мова не тільки звукова, а й писемна. Тому вивчення фонетики тісно поєднується з вивченням правопису. Цей компонент мови розглядається в розділі «Фонетика і правопис».

Лексика — це вся сукупність слів у мові. За допомогою слів ми членуємо навколишній світ на окремі більші й менші частини і даємо їм назви. Чуючи слова, ми уявляємо названі ними певні предмети, явища, властивості та розуміємо, про що говориться.

Проте називати щось можна не тільки окремими словами, а й стійкими сполученнями слів — фразеологізмами. Тому розділ, у якому вивчається цей компонент мови, називається «Лексика і фразеологія».

Граматика — це набір правил, за якими будуються висловлювання, та засоби застосування їх. За допомогою граматики ми позначаємо зв'язки між предметами і явищами, а також деякі найважливіші властивості буття і таким чином з окремих слів складаємо моделі подій, явищ, станів тощо, тобто творимо осмислені речення, в яких закладено потрібну інформацію про дійсність.

Правила граматики стосуються творення слів, змінювання їх і поєднання у речення. Ці функції

УКРАЇНСЬКА МОВА

граматики й розглядаються відповідно в розділах «Словотвір і правопис», «Морфологія і правопис» та «Синтаксис і пунктуація».

Мова існує у двох станах: у нашій уяві та в спілкуванні. Перший стан прийнято називати мовою, другий — мовленням.

Мова — це набір виражальних засобів (звуки, морфеми, слова, правила змінювання слів, правила поєднання їх у речення тощо), які зберігаються в нашій пам'яті. Набір виражальних засобів існує систематизовано: є система звуків, система морфем, система відмінків, система дієслівних форм, система слів тощо. Це полегшує нам кожного разу

пошук потрібних виражальних засобів у нашій пам'яті.

Мовлення — це практичне використання виражальних засобів, тобто складання й сприймання речень, реплік, тексту, сам текст. Мовлення має лінійний характер, де кожен елемент іде один за одним — звук за звуком, слово за словом, речення за реченням і т. ін., тобто так, як ми їх промовляємо чи записуємо.

Мова реалізується в мовленні, мовлення формує і живить мову. Мова не існує без мовлення, і мовлення не існує без мови — одне без одного вони мертві. Мова живе, доки нею спілкуються.

Розділ І. ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

ЗВУКИ МОВИ І БУКВИ

1. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО ЗВУКИ МОВИ

Термін «фонетика» вживається в двох значеннях: 1) набір звуків, наголосів та інтонацій певної мови; 2) розділ науки про мову, який вивчає її звуковий склад. Ці два значення слід розрізняти так само, як розрізняємо сам предмет і розмову про нього.

Так само звуки мови не треба сплутувати з позначенням їх на письмі — буквами. Звуки ми промовляємо й чуємо, а букви пишемо й бачимо. Букви — це лише далеко не точні умовні позначення звуків на папері чи іншому матеріалі.

Звуки мови — це насамперед коливання повітря, яке оточує нас. Тільки завдяки цьому звуки мови, як і будь-які інші звуки, передаються в просторі на більші чи менші відстані. Невидимі для ока повітряні хвилі діють на барабанні перетинки наших вух, і ми чуємо різні за силою й висотою звуки.

Але звуки мови від будь-яких інших звуків відрізняються тим, що їх ми творимо свідомо, за допомогою наших органів мовлення. Таким чином, звуки мови — це ще й наслідок певної роботи мовних органів.

Звуки мови мають, крім усього, своє точне призначення — передавати інформацію від людини до людини.

Отже, звуки мови — це: 1) коливання повітря (фізичне явище); 2) наслідок роботи мовних органів людини (фізіологічне явище); 3) засіб передачі інформації від людини до людини (суспільне явище).

2. ТВОРЕННЯ ЗВУКІВ МОВИ

Органи мовлення — це водночас і органи дихання та приймання їжі. Сюди належать діафрагма, легені, бронхи, гортань, глоткова, ротова й носова порожнини, язик, зуби, губи. У гортані є надзвичайно важливий для мовлення орган — голосові

зв'язки. Вони складаються з двох натягнутих м'язів, які можуть то напружуватися — і тоді виникає звук, то розслабляються — і тоді повітря проходить між ними вільно.

Звуки мови творяться видихуванням повітрям. Повітря, проходячи крізь щілину між напруженими голосовими зв'язками, змушує їх дрижати — утворюється нечленороздільний звук, з якого в глотковій, ротовій і носовій порожнинах формуються окремі звуки мови.

У глотковій порожнині, яка розміщена над гортанню, формується звук [г]. Носова порожнина використовується лише при творенні носових звуків [м] і [н]. Основну роль у формуванні звуків нашої мови виконує ротова порожнина, яка завдяки рухомим органам мовлення — язику, губам, нижній щелепі — може змінювати свою форму.

Нечленороздільний звук, який твориться за допомогою голосових зв'язок, складається з основного тону й обертонів, тобто вищих тонів (будь-який звук, який ми чуємо, має саме таку будову). Такий нечленороздільний звук, утворившись у гортані, потрапляє далі в ротову порожнину. А ротова порожнина — це змінний резонатор, у якому, залежно від його форми, одні обертони підсилюються, інші — глушаться. Завдяки цьому кожного разу виникає інший **тембр** — і ми чуємо інший звук. Саме тембр несе інформацію про те, як і де твориться той чи той звук мови, що його ми чуємо. За тембром, до речі, ми впізнаємо й голоси знайомих людей, бо в кожній людині трохи інша форма ротової порожнини — резонатора.

Під час **творення голосних звуків** видихуване повітря разом із звуком, утвореним голосовими зв'язками, вільно проходить через ротову порожнину, тому ніяких шумів не виникає. Лише язик при цьому змінює форму ротового резонатора: то передня, то задня його частини напружуються й піднімаються більше чи менше, та ще губи можуть заокруглюватися й трохи видовжуватися. Крім того, голосні можуть вимовлятися з більшою

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

текст. Інтонація є невід'ємною складовою частиною мови.

Крім того, треба пам'ятати, що дуже швидке мовлення утруднює сприйняття; надто повільна, тягуча мова послаблює увагу слухача. Безпричинно надто голосне мовлення дратує слухачів. Непомірно тиха мова змушує слухачів надміру напружуватися, щоб зрозуміти сказане. І одне, і друге порушення загальноприйнятої норми втомлює слухачів і, отже, справляє на них негативне враження.

Синтагма — це одиниця, яка виділяється із фрази відповідно до змісту висловлювання. Наприклад, вислів: *Допомогти не можна відмовити*, якщо його не поділити на синтагми, буде позбавлений змісту. Тут треба зробити невелику паузу або після *допомогти*, або після *не можна* — залежно від того, що хоче сказати мовець. Отже, синтагма — це і звукова, і значеннєва одиниця.

Синтагма виділяється синтагматичним наголосом, синтагматичною мелодикою й короткими синтагматичними паузами.

Те саме речення на синтагми можна ділити по-різному, але не довільно. Наприклад, речення: *Та коли вже надто тяжко туга серце обгортала, то співці співали пісню, пісня тугу розбивала* (Леся Українка), — можна розбити на три синтагми (паузами після слів *обгортала* і *пісню*), на чотири (паузою ще після слова *тяжко*), на шість (паузами також після слів *співці* та *пісня*). Від цього речення набуває кожного разу інших змістових відтінків. Але в поданому реченні не можна робити синтагматичних пауз, скажімо, після слів *надто*, *серце*, *співали*, *тугу*: від цього зруйнується зміст висловлювання.

Такт — це частина синтагми, об'єднана одним наголосом.

Такт може збігатися зі словом і може включати в себе кілька слів. Слова короткі, неповнозначні не мають свого наголосу і приєднуються до наголошеного слова. Наприклад, фраза: *Здається, гори перевертав би й не чув би втоми* (М. Коцюбинський), у якій 9 слів, розпадається на 3 синтагми і 5 тактів. У такті *й не чув би* одне слово наголошене і три ненаголошені.

Ненаголошене слово в такті, яке стоїть перед наголошеним, називається проклітикою (у вищенаведеному такті — це *й не*).

Ненаголошене слово в такті, яке стоїть після наголошеного, називається енклітикою (у вищенаведеному такті — це *бу*).

Іноді можуть втрачати наголос і повнозначні слова (наприклад, в українській мові: *на ніч* з наголошеним прийменником).

Склад — це частина такту, яка вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря (при повільній вимові). Склад являє собою поєднання звучнішого елемента з менш звучними. Найвищу звучність у складі становить голосний, наприклад: *стрім-кий, сон-це*. (Докладніше про складоподіл і будову складу йтиметься під час розгляду голосних звуків).

Отже, найменшою частиною мовленнєвого потоку, яка виділяється фізіологічно, тобто під час говоріння, є склад. Звуки фізіологічно не виділяються. Слово ми можемо вимовити по складах: *го-ло-ва*, але на окремі звуки у вимові його не членуємо (не кажемо: *г-о-л-о-в-а*). Тим часом розрізняємо слова навіть за одним відмінним звуком, як, наприклад, *школа* і *шкода*, *сорока* і *морока*, *компанія* і *кампанія*. Тобто якимось чином виділяємо й розпізнаємо окремі звуки. Як це відбувається?

4. РОЗПІЗНАВАННЯ ЗВУКІВ МОВИ

Розпізнавання окремих звуків здійснюється центральною нервовою системою. Окремі звуки з мовленнєвого потоку ми виділяємо завдяки нашій здатності впізнавати відомі нам явища й предмети.

Як людина впізнає предмети навколишньої дійсності? Тримає вона в пам'яті образ, фотографію всього предмета чи тільки окремі його ознаки, прикмети?

По дорозі додому ми не запам'ятовуємо всіх будинків, усіх парканів, усіх дерев підряд, а орієнтуємося лише на якісь окремі предмети: певної форми дерево, примітну будівлю, особливі двері тощо — і так втрапляємо до своєї домівки. Так само ми знаходимо стежку в лісі, відрізняємо березу від осокора, помічаємо знайомого в натовпі.

Предмети навколишньої дійсності ми впізнаємо не за цілісним образом, а за певними прикметами, які нам запам'яталися. Адже ми однаково добре орієнтуємося на знайомій місцевості і влітку, коли все буйно зеленіє й дерева вкриті листям; і восени, коли барви бліднуть і жовкне листя на деревах;

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

Усі букви мови, розміщені в певному порядку, називаються алфавітом (абеткою).

У сучасному українському алфавіті 33 букви. Вони розташовані в такому порядку і мають такі назви:

Аа — (а)	Іі — (і)	Тт — (те)
Бб — (бе)	Її — (йі)	Уу — (у)
Вв — (ве)	Йй — (й)	Фф — (еф)
Гг — (ге)	Кк — (ка)	Хх — (ха)
Ґґ — (ґе)	Лл — (ел)	Цц — (це)
Дд — (де)	Мм — (ем)	Чч — (че)
Ее — (е)	Нн — (ен)	Шш — (ша)
Єє — (йе)	Оо — (о)	Щщ — (ща)
Жж — (же)	Пп — (пе)	Ьь — (м'який знак)
Зз — (зе)	Рр — (ер)	Юю — (йу)
Ии — (и)	Сс — (ес)	Яя — (яа)

Розташування букв в алфавіті традиційне, ніякої закономірності в ньому немає. Його треба запам'ятати механічно.

Крім букв алфавіту, в українському письмі використовують ще два спеціальні знаки: апостроф (') і знак наголосу (˘).

За алфавітом розміщують слова в словниках, довідниках, енциклопедіях, картотеках, складають списки людей, різні каталоги тощо. Це полегшує знаходження потрібної інформації.

Розташовуючи слова за алфавітом, враховують не тільки їхні перші букви, а й усі наступні. Наприклад, треба поставити за алфавітом прізвища *Коваль*, *Коваленко*, *Ковальчук*, *Ковалюк*, *Ковалевський*, *Ковальський*. У всіх цих словах збігаються перші п'ять букв (*Ковал-*). Шостими йдуть букви **ь**, **е**, **ю**. В алфавіті першою стоїть буква **е**, потім **ь** і наприкінці **ю**.

Порівнюємо слова з шостою буквою **е**: *Коваленко* і *Ковалевський* — у них сьома буква **н** і **в**. Тому спочатку записуємо прізвище *Ковалевський* (з сьомаю буквою **в**), потім — *Коваленко* (з сьомаю буквою **н**). Так само зіставляємо слова з шостою буквою **ь** і розташовуємо їх у такому порядку: *Коваль*, *Ковальський*, *Ковальчук*. Отже, список за алфавітом набуває такого вигляду: *Ковалевський*, *Коваленко*, *Коваль*, *Ковальський*, *Ковальчук*, *Ковалюк*.

Апостроф (') і дефіс (-) при розташуванні слів за алфавітом не враховуються. Наприклад, в алфавітному ряду *з'яб*, *з'ясувати*, *зять* враховано

тільки треті букви **б**, **с**, **т**. Так само в алфавітному ряду *як-небудь*, *якось*, *як-от*, *якраз* дефіс до уваги не береться.

6. ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ ДЕЯКИХ БУКВ

Звукове значення букв українського алфавіту неоднакове. Більшість букв у ньому однозначні, тобто кожна з них позначає один звук. Букви **а**, **о**, **у**, **е**, **и**, **і** (6 букв) позначають відповідні голосні звуки, букви **б**, **в**, **г**, **д**, **ж**, **з**, **й**, **к**, **л**, **м**, **н**, **п**, **р**, **с**, **т**, **ф**, **х**, **ц**, **ч**, **ш** (21 буква) — відповідні приголосні. Решта 6 букв **я**, **ю**, **є**, **ї**, **ь** та **щ** мають свої особливості.

Буква **ь** сама по собі ніякого звука не позначає. Вона вживається лише для позначення м'якості приголосних: *день* [ден'], *мальва* [мал'ва], *льон* [л'он], *пеньок* [пен'ок], *каньйон* [кан'йон], *порт'єра* [порт'йєра].

Букви **ї** та **щ** завжди позначають два звуки: перша — [йі], друга — [шч]: *їжак* [йіжак], *поїзд* [пойїзд], *з'їзд* [зйїзд], *щит* [шчит], *плащ* [плашч]. Буквосполучення **шч** в українській мові не вживається. Замість нього пишеться буква **щ**: *блиск* — *блищати*, *віск* — *вощина*, *Мелашка* — *Мелашчин*.

Букви **я**, **ю**, **є** мають двояке значення:

1) безпосередньо після приголосного вони позначають м'якість попереднього приголосного і відповідно звуки [а], [у], [е]: *нянька* [н'ан'ка], *лялька* [л'ал'ка], *юанс* [н'уанс], *тютюн* [т'ут'ун], *синє* [син'е];

2) в інших позиціях (на початку слова, після голосного, після апострофа й м'якого знака) вони позначають відповідно два звуки [йа], [йу], [йе]: *яма* [йама], *пояс* [пойас], *зв'язок* [звйязок], *альянс* [ал'йанс], *юрба* [йурба], *в'юн* [вйун], *Нью-Йорк* [н'йуйорк], *з'єднаємо* [зйєднаємо].

Крім того, буквосполучення **дж** і **дз** мають також двояке значення:

1) на межі префікса і кореня вони позначають відповідно два звуки [д]+[ж] і [д]+[з]: *підживлення*, *переджнивний*, *надзвичайний*, *відзнака*;

2) в інших позиціях вони позначають відповідно один звук — [дж] і [дз]: *джерело*, *джунглі*, *погоджений*, *затверджений*, *дзвінок*, *кукурудза*.

Є свої особливості у вживанні букви **г**. До українського алфавіту її запровадив 1619 року Мелетій Смотрицький (раніше звук [г] передавали буквосполученням **кг**). У 1933 році її було вилучено

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

лочний Шлях (народна назва: *Чумацький Шлях*), галактика *Велика Магелланова Хмара*, *Полярна зірка*, *Море Спокою* (на поверхні Місяця), *Європа*, *Волино-Подільська височина*, *гори Карпати*, *Лиса гора*, *Чорне море*, *Причорномор'я*, *Зміїний острів*, *озеро Світязь*, *місцевість Пуща-Водиця*, *заповідник Біловезька Пуща*, *Голосіївський ліс*;

5) у назвах держав, територій, населених пунктів, вулиць, будівель тощо: *Україна*, *Українська Народна Республіка*, *Сполучені Штати Америки*, *Республіка Польща*, *Російська Федерація*, *Далекий Схід*, *Зелений Клин*, *Київська область*, *Ставищенський район*, *місто Біла Церква*, *село Гостра Могила*, *село Нове Село*, *майдан Незалежності*, *Софійська площа*, *вулиця Ярославів Вал*, *вулиця Добрий Шлях*, *бульвар Академіка Вернадського*, *Кловський узвіз*, *житловий масив Микільська Слобідка*, *Золоті ворота*, *Андріївська церква*, *Маріїнський палац*; у словах *Батьківщина*, *Вітчизна*, якщо ці назви рівнозначні слову *Україна*;

6) у назвах найвищих державних установ України та міжнародних організацій: *Верховна Рада України*, *Кабінет Міністрів України*, *Конституційний Суд України*, *Верховний Суд України*, *Центральна Рада*, *Організація Об'єднаних Націй*, *Рада Безпеки*;

7) у назвах релігійних понять та богослужбових книг: *Бог*, *Божя Мати*, *Син Божий*, *Святий Дух*, *Страшний Суд*, *Біблія*, *Євангелія*, *Коран*.

З великої букви пишеться тільки перше слово:

1) у назвах різних установ, закладів, громадських і політичних організацій: *Міністерство освіти і науки*, *Національний банк України*, *Національна академія наук України*, *Міністерство зовнішніх економічних зв'язків України*, *Державна телерадіомовна компанія України*, *Київська міська державна адміністрація*, *Національна спілка письменників України*, *Київський академічний український драматичний театр ім. І. Франка*, *Національна опера України*, *Київська середня школа № 189*, *Центральний комітет профспілки працівників освіти та науки України*, *Українська республіканська партія*, *Федерація товариств зв'язків із зарубіжними країнами*;

2) у назвах найвищих державних посад України та міжнародних посад: *Президент України*, *Голова Верховної Ради України*, *Генеральний прокурор України*, *Генеральний секретар ООН*; з великої

букви для підкреслення поваги можуть писатися й назви інших посад: *Міністр освіти і науки України*, *Посол Франції*, *Директор Інституту української мови*;

3) у назвах історичних подій, свят, знаменних дат, постів тощо: *Велика французька революція*, *епоха Відродження*, *Хмельниччина*, *Руїна*, *Семирічна війна*, *Друга світова війна*, *День незалежності України*, *День злуки*, *Великдень*, *Різдво*, *Покрова*, *Зелені свята*, *Великий піст*, *Спасівка*, *Масниця* тощо;

4) у назвах конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів тощо: *Акт проголошення незалежності України*, *Конституція України*, *Декларація прав людини*, *Версальський мир*, *Ялтинська конференція*;

5) у назвах, що беруться в лапки: *повість «Тіні забутих предків»*, *кінофільм «Камінний хрест»*, *газета «Українська газета»*, *літопис «Повість врем'яних літ»*, *збірник законів «Руська правда»*, *медаль «За бойові заслуги»*, *станція метро «Конtrakтова площа»*, *готель «Золотий колос»*, *вино «Перлина степу»*, *цукерки «Пташине молоко»*, *компанія «Дженерал моторс»*, *торговий дім «Зимовий сад»*; у подвійних назвах з великої букви пишеться також перше слово другої назви: *повість «Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє — тьма»*, *газета «Дейлі телеграф енд Морнінг пост»*.

Проте з малої букви пишуться:

1) частки в прізвищах, іменах, географічних назвах іншомовного походження: *Шарль де Голль*, *Ульріх фон Гуттен*, *Нур ед Дін*, *Па-де-Кале*, *Фондю-Лак*, *Сен-е-Уаз*, *Франкфурт-на-Майні*;

2) імена, прізвища людей, географічні назви, що вживаються як загальні назви: *меценат*, *рентген*, *дизель*, *макінтош*, *галіфе*, *донжуан*, *йоркшир*, *бостон*, *свалява*;

3) присвійні прикметники у фразеологізмах та наукових термінах: *аріаднина нитка*, *ахіллесова п'ята*, *дамоклів меч*, *прокрустове ложе*, *архімедова спіраль*, *базедова хвороба*, *бертолетова сіль*;

4) прикметники на **-ський**, утворені від власних назв, якщо вони не входять до якоїсь іншої власної назви: *шевченківські традиції* (але: *Шевченківська премія*), *шекспірівський стиль*, *езопівська мова*, *київські вулиці* (але: *Київська область*), *петриківський розпис*, *опішнянська декоративна кераміка*.

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ І ЇХ ПРАВОПИС

8. КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

В українській мові 32 приголосні звуки. Один від одного вони відрізняються, як уже було сказано, за участю тону й шуму, за місцем перепони, за способом подолання перепони та за палаталізацією (твердий чи м'який).

Система приголосних української мови за цими ознаками має такий вигляд: з. — зімкнені, щ. — щілинні, з.-щ. — зімкнено-щілинні (табл. 1).

Піднебінні звуки [дж], [ж], [ч], [ш] називають ще шиплячими. Зубні тверді [дз], [з], [ц], [с] та м'які [дз'], [з'], [ц'], [с'] називають ще свистячими. Шиплячі і зубні становлять пари: [дж] — [дз], [ж] — [з], [ч] — [ц], [ш] — [с].

У розподілі звуків за розрядами спостерігаються такі закономірності.

Сонорних (якщо не враховувати м'яких), як і голосних, є 6: [м], [в], [н], [л], [р], [й]. Дзвінких (теж без м'яких) є 8: [б], [д], [дз], [з], [дж], [ж], [г], [г'], але 2 з них [дз] і [дж] утворені з елементів інших звуків: початок становить проривний [д], продовження — відповідно щілинні [з] і [ж]. Глухих (так само без м'яких) є 9: [п], [ф], [ц], [с], [ч], [ш], [к], [х], але 2 з них [ц] і [ч] (як і у дзвінких) утворені з елементів інших звуків: початок становить проривний [т], продовження — відповідно щілинні [с] і [ш], а звук [ф] — запозичений.

Дзвінкі і глухі становлять пари: [б] — [п], [д] — [т], [дз] — [ц], [з] — [с], [дж] — [ч], [ж] — [ш], [г] — [к], [г] — [х]. Пари не має лише звук [ф], бо він запозичений.

Зубних твердих несвистячих є 4: [д], [т], [л], [н]; зубних твердих свистячих теж є 4: [с], [ц], [з], [дз]; це ж стосується й відповідних м'яких приголосних; так само є 4 шиплячі [ш], [ч], [ж], [дж]; 4 задньоротові: [г], [к], [г'], [х]; було б і губних 4: [м], [в], [п], [б], [ф], якби не п'ятий запозичений звук [ф]. Поза «четвірками» залишаються лише звуки [р], [р'], [й].

Запам'ятати різні групи приголосних можна за такими висловами: сонорні — *ми винили рій*; дзвінкі — *буде гоже бедзю у джазі*; глухі — *усе це кафе «Птах і чаша»*; губні — *мавпа Буф*; зубні — *де ти з'їси ці лини* та ще звук [дз]; шиплячі — *ще їжджу*; свистячі — *сче їздзу* (в дитячій вимові); задньоротові — *хуга гука*.

9. ВИМОВА І ПРАВОПИС СОНОРНИХ, ДЗВІНКІХ ТА ГЛУХИХ

Сонорні приголосні, як і голосні, у будь-якій позиції завжди вимовляються чітко. Сонорний приголосний [в] ніколи не уподібнюється до глухого [ф], у кінці слова й перед приголосними він у вимові, навпаки, наближається до голосного [у]. Наприклад, вимовляємо [стаў], [кроў], [рукаў], [лаўка], [тоўстий], а не «стаф», «кроф», «рукаф», «лафка», «тофстий».

Дзвінкі приголосні ніколи не втрачають своєї дзвінкості, тобто не оглушуються. Наприклад, у кінці слова вимовляємо [дуб], [мед], [корж], а не «дуп», «мет», «корш»; перед наступним глухим — [дубки], [стежка], [могти], а не «дупки», «стешка», «мохти».

Виняток становить звук [г] у словах *легко*, *вогко*, *нігті*, *кігті*, *дьогтю*, *дігтяр*, де він перед насту-

Таблиця 1

За участю тону й шуму	За місцем і способом творення											
	губні		зубні тверді			зубні м'які			піднебінні		задньоротові	
	з.	щ.	з.	з. щ.	щ.	з.	з. щ.	щ.	з. щ.	щ.	з.	щ.
сонорні	[м]	[в]	[н]	—	[л]	[н']	—	[л']	[рр']	[й]	—	—
дзвінкі	[б]	—	[д]	[дз]	[з]	[д']	[дз']	[з']	[дж]	[ж]	[г]	[г']
глухі	[п]	[ф]	[т]	[ц]	[с]	[т']	[ц']	[с']	[ч]	[ш]	[к]	[х]
[дж] [дз]												

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

пним глухим вимовляється як **х**: [лехко], [вохко] і т. д. Написання букви [г] у цих словах перевіряємо за допомогою таких форм: *легенько*, *волога*, *ніготь*, *кіготь*, *дьоготь*.

Звук [з] у префіксах **з-**, **роз-**, **без-** перед наступним глухим іноді може вимовлятися як [с]: *зсунути* — [ссунути], *розкусити* — [роскусити], *безпека* — [безпека]; а в двох словах взагалі не чується: *розсада* [росада], *розсіл* [рос'іл].

Проте в префіксах **роз-**, **без-** завжди пишеться буква **з** незалежно від вимови: *розклад*, *розсунути*, *розжитися*, *безсилля*, *безхмарний*, *безшумний*.

Префікс **з-** незалежно від вимови позначається переважно буквою **з**: *зсіпати*, *зцідити*, *зчинити*, *зшити*. Лише перед **к**, **ф**, **п**, **т**, **х** («кафе «Птах») він і на письмі переходить у **с**:- *скласти*, *сфотографувати*, *спитати*, *стиснути*, *схвалити*.

У словах *натхнути*, *натхнений*, *натхненний*, *натхнення* відповідно до вимови пишеться буква **т** (хоч *надихнути*, *надихати*).

Глухі приголосні перед наступним дзвінким уподібнюються до парних дзвінких. Це відбувається в таких десяти незапозичених словах: *боротьба* [бород'ба], *молотьба* [молад'ба], *просьба* [проз'ба], *лічба* [л'іджба], *Великдень* [велигден'], *повсякденний* [повс'агденний], *якби* [йагби], *аякже* [айагже], *отже* [одже], *осьде* [оз'де]; а також в іншомовних словах *вокзал*, *екзамен*, *рюкзак*, *анекдот*, *футбол*, *айсберг* тощо. Слова «кісьба», що як приклад наводиться в деяких посібниках, в українській мові нема, є *кововиця*, *ковиння*.

Перед сонорними глухі приголосні не змінюються: *крига* [крига], *присмерк* [присмерк], *п'ятниця* [п'ятниця'а].

Коли приголосний звук чується невиразно і виникає сумнів, яку букву писати, треба так змінити слово або дібрати до нього таке споріднене, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний чи сонорний. Наприклад, пишемо *молотьба*, *бризкати*, *отже*, бо *молотити*, *бризнути*, *отож*.

Якщо написання слова не можна перевірити таким чином (наприклад, *мерехтити*, *призба*), то слід звернутися до орфографічного словника.

10. ТВЕРДІ І М'ЯКІ ПРИГОЛОСНІ

Приголосні звуки в українській мові бувають тверді та м'які, наприклад: *булка* — *булька*, *лук* — *люк*, *тин* — *тінь*. При цьому діють такі правила.

М'якими в будь-якій позиції можуть бути лише зубні приголосні [д], [т], [з], [дз], [с], [ц], [л], [н] (їх 8): *ожеледь*, *мить*, *скрізь*, *гедзь*, *кінець*, *сіль*, *день*, *дядько*, *близько*, *юнацький*, *кузня* [куз'н'а], *сніг* [с'н'іг].

Приголосний [р] м'яким може бути тільки перед голосними: *ряд* [р'ад], *дрюк* [др'ук], *річка* [р'ічка], *ларьок* [лар'ок]. У кінці слова й перед приголосними він завжди твердий: *кобзар*, *бур* (від *буря*), *гіркий*, *чотирма* (хоч *чотирьох*).

Звук [й] завжди м'який (при його вимові середня частина язика піднімається до твердого піднебіння): *яскравий* [йаскравий], *райдуга*. Тому після нього ніколи не буває звука [и], а може бути тільки [і]: *край* [крайі], *Надіїн* [над'ійін].

Інші приголосні бувають лише **твердими** або **пом'якшеними**.

Губні ([м], [в], [п], [б], [ф]), шиплячі ([ш], [ч], [ж], [дж]), задньоротові ([г], [г], [к], [х]) у кінці слова і перед наступним приголосним завжди тверді: *голуб*, *степ*, *ніч*, *навстіж*, *облич* (від *обличчя*), *сім'я* [с'ім'я], *верф'ю* [верф'ю], *ріжте*, *поставте* (хоч *забудьте*, *киньте*), *Лук'ян* [лукийан], *Х'юстон*, *Рейк'явік*.

Пом'якшеними ці приголосні бувають лише перед голосними — найчастіше перед [і]: *місто* [м'істо], *світ* [с'в'іт], *пір'я* [п'ір'я], *вечір* [веч'ір], *гілка* [г'іллка], *шкіра* [шк'іра]; рідше — перед [а], [у]: *свято* [с'в'ато] і [с'в'іато], *мавпячий* [маўп'ачий] і [маўп'іачий], *бюро* [б'уро] і [б'іуро], *кювет* [к'увет] і [к'іувет], *збіжжя* [зб'іж'ж'а] і [зб'іжжа], *ніччю* [н'іч'ч'у] і [н'іччу].

Приголосні перед [е], як правило, звучать твердо: *земля* — *землею*, *день* — *днем*. М'якими перед [е] (на письмі є) вони бувають лише в числівнику *третє*, у прикметниках типу *синє*, *давнє*, *осіннє* та після подовжених м'яких, як у словах *життєвий*, *значеннєвий*.

Приголосні перед [и] завжди тверді, а перед [і] — м'які або пом'якшені: *дим* — *дім*, *сила* — *сіла*, *лис* — *ліс*, *бик* — *бік*, *кит* — *кіт*, *читка* — *чітко*.

11. ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

М'який знак вживається для позначення м'якості приголосних (він не «пом'якшує», як часом помилково кажуть, а позначає м'якість).

М'який знак ставиться тільки після зубних **д**, **т**, **з**, **с**, **ц**, **л**, **н**, якщо вони вимовляються м'яко: *мідь*,

20

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

а не апостроф: *Нью-Йорк, Сьєрра-Леоне, Льєж, Танганьїка, порт'єра, пасьянс, дос'є, Дьяконов, Льюшин*.

Не пишемо апострофа в тих іншомовних словах, де букви **я, ю, є** позначають м'якість або пом'якшення попереднього приголосного: *бюро* [б'уро], *бюлетень, бязь, мюрид, мюзик-хол, тюнітр, фюзеляж, рюкзак, Вюртемберг, Вязьма, Кяхта, Гого, Кюрі, Пешков, Рюкю* та ін. (хоч у вимові в таких словах може чути звук [й]: [б'уро] і [бйуро], [б'аз'] і [бйаз']).

13. ПОДОВЖЕНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ І ПОЗНАЧЕННЯ ЇХ НА ПИСЬМІ

Подовжені приголосні звуки на письмі позначаються двома однаковими буквами. Подовження приголосних в основах слів відбувається з різних причин.

Приголосні подовжуються **внаслідок збігу однакових звуків** на межі частин слова (одна частина слова закінчується, а друга починається на той самий приголосний):

1) префікс + твірна основа (основа, від якої твориться слово): *наддніпрянський, беззбройний, роззиратися, оббігти, ввечері, ззаду, беззаперечний, возз'єднаний, контрреволюція, імміграція, інновація*;

2) твірна основа з кінцевим **н** + суфікс **н**: *законний, осінній, ранній, щоденний, гуманний, письменний, вершинний, законність, щоденник, віконниця, Вінниця*; але: *буквений* (букв+є+ний), *казармений* (казарм+є+ний), *пореформений, юний, юність, скляний, олов'яний, дерев'яний, качиний* (такого збігу двох **н** тут нема);

3) дієслівна форма з кінцевим **с** + частка **ся**: *піднісся, пасся, тряся, розрісся*;

4) у складних словах: *трьохсоттисячний, піввікна, юннат* (юний натураліст), *страйк-ком* (страйковий комітет), *військкомат* (військовий комісаріат).

Збіги приголосних сталися також **внаслідок різних змін звуків**.

У словах типу *козаччина, Донецчина, Німеччина*, що походять від слів *козацький, донецький, німецький* (у яких є суфікс **-цьк-**), подовжується приголосний **ч**. Подовжуються приголосні також у словах *ссати, бовваніти, лляний* (або *льняний*), *овва; останній, старанний, притаманний, захопний* і похідних.

Подовжується приголосний **н** у **наголошених суфіксах -єнн-, -анн-** прикметників і прислівників, що означають велику міру якості: *нескінченний, непримиренний, недоторканий, нездоланий, неказаний, страшенний, здоровенний, численний, нескінченно, неказанно, страшенно*.

Подовжується приголосний **н** і в наголошених суфіксах прикметників-старослов'янізмів: *свещенний, благословенний, блаженний, огненний, мерзенний*, а також: *божественний*.

Але ніколи не подовжується приголосний **н** у суфіксах дієприкметників: *недоторканий, неказаний, нескінчений, вихований, намальований, приречений, зібраний, захоплений, даний, написаний*. Не подовжується приголосний **н**, зокрема й у прикметниках *юний, шалений, скажений, жаданий, нежданий*.

В іменниках на **-ість**, утворених від прикметників, написання **-нн-** або **-н-** зберігається: *нескінченність, непримиренність, нездоланність, мерзенність; старанність*, але: *приреченість, вихованість, зібраність, захопленість, юність*.

В українській мові **подовжуються м'які зубні та пом'якшені шиплячі**, якщо вони стоять між двома голосними:

1) в іменниках середнього роду (крім тих, що означають назви малих істот): *життя* [жит'т'а], *знання, знаряддя, колосся, мотуззя, гілля, збіжжя* [збі'ж'ж'а], *кличчя, піддашшя* (але: *теля, кошеня*);

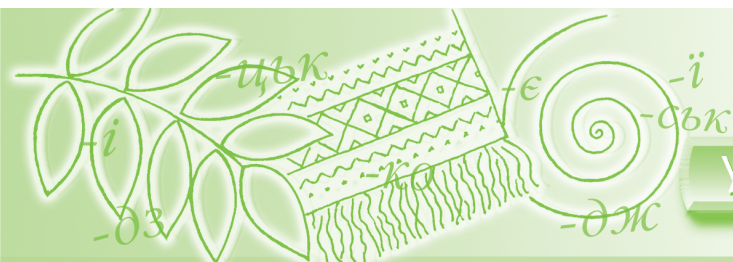
2) в орудному відмінку однини іменників жіночого роду перед закінченням **-ю**: *сіллю, міццю, міддю, тінню, вісню, нічню, подорожжю, тушю* (але: *радістю, жовчу*);

3) у словах *Ілля, суддя, рілля, породілля, стаття, баддя, зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню*.

Якщо м'який приголосний стоїть не між двома голосними, то подовження не відбувається: *бажань* (хоч *бажання*), *облич* (хоч *обличчя*), *подільський* (хоч *Поділля*), *щастя* (хоч *життя*), *Поволжя* (хоч *Запоріжжя*), *Керчю* (хоч *річчю*), *нехворощю* [нехворошч'у] (хоч *піччю*).

Виняток становить дієслово *лю, леш* і т. ін., у якому звук [л'] подовжився на початку слова (не між двома голосними).

В іменниках *стаття, баддя, породілля* нема подовження в родовому відмінку множини: *статей*,

бадей, породілей. Річ у тім, що в давній українській мові в усіх названих вище випадках після м'якого приголосного виступав звук [й], наприклад: [суд'йа], [стат'йа], [т'ін'йу], [жит'йа]. Згодом звук [й] уподібнився до попереднього м'якого: [суд'д'а], [стат'т'а], [т'ін'н'у], [жит'т'а]. Там, де перед ним було вже два або більше приголосні, звук [й] випав: [йун'іс'т'йу] — [йун'іс'т'у], [жоўч'йу] — [жоўч'у]. Після губних та **р** звук [й] залишився: [кровйу], [мат'ірйу] (пишемо: *кров'ю, матір'ю*). Залишився звук [й] і в словоформах *статей, бадей, породілей* (тому що між попереднім приголосним і ним з'явився вставний **е**, як у словах *земля — земель, пісня — пісень*).

У словах іншомовного походження приголосні у вимові, як правило, не подовжуються: [голан'д'йа], [мароко], [тона], але на письмі букви можуть подвоюватися відповідно до написання цих слів в інших мовах.

Подвоєння букв послідовно зберігається тільки у власних назвах та похідних від них словах: *Голландія, голландський, Марокко, марокканець, Дарданелли, дарданелльський, Міссісіпі, Апенніни, Філіппіни, Вінніпег, Канберра; Будда, буддизм, Шиллер, Дікенс, Уатт, Торрічеллі, Кассандра, Одисей*.

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно не подвоюються: *клас, група, каса, сума, лібрето, інтермецо, бароко, шосе, колосальний*.

Подвоєння букв зберігається лише в таких загальних назвах: *тонна, манна, ванна, мадонна, бонна, панно, брутто, нетто, мотто, вілла, мулла* та в рідковживаних: *аннали, пенні, білл, булла, дурра, мірра* (усього 17 слів). У таких іншомовних словах, як: *контрреволюція, ірраціональний, сюрреалізм, імміграція, інновація, аптерцепція* — збіг приголосних стався на межі префікса і кореня.

В українізованих запозичених іменах букви звичайно не подвоюються: *Авакум, Інокентій, Іполит, Калістрат, Кирило, Пилип, Сава, Саватій; Агнеса, Агрипина, Інеса, Каміла, Мар'яна, Сара*.

Подвоюються букви:

1) у чоловічих іменах: *Аполлінарій, Аполлон, Вассіан, Віссаріон, Геннадій, Еммануїл, Палладій*;

2) у жіночих іменах: *Алла, Аполлінарія, Аполлонія, Белла, Васса, Віолетта, Ганна, Жанна, Елла, Емма, Іванна, Ізабелла, Інна, Маріанна, Римма, Стелла, Сусанна*.

14. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Іноді при творенні слова або його відмінюванні замість одного звука з'являється інший, тобто відбувається чергування звуків.

Найпоширенішими в українській мові є такі чергування приголосних (тобто перенесення місця перепони на шляху видихуваного повітря від задньої частини ротової порожнини на зуби і піднебіння):

1) **г — з — ж**: *нога — нозі — ніжка, друг — друзі — дружє, моги — могу, казати — кажє*;

2) **к — ц — ч**: *рука — руці — ручка, рік — у ріці — річний, кликати — кличу, вулиця — вуличний*;

3) **х — с — ш**: *вухо — у вусі — вушко, рух — у русі — рушити, колихати — колишу, писати — пишу*;

4) **г — дз — дж**: *герлига — герлидзі — герлиджка, Грига — Гридзі — Гриджин*.

Проте замість закономірного **ч** вимовляється й пишеться **ш** у словах *рушник, рушниця, дворушник* (від *рука*), *мірошник* (від *мірка*), *торішний* (від *торік*), *соняшник* (від *сонце*), *сердешний* «бідолашний» (від *серце*, але: *сердечний* «серцевий», «щирий»). В інших подібних випадках незалежно від вимови пишеться буква **ч**: *молочний, пшеничний, сонячний, ячний, яєчня*.

У дієслівних основах, крім того, чергуються ще такі приголосні:

1) **д — дж**: *ходити — ходжу, походжати* (внятки: *завадити — заважати, привидітися — увижатися*);

2) **зд — ждз**: *їздити — їжджу, переїжджати*;

3) **зк — жч**: *брязкати — брязчати*;

4) **т — ч**: *платити — плачу, розплачуватися*;

5) **ст — щ**: *пустити — пуцу, випущений*;

6) **ск — щ**: *тріскати — тріщати*.

В інших частинах мови чергується **д — ж** (а не **д — дж**, як у дієсловах): *огородити — огорожа, уродити — урожай, переходити — перехожий, погода — погожий, правда — справжній*.

15. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ДОДАВАННІ СУФІКСІВ -СЬК(ИЙ), -СТВ(О)

При творенні слів за допомогою суфіксів **-ськ-**, **-ств-** приголосні на стику твірної основи і суфікса можуть зазнавати змін.

Зливаються в один звук такі приголосні (і це позначається на письмі):

1) **г, з, ж + с = з**: *Буг + ський = бузький, Кавказ +*

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

+ **ський** = *кавказький*, *Париж* + **ський** = *паризький*; *убог* + **ство** = *убозтво*, *боягуз* + **ство** = *боягузтво*;

2) **к, ц, ч + с = ц**: *козак* + **ський** = *козацький*, *Кролевець* + **ський** = *кролевецький*, *Гадяч* + **ський** = *гадяцький*; *калік* + **ство** = *каліцтво*, *молодець* + **ство** = *молодецтво*;

3) **х, с, ш + с = с**: *чех* + **ський** = *чеський*, *Одес* + **ський** = *одеський*, *Сиваш* + **ський** = *сиваський*; *птах* + **ство** = *птаство*, *товариш* + **ство** = *товариство*.

Винятки становлять деякі прикметники, утворені від іншомовних власних назв: *баскський*, *мексський*, *тюркський*, *казахський*, *ла-маниський*, *кандалакшський*.

Якщо в кінці твірної основи є **к** після приголосного, то при творенні прикметника на **-ський** цей звук випадає: *Лисянка* — *лисянський*, *Знам'янка* — *знам'янський*, *Камчатка* — *камчатський*.

Перед суфіксом **-ськ(ий)** м'який знак не ставиться: *кінь* — *кінський*, *Прип'ять* — *прип'ятський*, *Бершадь* — *бершадський*. Але після **л** м'який знак пишеться завжди: *генерал* — *генеральський*, *Хорол* — *хорольський*.

В інших випадках на письмі суфікси -ськ-, -ств-, як і кінцеві приголосні твірних основ, залишаються без змін.

Якщо твірна основа закінчується на **т** або **д**, то у вимові відбуваються зміни, які, проте, на письмі не позначаються, а саме:

1) на стику твірної основи і суфікса чується [ц] або [дз]: *братський* [брац'кий], *солдатський* [солдац'кий], *людський* [л'удз'кий], *багатство* [багацтво], *людство* [л'удзтво];

2) кінцевий твірної основи **т** не вимовляється (але пишеться): *президентський* [президе́н'с'кий], *студентський* [студе́н'с'кий], *туристський* [тури́с'кий].

16. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Свистячі перед шиплячими переходять у парні шиплячі: **з** — **ж**, **ц** — **ч**, **с** — **ш**. Це відображається й на письмі: *брязк* — *бряжчати*, *в'їзд* — *в'їжджений*, *тісок* — *піщинка* [п'ішчинка], *пуск* — *пущений*, *Київський* — *Київщина*, *Васько* — *Ващенко*, *козацький* — *козаччина*.

Виняток на письмі становлять:

1) присвійні прикметники, у яких перед шиплячими незалежно від вимови пишеться та сама

буква, що й у твірній основі: *Параска* — *Парасчин* [паращчин] (але прізвище: *Паращук*), *Ониська* — *Онищчин* (але прізвище: *Онищенко*), *Мотузка* — *Мотузчин*, *кицька* — *кищчин*;

2) префікси **роз-**, **без-**, **з-**, у яких пишеться буква **з**: *розжитися* [рожжитис'а], *розшукати*, *розчин*, *безжурний*, *безшумний*, *зчовгати*;

3) дієприслівники: *принісиши*, *привізиши* (вимовляємо: [прин'ішши], [прив'іжши]).

Шиплячі перед свистячими переходять у парні свистячі, але на письмі це не позначається: *книжка* — *у книжці* [книз'ці], *дошка* — *на дошці* [дос'ці], *річка* — *на річці* [ріц'ці], *зваж* — *звасся* [звас'с'а], *робиш* — *робишся* [робис'с'а].

Зубні т, д перед свистячими й шиплячими у вимові зазнають змін (змінюються **т** відповідно на **ц, ч; д** відповідно на **дз, дж**), але на письмі це не позначається: *тітка* — *тітці* [т'іц'ці], *тітчин* [т'іччин], *літати* — *льотчик* [л'отчик], *робить* — *робиться* [robiц'ца], *короткий* — *коротший* [корочший], *сусідка* — *сусідці* [сус'ідз'ці] — *сусідчин* [сус'іджчин], *погодитися* — *погодься* [погодз'с'а], *солодкий* — *солодший* [солоджший].

17. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Іноді при творенні слова або його відмінюванні виникає важкий для вимови збіг кількох приголосних звуків. Уникнути цього допомагає спрощення — випадання звука в групі приголосних.

Спрощення у вимові й на письмі відбувається в групах зубних приголосних **стн, стл**, у яких випадає середній звук **т** (ці групи приголосних змінюються на **сн, сл**). Отже, вимовляємо й пишемо: *радість* — *радісний*, *перстень* — *персня*, *захист* — *захисник*, *щастя* — *щасливий*, *жалість* — *жалісливий*, *стелити* — *слати* (замість «стлати»), *мастити* — *масло*, *росте* — *рослина*.

Але **т** зберігається у вимові й на письмі:

1) у словах *кістлявий* (не «кіслявий»), *пестливий*, *хвастливий*, *хвастнути*, *зап'ястний*, *хворостний*;

2) у прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-н** — від іншомовних слів на **-ст**: *контрастний* (можлива вимова й без **т**: [контрасний]), *баластний*, *компостний*, *форпостний*.

У числівниках *шістнадцять*, *шістдесят* [ші́з-дес'ат], *шістсот* [ші́ссот] буква **т** пишеться, але не вимовляється.

24

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

3) в інших випадках приголосні належать переважно до наступного складу: *се-стра, шо-стий, ру-шник, ре-п'ях*.

Склади бувають відкриті і закриті.

Склад, що закінчується на голосний звук, називається відкритим: *го-ра, сто-ли, ру-ка, мо-я*.

Склад, що закінчується на приголосний звук, називається закритим: *гір-ський, стіль-чик, рук, мій*.

Склади бувають неприкриті і прикриті.

Склад, що починається на голосний звук, називається неприкритим: *о-зе-ро, ін-дик, а-е-ро-дром, від-у-сю-ди*;

Склад, що починається на приголосний звук, називається прикритим: *лі-то, сон-це*.

В українській мові більше відкритих складів, ніж закритих, більше прикритих, ніж неприкритих.

20. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ ЧАСТИН СЛОВА

З поділом слів на склади значною мірою пов'язаний перенос частин слова на письмі.

Слова з рядка в рядок переносяться по частинах звичайно так, як вони діляться на склади: *кар-ти-на, чай-ка, ра-йон* (а не «рай-он»), *Ва-си-льо-вич* (а не «Василь-ович»), *ку-ку-ру-дза* (а не «кукуруд-за», бо тут буквособ'єднання **дз** позначає один звук), *си-джу* (а не «сид-жу»), *во-джу, са-джа-нець*. Тому однокладові слова, такі як *тембр, спектр, спорт, з'їзд*, для переносу не діляться. Не відокремлюються від попередньої літери м'який знак і апостроф: *дядь-ко* і *дядько*, а не «дядь-ко»; *пам'-ять* і *па-м'ять*, а не «пам'-ять».

Якщо є кілька приголосних підряд, їх можна залишати й переносити довільно: *се-стра, сес-тра* і *сест-ра; бра-тський, брат-ський* і *братсь-кий, ви-йшов* і *вий-шов*. Водночас потрібно пильнувати, щоб при цьому не спотворювався вигляд слова. Тому краще переносити *брат-ство*, ніж *бра-тство* чи *братс-тво; ви-гляд*, ніж *виг-ляд*.

Але забороняється:

1) залишати чи переносити одну букву: *Азія* (але: *оа-зис*), *алея, олія* (але: *олі-єю*), *яма, шия, мию, сіє*;

2) розривати буквособ'єднання **дж, дз**, які позначають один звук: *си-джу* (а не «сид-жу»), *ход-жу* (а не «ход-жу»), *гу-дик* (а не «гуд-зик»); але

якщо ці буквособ'єднання позначають два звуки, то перенос робиться між ними: *від-жив* (а не «від-жив»), *під-звітний* (а не «під-звітний» і не «підз-вітний»);

3) у складному слові відривати від другої частини одну букву, якщо вона не позначає складу: *дво-значний* (а не «двоз-начний»), *само-схід* (а не «самос-хід»), *земле-власник* (а не «землев-ласник»);

4) розривати аббревіатури, що складаються з початкових букв чи звуків: *НСПУ, ЧАЕС, МАГАТЕ, НАТО, ЛАЗ-125, КУН*.

Крім того, не можна:

1) відривати скорочення від слів, яких вони стосуються: *М. С. Грушевський* (а не «М. С.//Грушевський»), *проф. Тоцька* (а не «проф.//Тоцька»), *2002 р.* (а не «2002//р.»), *25 км* (а не «25//км»), *200 куб. см* (а не «200//куб.//см»);

2) переносити закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс: *2-го* (а не «2-//го»), *10-му* (а не «10-//му»);

3) розривати графічні скорочення: *т-во, р-н, вид-во, і т. д., і т. ін., і т. п.*

Слова, подані повністю, можна будь-як переносити з рядка в рядок незалежно від їхнього значення: *у//нас, пан//Михайло, доцент//Круть, Іван//Петрович, 1991//рік*.

Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають попередній рядок, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

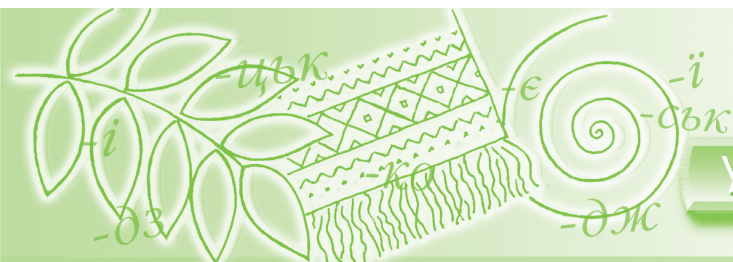
21. НАГОЛОС

Вимова одного зі складів слова з більшою силою називається наголосом.

В українській мові наголос може падати на будь-який склад слова: *го́луб, го́йдалка, ви́шикуватися; го́лубка, го́йдати, ши́куються; го́лубок, голу́бувати, ши́куватися*. Такий наголос називається **вільним**.

При зміні слова наголос може переходити з одного складу на інший (*го́лова, го́лови, го́лів; не́сучи, несе́мо, не́сений*). Такий наголос називається **рухомим**.

Склад, на який падає наголос, називається наголошеним. Усі інші склади в слові ненаголошені. В українській мові наголошений склад

не виділяється різко з-поміж інших складів слова. Завдяки цьому всі склади слова вимовляються досить чітко, виразно.

Система наголошування в українській мові досить складна. Тому в разі сумніву щодо наголосу слід звірятися зі словниками. Разом з тим треба знати деякі закономірності в наголошуванні слів.

Віддієслівні іменники середнього роду на **-ання**, у яких більше двох складів, мають наголос переважно на суфіксі: *навчання, завдання, запитання, читання, визнання, видання, пізнання, послання*. Але бувають і відхилення від цього правила: *обладнання* (набір механізмів тощо), *нехтування, бігання, ковзання*.

У багатьох двоскладових прикметниках наголос падає на закінчення: *вузький, кружний, легкий, липкий, мілкий, низький, новий, нудний, пісний, різкий, сипкий, скучний, стійкий, стічний, страшний, твердий, тісний, тонкий, трудний, тяжкий, черствий, чіткий, чуткий, шкільний*.

У прислівниках, утворених від цих прикметників, наголос падає на перший склад: *вúзько, лéгко, мíлко, нúдно*.

У дієсловах перший склад закінчень **-емо, -имо, -ете, -ите** не наголошується: *несемо́, несе́те* (а не «несемо», «несете»), *ідемо́, іде́те* (а не «ідемо», «ідете»); *пíдемо, пíдете; бúдемо, бúдете; гурко́чемо, гурко́чете; гуркотимо́, гуркотите́; зали́шимо, зали́шите*.

Треба запам'ятати наголос у таких словах: *аге́нт, бюлетéнь* (множина: бюлетéні), *куліна́рія, ві́падок, гляда́ч, діало́г, докуме́нт, засу́ха, моноло́г, ім'я́, катало́г, некроло́г, експе́рт, же́вріти, кварта́л, кіломе́тр, ко́лія, компро́міс, кропива́, мере́жа, одина́дцять, озна́ка, опто́вий, партéр, па́сквіль, пере́пис, пере́пустка, пі́на, предме́т, прі́ятель, прі́ятелька, ра́зом, руко́пис, сере́дина, сільськогосподáрський, спі́на, співробі́тник, тіту́льний, уро́чистий, фено́мен, це́мент, це́нтнер, чергові́й, чо́тирна́дцять, шофе́р*.

Значення деяких слів розрізняється лише за допомогою наголосу: *ви́года* (користь) — *виго́да* (зручність); *за́хват* (захоплення) — *захва́т* (пристрій, ширина робочого ходу); *ла́пки* (кінцівки) — *лапки́* (розділовий знак); *скла́ди* (сховища) — *складі́* (частини слова); *обі́д* (у колесі) — *обі́д* (споживання страви); *похі́дний* (від *похід*) — *похі́дний* (який походить від чогось).

У багатоскладових словах, крім основного, є ще побічні наголоси, які розташовуються через один чи два склади від основного: *па'ропла́в, но'вобу́дова, гірни'чодобувни́й, зна́хідка', до'помогті́, пе'редава́ти, бе'ззаперéчний, за'дово́лений, пе'ре'ро'зподі́лити, ви'нагоро́джувати'*. Ці наголоси в прискореному темпі мовлення чуються слабо, в уповільненому — сильніше. У простих словах вони менш виразні, у складних — більш помітні.

Побічні наголоси разом із вільним рухомим основним наголосом надають нашій мові особливої співучості, плавності.

22. ЧЕРГУВАННЯ О — І, Е — І

Голосні **о, е** у відкритому складі чергуються з **і** в закритому складі: *гора — гір, слово — слів, ночі — ніч, батькова — батьків, воля — вільний, моя — мій, могли — міг, стою — стій; кореня — корінь, кременя — кремінь, лебедя — лебідь, село — сіл, ковалева — ковалів, принесу — приніс, семи — сім, Києва — Київ*.

Звук [і] часто зберігається й у відкритому складі перед суфіксами **-ок, -ець**: *дзвіно́к, кіло́к, сті́жок, згі́рок, хути́рок, кіне́ць, острівце́ць, гребі́нець, папі́рець, ремі́нець*.

Але чергування в закритому складі не відбувається:

1) якщо [о], [е] випадні чи вставні: *сон — сну, вогонь — вогню, садок — садка, пісок — піску, день — дня, орел — орла, квіте́нь — квітня; ві́кно — ві́кон, сосна — сосо́н, весна — весе́н, дно — де́н*; а також: *любов — любові, лоб — лоба, льон — льону, рот — рота, мох — моху, лев — лева*;

2) у групах **-оро-, -ере-, -оло-, -еле-, -ор-, -ер-, -ов-**: *ворон, сторо́ж, оборо́в, бере́г, перед, го́лос, соло́д, розколо́в, моло́в, зеле́нь, шелест, борг, борц, верх, чверть, вовк, шовк*; але винятки: *до́рога — дорі́г, сторо́на — сторі́н, ворота́ — ворі́т, боро́да — борі́д, боро́на — борі́н, коро́ва — корі́в, поро́га — порі́г, оборо́гу — оборі́г, моро́гу — морі́г, сморо́ду — сморі́д, бере́за — бері́з, чере́да — чері́д, боло́то — болі́т, стере́гла — стері́г, збере́гла — збері́г, воло́кла — волі́к та ін.*;

3) під наголосом у словотвірних частинах **-вод, -воз, -нос, -роб, -лов**: *діло́вод* (але: *родо́від, само́відві́д*), *парово́з, медоно́с, хліборо́б, риболо́в*; але в частинах **-хід, -гін, -ріг**: *тепло́хід, пішо́хід, водо́гін, носорі́г, Козері́г*;

-єць

-їнь

-їх

-їцьк

-їя

4) у ряді книжних слів: *пророк, потоп, закон, вирок, богослов, світоч, народ, прапор, завод*; а також за традицією в деяких прізвищах: *Боровиковський, Котляревський, Глібов* (але: *Голованівський, Желехівський, Миньківський, Щоголів* і подіб.);

5) в іншомовних словах: *атом, вагон, вазон, метеор, шофер, студент, Лондон, Вашингтон, Дон Кіхот, Бетховен, Ростов* (і *ростовський*), *Тургенєв* (і *тургенєвський*), *Ботев* (і *ботевський*).

Голосні о, е чергуються з і в коренях дієслів перед наступним складом з суфіксом -а- або -ува-: *виволокти — виволікати, полоскати — прополіскувати, берегти — зберігати, застібнути — застібати, летіти — літати, підперезати — підперізувати, тесати — затісувати, викоренити — викорінювати, променитися — випромінювати, чекати — очікувати* (але: *прищепити — прищеплювати, завершити — завершувати*).

23. ЧЕРГУВАННЯ Е — О

Після шиплячих звук [є] може чергуватися з [о], причому звук [є] виступає перед теперішніми чи колишніми м'якими та перед шиплячими, а звук [о] — перед споконвічно твердими нешиплячими: *четвертий — чотири, вечеря — вечора* (від *вечір*), *женитися — жонатий, чернетка — чорний, мішечок — мішок, стручечок — стручок*.

У прикметниках після твердих приголосних виступає суфікс -ов: *зимовий, службовий, судовий, сосновий, кварцовий, Іванова, братова*.

Після м'яких та шиплячих:

1) якщо наголос падає на закінчення, теж виступає суфікс -ов: *польовий, тінювий, осьовий, діювий, дощовий, сторожовий*;

2) якщо наголос падає на основу, то виступає суфікс -ев- (-єв-): *травне́вий, кінце́вий, алюміні́євий, груше́вий, спарже́вий, життє́вий* (і *життє́вий*), *взуттє́вий* (і *взуттє́вий*), *борщє́вий* (і *борщє́вий*); *Василє́ва, Мусіє́ва, Дороше́ва, лікаре́ва* (порівняти: *лікаря з м'яким [р']*), *сто́роже́ва*.

24. РОЗРІЗНЕННЯ Е ТА И

Ненаголошені голосні е та и у вимові чуються майже однаково, але на письмі їх слід розрізняти.

У кількох дієслівних коренях е (ер) перед суфіксами -а-, -ува- чергується з и (ир), а саме: *беру — збирати, ви́збирувати; завмерти — за́вмирати, дерти — зди́рати, перу — обпи́рати,*

простерти — простирати, сперти — спирати, терти — стирати, жерти — пожирати.

Подібне чергування е з и відбувається також у словах *стелити — застилати* (але: *застеляти*), *клену* (кляну) — *проклинати*.

У решті випадків сплутування [є] та [и] буває лише у вимові. На письмі така взаємозаміна їх не допускається.

Написання ненаголошених е та и в основах слів перевіряється переважно за допомогою наголосу: *селитися, бо посéлення; дешевий, бо де́шево; далеч, бо далéкий; вишне́вий, бо ви́шня; непримиренний, бо ми́р; хибувати, бо хи́ба*.

Крім того, в основах слів пишеться е:

1) там, де неясний звук випадає: *вітер, бо ві́тру; січень, бо сі́чня; справедливий, бо прав́да*; але треба мати на увазі, що в кількох дієсловах випадає ненаголошений [и], а саме: *згинати — зігну, відтинати — віді́гну, напинати — на́гну, почи́нати — почну, розми́нати — розі́гну, заси́нати — засну, вмикати — уві́мкну, проривати — прорв́у, за́жигати — жну*;

2) там, де неясний звук чергується з [і]: *бере́гти, бо збері́гати; промени́стий, бо промі́нь; суте́нати, бо суті́нки; лебединий, бо лебі́дь*; щоправда, в кількох словах з і чергується и, а саме: *дити́на — діти, сиді́ти — сі́дати, зви́сати — зві́ситися, зли́патися — злі́питися*;

3) у групах -ере-, -еле-: *бере́г, дже́рело, дере́во, перене́сення, передмі́стя, ожеле́дь, щеле́па, пеле́на* (але: *келі́х і келє́х*);

4) у суфіксах іменників -енн(я), -ен(я), -енк(о), -єньк(а), -ечк(а), -тель, прикметників -есеньк(ий), -ев(а), дієприкметників -ен(ий), числівників -ер(о): *оголоше́ння, ріше́ння, значе́ння, коше́ня, Опанасе́нко, ніче́нька, стеже́чка, вихова́тель, учи́тель, тонесе́нький, стороже́ва* (хата), *зачине́ний, обгово́рений, п'яте́ро, дев'яте́ро*.

Пишеться и в суфіксах іменників -ик, -иц(я), -ич, -ищ(є), -иськ(о), -ин, -ин(а), -ив(о), присвійних прикметників -ин: *дощи́к, ключи́к, дво́рик, приби́ральни́ця, прізви́ще, дво́рище, житни́сько, кия́нин, тата́рин, болгарин, горо́дина, садо́вина, пали́во, ку́риво, моро́зиво, свекру́шин, Мико́лин*. Виняток: *ма́рево*, іноді: *ся́єво* (сйаво), *має́во* (майво).

Пишеться и у відкритих складах -ри-, -ли- у словах *бри́нити, бри́нчатати* (хоч *бре́нькати*), *гри́мити, бри́жати, кривавий, кри́ни́ця, кри́шити,*

стриміти, тривати, тривога, триножити, блищати, глитати.

Розрізняються префікси:

1) **пре-** з буквою **е**, який має значення «дуже»: **премудрий** (дуже мудрий), **предобрий** (дуже добрий), **препогано** (дуже погано); а також у словах: **презирство**, **презирливий**, **престол**, **преподобний**, **преосвященний**;

2) **при-** з буквою **и**, який вживається в усіх інших значеннях: **привертати**, **привласнювати**, **прискорити**, **призначити**, **привокзальний**, **пристакуватий**, **прибуток**, **приспонування**, **причал**.

Пишеться е в частині пре- на початку іншомовних слів: **преамбула**, **превалювати**, **превентивний**, **презентація**, **президент**, **президія**, **прем'єр**, **препарат**, **прерогатива**, **престиж**, **претендент**, **претензія**, **префект**, **прецедент**.

У деяких словах (переважно іншомовних) написання **е** та **и** правилами не регламентується: **апельсин**, **бензин**, **бетон**, **декада**, **делегат**, **демократія**, **керівник**, **легалізація**, **легітимний**, **математика**, **медаль**, **педагог**, **педикюр**, **рекетири**, **тепер**, **тремтіти**, **феномен**; **директор**, **диригент**, **кишеня**, **лимон**, **минулий**, **пиріг**, **шинель** і т. ін. Написання таких слів треба перевіряти за орфографічним словником і запам'ятовувати.

25. РОЗРІЗНЕННЯ И ТА І

В основах незапозичених слів пишеться буква **і**:

1) там, де [і] чергується з [о] або [е]: **кінь** — **коня**, **гірник** — **гора**, **чільний** — **чоло**, **прірва** — **прорвати**, **прізвище** — **прозивати**, **очікувати** — **чекати**, **шість** — **шести**, **щілина** — **ущелина**, **жінка** — **женилися**, **ремін** — **ременя**;

2) у суфіксах **-інь**, **-іш(ий)**, **-ісіньк(ий)**: **теплінь**, **широчінь**, **височінь**, **глибін**, **стрункіший**, **сухіший**, **гарячіший**, **свіжісінький**;

3) відповідно до вимови після м'яких або пом'якшених приголосних: **літо**, **тісний**, **сіно**, **ніжний**, **білий**, **піна**, **річка**, **щітка**;

4) завжди на початку слова: **ім'я**, **іній**, **інколи**, **інший**, **іржа** (хоч у вимові може звучати [и]: [ин'ій], [инколи], [инший], [иржа]).

В основах незапозичених слів пишеться **букова** і відповідно до вимови після твердих приголосних (звук [и] не чергується з [о] та [е]): **риба**, **вибір**, **тихий**, **кислий**, **ширина**, **приріст**, **сировина**, **пишатися**.

Розрізняються суфікси:

1) **-інн(я)** з буквою **і**, який вживається у віддієслівних іменниках: **служіння**, **збайдушіння**, **зубожіння**, **сушіння**, **кришіння**, **волошіння**, **везіння**;

2) **-инн(я)** з буквою **и**, який вживається тільки в збірних іменниках: **бурячиння**, **маковиння**, **шумовиння**, **баговиння**, **ластовиння**, **павутиння**.

В абсолютному кінці слова:

1) після **г**, **к**, **х** звичайно пишеться **и**: **дороги**, **шляхи**, **руки**, **тільки**, **скільки**, **навкруги**, **трохи**, **залюбики**, **навпаки**, **завдяки**, **по-батьківськи**; але пишеться **і** в словах, що відповідають на питання які? (у прикметниках та займенниках): **довгі**, **дорогі**, **високі**, **далекі**, **сухі**, **тихі**, **такі**, **всякі**;

2) після шиплячих звичайно пишеться **і**: **межі**, **ключі**, **гроші**, **ласощі**, **дріжджі**, **двічі**, **тричі**, **уночі**, **гарячі**; але пишеться **и**: а) в дієслівних формах (у наказовому способі та в дієприслівниках): **кажи**, **бережи**, **мовчи**, **пиши**, **положи**; **відповідаючи**, **розмірковуючи**, **виконавши**, **згадавши**; б) у прислівниках типу **по-вовчи**, **по-ведмежи**; в) у прийменнику **межи** (**межи очі**) та сполучнику й частці **чи**.

26. РОЗРІЗНЕННЯ А ТА О

Голосні [а] та [о] вимовляються завжди чітко, не змішуються: **молоко**, **коротко**, **колосок**, **монтаж**.

Лише в кількох словах після задньоротових **г**, **к**, **х** перед складом з **а** на місці давнього [о] чується й пишеться **а**: **гарячий**, **гарячка**, **гаразд**, **качан**, **калач**, **кажан**, **хазяїн**, **халява**, а також: **багатий**, **багато**, **багатир** (багач); але в інших випадках вимовляється й пишеться **о**: **борсук**, **комиш**, **комірка**, **кропива**, **крохмаль**, **монастир**, **отаман**, **поганий**, **погон**, **порог**, **слов'яни**, **солдат**, а також: **богатири** (силачі), **козак**.

У кількох дієслівних коренях **о** перед наступним складом із суфіксом **-а-** або **-ува-** чергується з **а**: **гонити** — **ганяти**, **клонитися** — **кланятися**, **котити** — **качати**, **крити** — **кряяти**, **ломити** — **ламати**, **виламувати** (і **виломлювати**), **допомогти** — **допомагати**, **скопити** — **скакати**, **перескакувати**; **схопити** — **хапати**, **проводити** — **запроваджувати**.

У деяких посібниках перехід [о] в [а] по-в'язують з наголосом. Насправді ж ці звукові зміни від місця наголосу не залежать — наголошеним при цьому може бути будь-який голосний, не обов'язково голосний **а** в наступному складі: **гарячкува-**

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

ти, *гарячкóвий, качані́, калачі́, кажані́, ві́лама-ний, кла́нятися, кра́яти, переска́кувати.*

27. РОЗРІЗНЕННЯ О ТА У

У складах з неясними [о] та [у] (що трапляється рідко) пишеться та сама буква, що й під наголосом — основним чи побічним: *голубка* [го'лубка], бо *го́луб*; *розумний*, бо *ро́зум*, *козуля*, бо *ко́зи*; *кожух* [ко'жух], бо *ко́жушина*; *зозуля*, бо *зо́зуляс-тий*, *лопух*, бо *ло́пухи*; *купівля*, бо *ку́плений*.

У дієслівному суфіксі **-ува- (-юва-)** і прикметниковому **-уват- (-юват-)** не під наголосом звучить і пишеться **у (ю)**, а під наголосом **-о-**: *друкува́ти* — *друко́ваний*, *спростува́ти* — *спросто́вує*, *дисциплінува́ти* — *дисципліно́ваність*, *риштува́ння* — *ришто́вання*; *білува́тий*, *темнува́тий*, *синюва́тий*, але: *плиско́ватий* (і *плискува́тий*), *стовбо́ватий* (і *стовбува́тий*).

У словах *будяк, ворухи́ти, мармур, парубок, пурхати, яблуко, яблуня*, а також у префіксі **су-** (*супроводити, суперник, су́сід* і т. ін.) завжди виступає **у**. У словах, похідних від *глухий*, пишеться **у**: *глухнути, заглухлий* (але: *сухий* — *сохнути, засохлий*).

ПОЗНАЧЕННЯ ГОЛОСНИХ В ІНШОМОВНИХ СЛОВАХ

28. НАПИСАННЯ И ТА І В ІНШОМОВНИХ СЛОВАХ

В основах загальних іношомовних назв після дев'яти букв **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** («*де ти з'їси цю чашу жиру*») перед наступним приголосним, крім **й**, пишеться **и**: *ди́ректор, сти́ль, коридо́р, сис-тема, синус, ази́мут, цирк, шифе́р, режи́м*.

Крім того, пишеться **и** відповідно до вимови після букв, які не входять до «дев'ятки»:

1) у деяких давно засвоєних словах: *бінт, вимпел, гра́фин, єписко́п, єхидна, імбир, кипарис, лимон, литаври, ми́ля, митрополі́т, митра, мирт, спирт, химера*; а також перед **й**: *христия́нство, дяко́н*;

2) у словах, запозичених зі східних мов: *башки́р, гиря́, калми́к, кизил, кинджал, киргиз, кiset, кишла́к, ки́шмиш*.

В інших випадках в основах загальних назв іношомовного походження пишеться **і**:

1) на початку слова: *і́дея, ізо́льований, і́мпонува-ти, інтеле́кт, інте́рес, і́рраціона́льний*;

2) після букв, що не входять до «дев'ятки»: *адміні́стратор, бі́сквіт, нігілі́зм, лімі́т, віта́мін, кіно, гігіє́на, гідравлі́ка, хіру́рг*;

3) перед голосними та **й**: *радіо́, радіа́ція, ажіо́таж, три́умф, асоціа́ція, стаціо́нар, стронці́й, профе́сійний, станці́я*;

4) в абсолютному кінці невідмінюваних слів: *колі́бри, таксі́, жалю́зі, хаджі́, попу́рі, жу́рі, конфеті́*.

В основах власних назв та похідних від них словах після шиплячих та **ц** перед наступним приголосним, крім **й**, пишеться **и**: *Чи́лі, чилі́йський, Вашингто́н, Шилле́р, Чика́го, Чингісха́н, Жиро́нда, Джибу́ті, Цице́рон, Лейпци́г*.

Крім того, тільки в географічних назвах пишеться **и**:

1) після **р, д, т**: *Мадри́д, Великобри́танія, Ри́га, Ри́м, Рив'є́ра, Кри́т, Скандинаві́я, Корди́льєри, Аргенти́на, Ватика́н, Тибет, тибетський, Тира́споль*;

2) у кінцевих сполученнях **-ида, -ика**: *Антарк-тида́, Колхи́да, Фло́рида, Мекси́ка, Корси́ка, Аме-рика́*;

3) як виняток, у назвах: *Єгипе́т, Єрусали́м, Си́рія, Сицилі́я, Сираку́зи, Брази́лія, Пакиста́н, Ки́тай, Кирги́зія, Узбе́кистан*.

В інших випадках в основах власних назв пишеться **і**:

1) в іменах та прізвищах не після шиплячих та **ц**: *Ді́ккенс, Ді́дро, Ті́мур, Рі́хтер, Фрі́дріх, Сі́смонді, Хі́росіге, Зі́льберт*;

2) у географічних назвах не після шиплячих, **ц** та **р, д, т**: *Сі́дней, Свазі́ленд, Гі́малаї, Хібі́ни, Вільню́с, Мі́ссісіпі*;

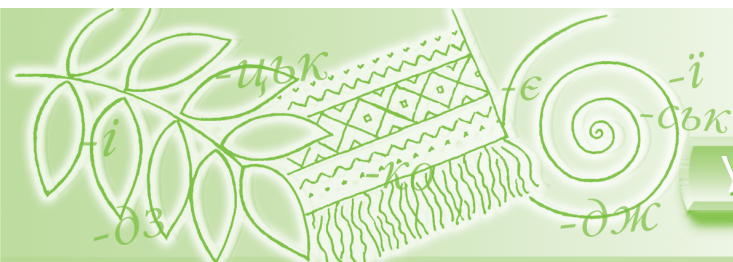
3) перед голосними та **й**: *Жі́у, Ріо́-де-Жаней́ро, Чіа́тура, Ші́ашкотан, Цу́тіура, Діо́міда, Тіа́рет, Гре́ція, Голла́ндія, Тріє́ст*;

4) в абсолютному кінці невідмінюваних назв: *Ка́прі, Кона́крі, Со́чі, Ві́ші, Поті́, Гельсі́нкі, Асахі́, Леона́рдо да Ві́нчі, Анрі́*.

29. НАПИСАННЯ И ТА І, Е ТА Є В РОСІЙСЬКИХ ВЛАСНИХ НАЗВАХ

Записуючи українською мовою російські власні назви (прізвища, географічні назви тощо), слід дотримувати таких правил.

Російська буква **и** в основах власних назв після приголосних передається звичайно через **і**: *Іа́-*

гарін, Мічурін, Нікітін, Ніколаєв, Пушкін, Бородіно, Челябінськ.

Проте **и** пишеться:

1) після шиплячих і **ц**: *Гаршин, Пуштин, Рогожин, Чичиков; Жигалово, Тушино, Цимлянськ, Чита*;

2) у префіксі **при-** та суфіксах **-ик-, -иц-, -ич-, -иш-**: *Привалов, Приютово, Родники, Тупик, Станюкович, Засулч, Бронниці, Радищев, Митищі* (рос. *Мытищи*);

3) там, де в спорідненому українському слові виступає **и**: *Писарев* (бо *писар*), *Титов* (бо *Тит*), *Тихомиров* (бо *тихий і мир*), *Кисловодськ* (бо *кислий*), *Липецьк* (бо *липа*).

З відхиленням від цих правил пишуться назви: *Калінін, Владивосток, Владимир, П'ятигорськ, Семипалатинськ, Сибір, Симбірськ*.

Російська буква е в основах власних назв після приголосних (якщо вона позначає один звук **е** і м'якість попереднього приголосного) **передається** звичайно **через е**: *Веселовський, Денежкін, Державін, Кузнецов, Лермонтов, Некрасов, Озеров; Пенза, Нева, Онега*.

Проте **и** пишеться **є**:

1) у суфіксах **-єв-, -єєв-**, якщо вони стоять не після шиплячих, **р** або **ц**: *Голубєв, Рилєєв, Фадєєв, Матвєєв*, але після шиплячих, **р** і **ц** пишеться **е**: *Подьячев, Плещєєв, Лазарєв, Андрєєв, Рум'янцев, Муромцев*;

2) там, де в спорідненому українському слові завжди виступає **і**: *Белінський* (бо *білий*), *Лєсков* (бо *ліс*), *Рєпін* (бо *ріпа*), *Орєхово* (бо *горіх*); але: *Лебєдєв* (бо *лебідь — лебедя*), *Каменськ* (бо *камінь — каменя*).

30. ПЕРЕДАЧА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ВЛАСНИХ НАЗВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У південнослов'янських власних назвах (болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови) буква **и** (латинкою **-i**) **передається через и**: *Величков, Єлін-Пєлін, Філіпов, Милєдинов, Прлічев, Скерліч, Давичо, Гундуліч, Зрінський, Сєлишкар, Лєвстик; Пловдив, Свїштов, Охрид, Митровиця, Марибор*.

У західнослов'янських власних назвах (польська, чеська, словацька мови) буква **у** (латинкою) **передається через и**: *Брандис, Пишбось, Виспянський, Тил, Мисливечек, Шафарик; Ольштин, Бидгощ, Градиште, Бистриця*.

Буква і в західнослов'янських власних назвах **передається**:

1) через **и** після шиплячих та в суфіксах **-ик-, -иц-, -ич-**: *Пишибишевський, Гощинський, Жижка, Масарик, Конопницька, Їлемницький, Сладкович, Івашкевич; Жирардув, Цєшин, Пришбрам, Дєчин, Кошице*;

2) через **і** в усіх інших випадках: *Дуніковський, Норвід, Гавлічек, Сабіна, Мінач, Понічан; Люблін, Щецин, Пардубице, Мартін*.

У південнослов'янських і західнослов'янських власних назвах буква **е** (у тому числі польське буквосполучення **іє** та чеська буква **ě**) **передається через е**: *Ботєв, Каравєлов, Нєдич, Скерліч, Крлєжа, Бєвк, Лєвстик, Сєнкевич, Міцкєвич, Сєраковський, Кваснєвський, Сєдлачєк, Чапєк, Гвєздослав; Плєвен, Нєрєтєва, Сєнь, Плєзєнь, Звєлен, Грєбєшєв*.

Польське буквосполучення **іо** **передається**:

1) через **йо** після губних приголосних: *Голємб-йовський, Пйотровський*;

2) через **ьо** після інших приголосних: *Гєнсьорський, Аньолєк*.

Слов'янські власні назви прикметникового походження оформляються як українські прикметники, і суфікси **-ськ-, -цьк-, -зьк-** пишуться з м'яким знаком (перед цими суфіксами м'який знак ставиться лише після **л**): *Смирнєнський, Раковський, Конєський, Црнянський, Джалєський, Пишибільський, Залєський, Яблонський, Красицький, Завадський, Палацький, Каменський, Тайовський, Барт-Цишинський, Нєврлий, Рачкий*.

Ці власні назви відмінюються, як українські прикметники: *Нєврлий, Нєврлого, Нєврлому...; Нєврла, Нєврлої, Нєврлій...*

Білоруські власні назви передаються за традицією наближено до української вимови: *Короткевич, Богданович, Панченко, Журавський; Полоцьк, Березино*; але близько до білоруського звучання: *Колас, Купала, Бядуля, Самуйлюнок, Цьотка*.

МИЛОЗВУЧНІСТЬ МОВИ

31. ОСНОВНІ ЗАСОБИ МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Звуки в мовленнєвому потоці організовуються так, щоб їх легко було вимовляти, щоб вони були розбірливі для слухача і щоб гармоніювали між

собою. Усе це надає мовленню мелодійності, приємного звучання, тобто милозвучності.

Цій вимозі підпорядковані всі українські слова, і далеко не завжди їй відповідають слова іншомовного походження. У цьому легко переконатися, вимовивши поряд питомі українські й запозичені слова: *спонукання* й *інстинкт* (з латинської), *крапка* і *пункт* (з німецької), *повітря* і *аероіонізатор* (з грецької), *загін* і *ар'єргард* (з французької).

Можна виділити три основні засоби милозвучності, які використовує українська мова.

Важливу роль у тому, що українська мова звучить мелодійно, відіграють **вільний рухомий основний наголос і побічні наголоси** в слові. Вони ритмізують усне мовлення, надають йому співучості.

Фраза, як правило, будується так, щоб не стикалися між собою наголошені склади. Якщо ж такий збіг неминуче стається, то або один із наголосів зникає, або між наголошеними складами робиться пауза.

Простежимо, наприклад, як в уривку з оповідання Григора Тютюнника «У Кравчини обідають», мова якого близька до розмовної, чергуються наголошені й ненаголошені склади:

Після обіду Юхим одразу ж добрішає і стає ще лагіднішим і балакучішим, ніж завжди.

— *Про що ж тобі на завтра врок задали? — ворочоце до сина чи дочки і гладить чуб або кіски.*

— *Про перпетуум-мобіле, тату.*

— *А що ж то воно таке?*

— *Вічний двигун, тату.*

— *Гм, — каже Юхим і надовго замислюється. — Та й що ж, є такий двигун?*

— *Немає, тату.*

— *Правильно, немає, — радіє Кравчина. — Нічого вічного немає.*

— *А ви, тату? — озивається Колько.*

Юхим регочеться й каже:

— *А я, синоцю, вічний. Я — як той перпет-мобіле! І ти підроснеш — будеш вічним двигуном. Хто робить — той і двигун.*

В уривку наголошені склади розділені одним або двома ненаголошеними складами. Там, де є більше ніж два ненаголошені склади, як, наприклад, у поєднанні слів *лагіднішим і балакучішим*, посилюються побічні наголоси. Збіг наголошених складів стався тут лише в поєднаннях слів *чуб* або

кіску (але в сполучнику *або* наголос у мовленні зникає); *двигун, тату; що ж, є; ви, тату; підроснеш* — *будеш* (але ці наголошені склади відділяються один від одного паузами).

Легкості у вимові українській мові надає **унікання збігу однотипних за місцем і способом творення приголосних** в одному слові або на стику слів. Наприклад, відомі рядки з Шевченкового вірша *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...* милозвучні насамперед тому, що приголосні звуки, які йдуть у них один за одним, творяться в різних місцях і по-різному. Приголосні за місцем творення тут розташовані так: зубний [с] + зубний [д] (але, на відміну від попереднього, дзвінкий і зімкнений) + задньоротовий [к] + губний [в] + піднебінний [ш] + губний [в] + піднебінний [й] + задньоротовий [к] + зубний [л] + задньоротовий [х] + зубний [т] і т. д.

За цим законом милозвучності:

1) випадає середній приголосний із трьох зубних **стн, стл, здн**: *якісний, щасливий, проїзний*;

2) зливаються приголосні **г, з, ж; к, ц, ч; х, с, ш** із приголосним **с**: *криворізький, кавказький, кременчуцький, ткацтво, товариство*;

3) розподібноються приголосні: *рушник* (з «ручник»), *хто* (з «кто») — у звукосполученнях [чн], [кт] обидва звуки мають елементи зімкнення, тим часом звуки [ш] і [х], якими було замінено [ч] і [к], — щілинні; *лицар* (з «рицар») — усунено два однакові звуки в слові;

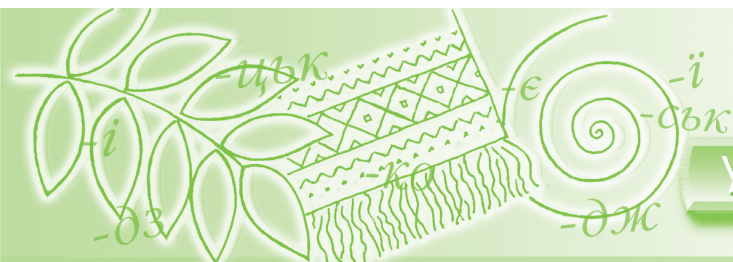
4) уподібнюються між собою однотипні за способом творення приголосні: *їжджу* (з «їзджу»), *піщаний* (з «пісчаний»), *козаччина* (з «козацьчина»), *роздоріжжя* (з [роздор'їж'їа]).

Важливим засобом милозвучності є також **унікання збігів голосних та важких для вимови збігів приголосних**. Цим досягається плавність у вимові слів, словосполучень і речень.

Для цього використовуються:

1) вставні та приставні приголосні: *руїна, пацієнт, дякон* (зі вставним **й**), *варіант* (у вимові: [вар'їант]), *павук* (вставний **в**), *вулиця, гострий*;

2) вставні та приставні голосні: *вікно — вікон, весна — весен, піді мною, підібрати, іржа, імла*; префікси з кінцевим приголосним часто перед двома або більше кореневими приголосними дістають у кінці голосний **і**: *зіграти, розірвати, відіслати, надібрати, обігнати, підійти*.

3) фонетичні варіанти слів: прийменник *з*, *із* і *зі* (*з дому, із святом, зі школи*); частки *би, же* (після приголосних: *зробив би, прийдіть же*), *б, ж* (після голосних: *зробила б, прийди ж*); варіанти прислівників з кінцевим голосним *і* без нього (*пізніше довідався — пізніш усвідомив, знову сказав — знов обізвався*); варіанти *-ся* і *-сь* (*дивлюся на небо — дивлюсь у вікно, сталося у Києві — сталося в Україні*) тощо;

4) чергування *у — в, і — й*: *був у мене — була в мене, він іде — вона йде*.

32. ЧЕРГУВАННЯ У — В, І — Й ЯК ЗАСІБ МИЛОЗВУЧНОСТІ МОВИ

В українській мові в деяких словах може відбуватися чергування початкових голосних *у, і* із приголосними сонорними *в, й*: *убік — вбік, уміти — вміти, упевнений — впевнений, упертий — впертий*, прийменник *у — в; іти — йти, імовірний — ймовірний*, сполучник *і — й*.

Але чергування *у — в, і — й* не відбувається:

1) у словах іншомовного походження: *університет, уран, утопія, Уругвай, указ, ударник, Урал, втулка, взвод, ідилія, ірис, Італія*;

2) у деяких незапозичених словах, переважно книжного походження: *увага, угода, установа, уява, вступ, вправа, враження, вказівка, іспит, інакше, іноді*.

За допомогою чергування *у — в, і — й* мова усуває насамперед збіг голосних, потім — приголосних. Пауза сприймається як приголосний.

Розглянемо це на прикладах — прислів'ях.

1. *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі*. Щоб уникнути збігу голосних звуків, після слова *синиця* вжито форму прийменника *в*, а не *у* (хоч унаслідок цього й виник збіг трьох приголосних *вжм*, але ми передусім уникаємо збігу голосних); а щоб не допустити збігу приголосних, між словами *журавель і небі* вжито *у*, а не *в*.

2. *У гурті й смерть не страшна*. Вжито прийменник *у*, бо він стоїть між паузою (на початку речення) і приголосним; інакше виникне немілозвучний збіг приголосних. І навпаки, щоб у середині речення не було збігу двох голосних, вжито не *і*, а *й*.

3. *В один чобіт дві ноги не взуєш*. Якщо на початку цього речення вжити прийменник *у*, то виникне збіг голосних. Тому тут можна вжити лише *в*.

У слові *взуєш* вжито *в*, щоб так само уникнути збігу голосних.

4. *Восени і горобець багатий*. У цьому реченні після слова *восени*, яке закінчується на голосний, вжито голосний *і*, а не приголосний *й* тому, що у вимові після *восени* відповідно до змісту робиться пауза, а пауза сприймається як приголосний.

Нерідко, змінюючи форму якогось слова, доводиться міняти й голосні *у, і* на приголосні *в, й* чи навпаки: *глянув угору — глянула вгору, наш учитель — наші вчителі, ліс і поле — ліси й поля, дощ іде — дощ не йде*.

Вживання форм сполучника *і* або *й* залежить також від змісту висловлювання. Наприклад, у виразах *війна і мир, батьки і діти* вжито *і*, бо названі тут поняття протиставляються (після слів *війна, батьки* робиться пауза) а в реченні *Батьки й діти зібрались у школі* протиставлення нема (після слова *батьки* пауза не робиться); тому, щоб уникнути збігу двох голосних, тут використано *й*.

Перед словами, на початку яких є звуки *в, ф* — самі чи у звукосполученнях (*св, зв, тв, дв, хв, гв, кв, сф* і подіб.), незалежно від характеру кінцевого звука попереднього слова, щоб уникнути збігу *вв, вф*, пишеться переважно *у*: *були у вас, події у світі, говориться у зверненні, тріщина у фундаменті, досягнення у сфері економіки*. Якщо ж попереднє слово кінчається на *в*, то перед наступним голосним вживаємо прийменник *в*, а не *у*: *був в Умані, острів в океані* (прийменник зливається з наступним, а не попереднім словом).

Перед *й, я, ю, є, ї* незалежно від характеру кінцевого звука попереднього слова, щоб уникнути збігу *йй*, вживається сполучник *і*: *Петро і Йосип, сосни і ялини, злагода і єдність, ішли і їхали*.

На початку речення перед приголосними рекомендується вживати *у* та *і*: *У Києві... У 1991 році... У наш час... Ідеться про... І знову...; але перед голосними — в: В Україні... В інституті...*

Іноді прийменник *у* набирає форм *ув, уві: увімлі, увісні*.

Відхилення від цих правил допускається тільки в поезії та в ритмізованій прозі.

33. ІНШІ ЗАСОБИ МИЛОЗВУЧНОСТІ

Будуючи речення, треба стежити, щоб на межі слів не виникали немілозвучні збіги звуків: *ці цінні пропозиції — ці корисні пропозиції, велика кабі-*

-єць

-інь

-іх

-уцьк

-м'я

на — простора кабіна, водій дійсно спізнився — водій справді спізнився, був вітер — було вітряно, був сильний вітер.

Не слід допускати римування слів у прозі: *питання про святкування* — *питання про відзначення*; *князь Ярослав будував* — *Ярослав Мудрий будував*; *любов людини до батьківщини* — *любов людини до рідної землі*.

Треба уникати набридливого повторення однакових або близьких за вимовою звуків, звукосполучень та слів. Наприклад, у реченні: «Бадьорість, життєрадісність, окриленість, свіжість — найпривабливіші риси його віршів» — чотири рази підряд повторюються однакові кінцівки **-ість**, нагнітаються свистячі та шиплячі звуки, серед голосних переважають **і** та **и**. Усе це робить вислів немілозвучним. Щоб усунути цю ваду, речення можна переробити так: *Бадьорий, життєрадісний настрій, окриленість думки, свіжість образів — ось що найбільше приваблює в його віршах*.

Але правильно дібрані звукові повтори посилюють емоційний вплив на читача або слухача. Цей засіб часто використовується в художній літературі: *Гармидер, галас, гам у гаї* (Т. Шевченко); *На річці скрегоче крига, сірий весняний приємек ввесє у тривозі* (М. Коцюбинський); *В юності нам найчастіше вибирає дорогу серце* (Ю. Мушкетик).

34. ФОНЕТИЧНИЙ РОЗБІР СЛІВ

Розбір слова за звуками потрібний насамперед для того, щоб правильно визначити його будову (морфемний склад). Наприклад, в іменнику *краю* (родовий відмінок однини) закінчення **-у**, а не **-ю**, бо інакше вийде, що основа тут **кра-**, а не **край-** (як є насправді). Так само в слові *воля* закінчення **-а**, а не **-я** і основа **вол'-** (закінчується на м'який приголосний), а не **вол-**. Це стає самоочевидним тільки тоді, коли орієнтуємося на звуковий, а не на буквенний склад слова: [крайу], [вол'а].

Отже, щоб правильно визначити звуковий склад слова, треба враховувати звукове значення букв, зокрема **я, ю, є, ї, ь** та **щ**.

Фонетичний розбір слів проводиться в такому порядку:

- 1) слово записуємо в транскрипції;
- 2) визначаємо в ньому кількість букв і звуків;
- 3) визначаємо кількість складів і характер їх (прикритий чи неприкритий, відкритий чи закритий);

4) приголосні звуки характеризуємо за участю тону й шуму (сонорний, дзвінкий чи глухий), за місцем перепони (губний, зубний, піднебінний чи задньоротовий), за способом подолання перепони (зімкнений, щілинний чи зімкнено-щілинний) і за м'якістю (твердий, м'який чи пом'якшений);

5) голосні звуки характеризуємо за рядом (переднього чи заднього ряду), за піднесенням (низького, середнього чи високого піднесення) і за наголосом (наголошений чи ненаголошений).

Для прикладу проаналізуємо звуковий склад слів *джміль*, *сютта* і *в'яз*.

Слово *джміль* [джм'іл'] має 6 букв і 4 звуки; односкладове, склад прикритий і закритий; звуки: [дж] — дзвінкий, піднебінний, зімкнено-щілинний, твердий; [м'] — сонорний, губний, зімкнений, пом'якшений; [і] — голосний, переднього ряду, високого піднесення, наголошений; [л'] — сонорний, зубний, щілинний, м'який.

Слово *сютта* [с'уй'іта] має 5 букв і 6 звуків; у ньому 3 склади: **с'у**, **йі**, **та**, усі три прикриті й відкриті; звуки: [с'] — глухий, зубний, щілинний, м'який; **у** — голосний, заднього ряду, високого піднесення, ненаголошений; [й] — сонорний, піднебінний, щілинний, м'який; [і] — голосний, переднього ряду, високого піднесення, наголошений; [т] — глухий, зубний, зімкнений, твердий; [а] — голосний, заднього ряду, низького піднесення, ненаголошений.

Слово *в'яз* [в'яз] має 3 букви і 4 звуки; односкладове, склад прикритий і закритий; звуки: [в] — сонорний, губний, щілинний, твердий; [й] — сонорний, піднебінний, щілинний, м'який; [а] — голосний, заднього ряду, низького піднесення, наголошений; [з] — дзвінкий, зубний, щілинний, твердий.

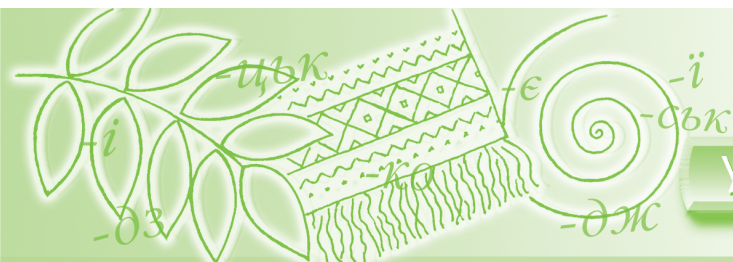
ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

35. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО ЛЕКСИКУ

Усі слова, що вживаються в будь-якій мові, становлять її словниковий склад, або лексику.

Словниковий склад є мовби будівельним матеріалом, який використовується для побудови речень згідно з правилами граматики.

За допомогою слів відповідно до їхнього значення ми членуємо навколишній світ і, таким

чином, пізнаємо його. Багата, розвинена лексика забезпечує тонше сприйняття довкілля, глибше проникнення в нього і точніше мислення як для всього суспільства, так і для кожної окремої людини, що володіє цим багатством.

Лексика сучасної української мови складалася тисячоліттями. Розвиваючись, вона збагачувалася як словами власного творення, так і словами, запозиченими з інших мов. Зараз у нашій мові є щонайменше півмільйона слів.

Словниковий склад мови відображається в словниках. Словники української мови почали з'являтися ще в XVI ст. Першими такими словниками були «Лексис» Лаврентія Зизанія (1596 р.) і «Лексикон словеноросійський і імен толкованіє» Памва Беринди (1627 р.).

З-поміж сучасних словників української мови найважливіші такі:

1. «Словник української мови» в 11-ти томах, виданий у 1970–1980 роках. У ньому докладно пояснено близько 135 тис. реєстрових слів і кожне значення проілюстровано цитатами з літератури.

2. «Словарь української мови» в 4-х томах за редакцією Б. Грінченка, уперше був виданий у 1907–1909 роках. Перевидавався кілька разів. У ньому стисло пояснено 68 тис. реєстрових слів, а також даються російські відповідники до них.

3. «Українсько-російський словник» у 6-ти томах, виданий у 1953–1963 роках. Він містить близько 122 тис. українських слів, до яких подано російські відповідники. Значення українських слів проілюстровано прикладами з художньої та іншої літератур.

4. «Російсько-український словник» у 3-х томах, уперше виданий у 1969 році. Пізніше він перевидавався. У ньому вміщено українські переклади близько 120 тис. російських слів. Причому до багатьох із них подано по кілька (а часом по 10 і більше) українських відповідників.

5. «Фразеологічний словник української мови» в 2-х томах, виданий у 1993 році. У ньому пояснено й проілюстровано цитатами з художньої та іншої літератур близько 10 тис. фразеологізмів.

6. «Словник синонімів української мови» в 2-х томах, виданий у 1999 році. У ньому подано близько 9200 синонімічних рядів. Значення синонімів стисло пояснюються та ілюструються прикладами переважно з художньої літератури.

7. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (укладач і головний редактор В. Бусел), виданий 2001 року. У ньому пояснено значення 170 тис. реєстрових слів, значення окремих з них проілюстровано словосполученнями.

Слова в лексичному складі мови розрізняються за походженням (незапозичені, яких переважна більшість, і запозичені з інших мов, яких є не більше 10%), за вживанням (загальноновживані й вузьковживані слова, застарілі слова й неологізми, професіоналізми й діалектизми) та за значенням (однозначні й багатозначні, омоніми, пароніми, синоніми, антоніми).

36. ПИТОМА УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА

До питомої (споконвічної) української лексики належать слова, успадковані із колись спільної для предків багатьох сучасних народів праіндоєвропейської мови, успадковані зі спільнослов'янської мови і створені українським народом після виділення його в окрему спільноту. Ці слова становлять основу української лексики.

Як вважають учені, приблизно 5–4 тисячі років тому на півдні сучасної України жили племена, які розмовляли мовою (чи, точніше, діалектами мови), що її тепер умовно називають **праіндоєвропейською**. Десь на межі III і II тисячоліть до н. е. ці племена почали розселятися на Індійський півострів, Кавказ, Середземномор'я, у Європу. Якась частина їх піднялася на північ й осіла на просторах між середньою течією Дніпра та Карпатами. Ці землі стали прабатьківщиною слов'ян, зокрема й українців.

У нових місцях мова прийшлих племен змішалася з місцевими, внаслідок чого утворилися різні індоєвропейські мови, зокрема й праслов'янські діалекти.

З тих прадавніх часів українська мова успадкувала кількасот назв життєво важливих предметів і явищ, зокрема:

1) назви людей за спорідненістю та іншими ознаками: *мати, батько, син, дочка, брат, сестра, зять, свекор, ятрівка, дівер, гість* тощо;

2) назви частин тіла: *око, брова, вухо, ніс, зуб, серце, череп, ясна, язик, груди, лікоть, коліно, волосся, кров* тощо;

3) назви тварин і продуктів тваринного походження: *звір, вівця, корова, свиня, поросля, вовк,*

-єць

-їнь

-їх

-їцьк

-м'я

вивірка, їжак, журавель, гуска, орел, оса, муха, мурашка, м'ясо, молоко, яйце, вовна тощо;

4) назви рослин та їхніх частин: *дерево, береза, верба, липа, ясен, осика, черемха, вишня, дуб, жолудь, кора, сук, зерно, солома, полова, біб, мох, льон* тощо;

5) назви предметів і явищ природи: *сонце, місяць, небо, день, ніч, вечір, зима, вогонь, вода, вітер, дим, роса, сніг, море* тощо;

6) назви житла, господарських знарядь: *дім, двері, віз, колесо, вісь, двір, сіль* тощо;

7) назви дій, станів, процесів: *іти, везти, текти, стояти, сидіти, спати, пекти, варити, місити, молоти, орати, кувати, тесати, їсти, пити, знати, дати, жити, вмерти* тощо;

8) назви ознак, якостей: *довгий, короткий, малий, вузький, гострий, білий, світлий, блідий, темний, сірий, сивий, рудий, жовтий, зелений, новий* тощо;

9) назви чисел: *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, десять, сто, тисяча*.

Праслов'янський період розвитку української лексики тривав приблизно від початку I тисячоліття до н. е. і до VI ст. У той час з'явилося багато слів, які стали спільним надбанням усіх слов'янських мов. Для творення нових слів використовувалися переважно наявні вже індоєвропейські корені. Таких слів в українській мові нараховується близько двох тисяч. Це зокрема:

1) назви людей за спорідненістю та іншими ознаками: *чоловік, сват, невістка, вітчим, мачуха, пасерб, внук, вівчар, ткач, сторож*;

2) назви частин тіла: *тіло, чоло, губа, рот, стегно, шия, в'язи, гортань, палець, пазур*;

3) назви тварин: *віл, ведмідь, кінь, пес, змія, птах, соловей, окунь, комар, жук*;

4) назви рослин: *тишениця, трава, будяк, лопух, кропива, лобода, ягода, малина, суниця, ожина, ліщина, гай, печериця, сморж*;

5) назви предметів і явищ природи: *іскра, буря, вихор, потік, струмінь, острів, рілля, долина*;

6) назви будівель, господарських знарядь: *кузня, кошара, обор, стайня, вікно, кроква, піч, пліт, борона, вила, відро, ніж, шило, клин, молот, мітла, невід, пряжа, кросна*;

7) назви предметів харчування: *страва, сало, пиріг, масло, лій, коровай, кисіль, каша, сир, сметана, пиво, мука, борошно, тісто*;

8) назви абстрактних понять: *диво, відвага, лад, ласка, правда, кривда, гнів, радість, користь, пам'ять, дума, честь, горе, блуд, гріх, стид, кара*;

9) назви дій: *читати, писати, блукати, варити, гнити, гоїти, киснути, молоти*;

10) назви різних ознак: *розумний, мудрий, гідний, хитрий, сліпий, здоровий, гіркий, кислий, солодкий, дурний* тощо.

Водночас відбувалися запозичення з інших індоєвропейських мов. Так, із германських мов у давньослов'янську потрапили такі слова, як *князь, король, церква, стодола, колодязь, якір, дошка, скло, віск, блюдо, короп, оселедець, гріш*; із кельтських — *ліки, тин, брага, лютий*; із латинської — *вино, котел, млин, лев, осел, капуста, поганий*; із грецької — *корабель, левада, вишня, мак*.

Кількісно найбільший і найрізноманітніший шар питомої української лексики становлять **власне українські слова**, тобто слова, які почали виникати ще в процесі формування тих діалектів, що лягли в основу української мови і творення яких не припиняється й досі. Більшість їх виникло й виникає на основі лексичного матеріалу, успадкованого від спільноіндоєвропейської та праслов'янської мови, а також давно засвоєних запозичень. Ці слова переважно похідні. Вони стосуються всіх сфер життя, наприклад:

1) суспільно-політична лексика: *громада, громадянин, володар, власність, промовець, працівник, гурток, осередок, ланка, діловодство, самодіяльний*;

2) назви будівель та їхніх частин: *будинок, приміщення, підлога, поміст, одвірок, віконниця, горниця, покуття, присінок, корівник, пташарня, садиба, хвіртка, причілок, підмурівок*;

3) назви страв і напоїв: *борщ, вареники, голубці, локишина, галушки, лемішка, холодець, затірка, мачанка, млинці, корж, бублик, пампушки, деруни, узвар, куліш, вертуни, січеники, крученики, завиванець*;

4) назви одягу і взуття: *штани, спідниця, сорочка, запаска, хустка, стрічка, намисто, капелюх, бриль, чобіт, черевик, сап'янци*;

5) назви предметів побуту: *рядно, скатерка, рушник, мішок, кошик, коромисло, коцюба, віжки, оброть*;

6) сільськогосподарська лексика: *урожай, скирта, ярина, озимина, сіножать, жниварка, молотарка, сівалка, віялка, олійниця, цукроварня, оран-*

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

ники в художніх творах зі стилістичною метою — для надання висловлюванню урочистого або, навпаки, іронічного звучання. Ними, приміром, рясно пересипана мова возного в п'єсі І. Котляревського «Наталка Полтавка». Старослов'янізми використовував Т. Шевченко, як, наприклад, у вірші «Молитва»: **Злоначинаюущих** спини, у пута кутії не куй, в склепи глибокі не муруй. А **доброзизждущим** рукам і покажи, і помози. Святуго силу **ниспошли**. А чистих серцем? Коло їх постави ангели свої і чистоту їх **соблюди**. А всім нам **вкупі** на землі **єдиномисліє** подай і **братолобіє** пошли. Абсолютна більшість старослов'янізмів мають свої відповідники в українській мові.

Для старослов'янізмів характерні такі фонетичні та морфологічні особливості:

1) звукосполучення **ра, ла, ре, ле** відповідно до українських **оро, оло, ере**: **враг** — **ворог**, **град** — **город** (Новгород, Вишгород), **глава** — **голова**, **глас** — **голос**, **область** — **володіти**, **плащ** — **полотно**, **древо** — **дерево**, **плевели** — **полова**;

2) звукосполучення **ра** на початку слова: **раб**, **ратай**;

3) звукосполучення **жд** на місці колишнього звука **д**: **вождь**, **нужда**, **страждати**;

4) початкові **є, ю**: **єдиний**, **юнак**, **юродивий**;

5) префікси **воз-, вос-, пре-, пред-, со-**: **возлюбити**, **вознесіння**, **воскреснути**, **премудрий**, **превелебний**, **предтеча**, **пред'явити**, **соратник**, **союз**; старослов'янський префікс **пре-** може додаватися й до незапозичених українських слів: **предобрий**, **пресвітлий**, **пресвятий**;

6) іменникові суфікси **-тель, -знь, -ств(о), -тв(а)**: **мислитель**, **приязнь**, **боязнь**, **словоблудство**, **молитва**, **жертва**; ці суфікси використовуються й у незапозичених словах: **гнобитель**, **мучитель**, **товариство**, **побратимство**, **гонитва**;

7) прикметникові суфікси **-ащ-, -ущ-, -им-**: **трудящий**, **болящий**, **грядущий**, **сущий**, **неопалимый**, **незримий**; ці суфікси використовуються й у незапозичених словах: **роботящий**, **невмирущий**, **загребущий**, **невловимий**.

З інших слов'янських мов **найбільше є запозичень з польської** (як і в польській з української). Ці запозичення почалися ще в доісторичні часи. Але помітними вони стали лише після 1569 року, коли внаслідок Люблінської унії більша частина території України опинилася під владою Польщі.

З польської мови в українську ввійшли такі слова, як: **уряд, тесля, хлопець, в'язень, блазень, міщанин, мешкання, достаток, зброя, забавка, ковадло, залога, поєдинок, вирок, хвороба, скарга, прагнення, необачність, шаленство, дідизна, зичити, квапитися, гарцювати, шикувати, керувати, пильнувати, бавитися, обіцяти, вельможний, досконалий, прикий, розмаїтий, кепський** тощо.

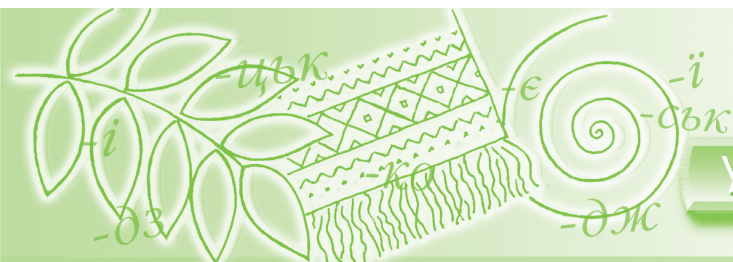
Через польську українською мовою було **засвоєно ряд чеських слів**: **влада, праця, брама, табір, бавовна, гасло, ганьба, вагатися, власний, огидний, наглий, смутний**. Таким само шляхом прийшли в українську мову й деякі німецькі слова (щоправда, їх поширювали тут переважно євреї, переселені в XVI–XVIII ст. з Німеччини в Україну): **кушнір, бровар, слюсар, дріт, дратва, кельма, дах, верстат, стамеска, фуганок, цукор, цибуля, крам, коштувати, рахувати, друкувати, трапитися** тощо.

Українсько-російські мовні контакти стали регулярними після укладення Б. Хмельницьким 1654 року договору з Росією. Але аж до початку XIX ст. запозичення з російської мови в українську були рідкісні, оскільки Україна в культурному відношенні стояла набагато вище від Росії. На той час припадають запозичення через російську мову німецьких та голландських слів, пов'язаних з військовою справою та мореплаванням: **артилерія, фельдфебель, капітан, бруствер, флот, адмірал, бот, гавань, порт, мортира, бомба**.

Вплив російської мови став помітним, починаючи з XIX ст., і особливо посилювався у 20–80-х роках XX ст. З російської мови запозичено слова **самовар, лях, нагідки, мужик, чиновник, начальник, община, артіль, указ, завод, рудник, підрядчик, більшовик, меншовик**. Багато слів російської мови було засвоєно у вигляді кальок (поморфемних перекладів): **гучномовець** (рос. **громкоговоритель**), **овочесховище**, **вогнегасник**, **місяцехід**, **висуванець**, **відмінник**, **обліковець**, **п'ятирічка**, **виконком**, **колгосп**, **радгосп**, **виконроб**. Більшість цих слів тепер сприймаються як застарілі.

39. ЗАПОЗИЧЕННЯ З ГРЕЦЬКОЇ, ЛАТИНСЬКОЇ ТА ТЮРКСЬКИХ МОВ

Частина **грецьких слів** в українську мову ввійшла ще до прийняття християнства внаслідок безпосередніх контактів між носіями обох мов. Греки, як відомо, тривалий час мали свої поселен-

ня в Північному Причорномор'ї, в Криму, торгували з русичами. Тоді було запозичено такі слова, як: *корабель, парус, левада, лиман, палата, ванно, корал, канат, миска, кедр, вишня, огірок, лавр, мак, м'ята, мигдаль, кит, крокодил*.

Набагато більше грецьких слів прийшло до нас через старослов'янську мову після прийняття християнства: *ангел, архангел, апостол, Біблія, Євангеліє, вітвар, ікона, ладан, монах, монастир, паламар, псалом, ідол*. Тоді ж було запозичено й багато грецьких імен, наприклад: *Андрій (мужній), Анатолій (східний), Арсен (сміливий), Василь (царський), Геннадій (благородний), Катерина (чиста), Ірина (спокій), Олена (сонячна), Оксана (гостинна), Олександр (захисник людей), Галина (тиша)*.

Третя хвиля грецизмів спостерігається у зв'язку з вивченням в українських школах в XVI–XVII ст. грецької мови. У цей час в українську мову входять в основному шкільні терміни: *граматика, логіка, історія, математика, філософія, лексика, морфологія, синтаксис, бібліотека, драма, театр, хор*.

Пізніші запозичення з грецької мови пов'язані з розвитком різних галузей науки, з політичним життям: *біологія, бактерія, мікроб, гормони, азот, барій, бром, гелій, йод, галактика, клімат, паралель, полюс, гіпотенуза, катет, призма, теорема, дифтонг, фонема, морфема, схема, фантазія, автономія, економія, анархізм*. Крім того, з грецької мови запозичено чимало словотвірних елементів: **авто-, анти-, мікро-, макро-, аеро-, хроно-, фото-, топо-, сферо-, агро-, архі-, ізо-, пан-, -філ-, -фоб**.

Для грецизмів характерні початкові голосні **а, е, і**, приголосний **ф**, звукосполучення **кс**, суфікси **-ік(а), -ад(а), -ид(а), -ід(а)** тощо: *архів, автор, економія, етика, ідея, фантазія, лексика, психіка, панахида, піраміда, олімпіада*.

Латинські слова стали проникати в українську мову в X–XI ст.: *кесар, коляда, фортуна*.

Основна маса латинізмів приходить в українську мову, починаючи з XV–XVI ст., коли в школах України стали вивчати латину. Уже в той час в українських писемних пам'ятках зафіксовано латинізми *аматор, арешт, артикул, гонор, гумор, герб, календар, конституція, матеріал, окуляри, орбита, термін, фальш* та ін.

Тепер терміни, утворені на основі латинської мови, вживаються в усіх ділянках науки, техніки, політики, культури й мистецтва: *абітурієнт, студент, ін-*

ститут, університет, факультет, декан, аудиторія, лекція, консультація, конспект, аспірантура (освітня лексика); *літера, аббревіатура, афікс, суфікс, префікс, інфінітив* (мовознавчі терміни); *синус, косинус, квадрат, куб, конус, біном, траєкторія, радіус, коефіцієнт, інтеграл, логарифм, плюс, мінус* (математичні терміни); *вірус, ангіна, аспірин, імунітет, інстинкт, ін'єкція, рецепт, апендицит* (медичні терміни); *апаратура, генератор, індуктор, конденсатор, турбіна, антена, конструкція, інструмент* (технічні терміни); *адвокат, нотаріус, прокурор, юрист, кримінальний, цивільний* (юридичні терміни); *документ, резолюція, інструкція, циркуляр, директор, секретар* (адміністративно-ділова лексика); *нація, цивілізація, адміністрація, демонстрація, делегат, депутат, республіка, імперія, диктатура, конгрес, еміграція, конкуренція, ультиматум, прогрес* (суспільно-політична лексика); *література, фабула, класика, декламація, аплікація, капела, варіація, fuga* (лексика з різних галузей мистецтва).

З латинської мови в українську ввійшло ряд імен, наприклад: *Валерій (здоровий), Віктор (переможець), Віталій (життєвий), Максим (найбільший), Павло (малий), Роман (римлянин), Вікторія (перемога), Маргарита (перлина), Марина (морська), Наталія (рідна)*.

Для латинізмів характерні префікси **де-, екс-, ім-, ін-, ре-**, суфікси **-альн(ий), -ат, -аці(я), -ент, -тор, -тур(а), -ум, -ус**: *депресія, експозиція, імпонувати, інкубатор, інтервал, реконструкція; універсальний, концентрат, інформація, інцидент, диктор, диктатура, мінімум, казус, радіус*.

Слова з тюркських мов до української проникали ще в найдавніші часи. Більшість із тих народів, з якими наші предки в давнину вели боротьбу, торгували й просто контактували, — авари, хозари, булгари, печеніги, половці, татари, — тюркомовні.

Запозичення з тюркських мов відбувалися переважно усним шляхом. Тому ці слова здебільшого не сприймаються тепер як чужі. Це переважно:

1) назви, пов'язані з військовою справою: *отаман, осавул, гайдамака, гайдук, яничар, орда, аркан, кинджал, бунчук, кайдани, каторга*;

2) назви побутових речей: *диван, тапчан, казан, чавун, таз, кочерга, батіг, чубук, халат, шапка, башлик, бурка, каптан, ковпак, капшук, парча, килим, балик, шашик, ковбаса, могорич, сарай, шатро, балаган, базар*;

-єць

-їнь

-їх

-їцьк

-їя

3) назви тварин, птахів, риб, комах і пов'язаних з ними понять: *баран, кабан, бугай, борсук, ішак, байбак, беркут, чайка, баклан, сазан, судак, сарана, тарган, отара, табун, каракуль*;

4) назви рослин і плодів: *гарбуз, кавун, кизил, айва, алича, баштан*;

5) назви масті коней: *гнідий, буланый, карий*.

Однією з основних ознак тюркізмів є поєднання в слові голосних однакового ряду: *барабан, балаган, кабала, папаха, сургуч, бунчук, тютюн, Саксагань, Самара*. Про тюркське походження слів свідчать також кінцівки **-лик, -ук, -ак, -ан, -ун**: *башлик, ярлик, борсук, судак, тапчан, табун, Кагарлик, Ташлик, Токмак, Кундук, Курган*.

40. ЗАПОЗИЧЕННЯ

ІЗ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ

Запозичення з німецької мови почалося ще з тих часів, коли готи (давні германські племена) займали південь сучасної України біля Чорного моря (III–IV ст.). Проте переважна більшість запозичень із німецької мови припадає на XVI–XVIII ст., чому сприяло переселення євреїв з Німеччини в Україну. Помітну роль у цьому відіграло також запровадження в українських містах Магдебурзького права. Потім посередником у запозиченні німецьких слів стала російська мова.

Запозичення з німецької мови в основному стосуються:

1) техніки й будівництва: *анкер, борт, верстат, домкрат, кельма, кахлі, клапан, кран, стамеска, фуганок, лобзик, шина, шифер, шланг, шпунт, штенсель*;

2) військової справи: *бруствер, гаубиця, гауптвахта, єфрейтор, офіцер, фельдфебель, фельдмаршал, патронташ, муштра, фланг, штаб, штиль, штурм*;

3) мистецтва: *балетмейстер, мольберт, гастролі, флейта, арфа, камертон, обертон, ландшафт*;

4) торгівлі й управління: *бухгалтер, вексель, касир, маклер, банк, штемпель, штраф, ратуша, поштамт*;

5) побуту: *бакенбарди, бутерброд, кітель, галстук, фартук, шлейф, ширма, мундштук, штопор, портвейн, штатив*.

Серед запозичених з німецької мови слів є чимало складних без сполучного голосного: *бутерброд, ландшафт, бухгалтер, камертон, циферблат*.

У них бувають звукосполучення **шт** на початку слова та **ей, ай** після приголосного: *штамп, штанга, штенсель, штольня, штрек, штаб, штраф, клейстер, шлейф, портвейн, шайба, майстер*.

Французькі слова проникають в українську мову, починаючи з XVII ст., не тільки через польську, пізніше через російську мову, а й завдяки українським студентам, які вчилися чи мандрували в ті часи поза кордонами. А в другій половині XVIII–XIX ст. цьому сприяло поширення політичних ідей, мистецтва, культури, батьківщиною яких була Франція.

Запозичені з французької мови слова стосуються переважно:

1) суспільно-політичного життя: *режим, абсолютизм, асамблея, парламент, департамент, бюро, дебати, прем'єр, шеф, аташе, кар'єра, інтрига, шантаж, авантюра, бюлетень, транспарант, депеша*;

2) мистецтва й літератури: *ансамбль, афіша, анонс, п'єса, актор, суфлер, роль, ампула, тембр, балет, буфонада, антракт, рояль, ескіз, гравюра, натюрморт, віньєтка, бюст, шедевр, сюжет, жанр, каламбур*;

3) військової справи: *армія, гвардія, авангард, аванпост, бригада, десант, партизан, команда, база, арсенал, батарея, канонада, фронт, флот, парашут*;

4) одягу: *костюм, пальто, кашне, блуза, капюшон, галіфе, манжети, жабо*;

5) будівництва, архітектури, містопорядкування: *бельетаж, фойє, фасад, оранжерея, тераса, алея, бульвар, тротуар, авеню*;

6) побуту: *абажур, люстра, порт'єра, канапа, сервіз, ридикюль, браслет, флакон, пудра, делікатес, десерт, вінегрет, гарнір, філе, антрекот*.

Для запозичених з французької мови слів властиві звукосполучення **уа** (*буржуазія, ампула, кулуари, експлуатація, тротуар, вуаль*), пом'якшення губних та **к** перед **у** (*бюро, гравюра, капюшон, фюзеляж, кюрі, кювет*), звукосполучення **ам, ан** перед приголосними (*асамблея, тампон, пансіон, авантюра, жанр*), суфікси **-аж, -ант, -анс, -ер, -йон** (*екіпаж, фураж, інтендант, реверанс, режисер, шофер, батальйон, компаньйон*), незмінювані іменники з кінцевими наголошеними голосними **-е, -і, -о** (*пенсне, турне, резюме, журі, жалюзі, метро, шапіто*).

Запозичення з англійської мови відбуваються головним чином у XIX–XX ст. Особливо побільшало їх останнім часом, коли англійська мова стала не тільки мовою міжнародного спілкування, а й основним засобом здобуття наукової та іншої інформації.

Запозичені з англійської мови слова у переважній більшості стосуються:

1) техніки: *бульдозер, грейдер, комбайн, трактор, трамвай, ескалатор, форсунка, блумінг, тунель*;

2) політики й економіки: *мітинг, лідер, інтерв'ю, блокада, страйк, бойкот, локаут, гангстер, трест, бізнес, рекет, демпінг, маркетинг, бюджет, чек, банкнот, менеджер, менеджмент*;

3) мореплавства і військової справи: *траулер, танкер, катер, вельбот, шлюпка, шхуна, яхта, ватерлінія, трап, док, дрейф, шквал, аврал, танк, шрапнель, снайпер*;

4) спорту: *футбол, волейбол, гандбол, хокей, ватерполо, бокс, теніс, матч, спринт, старт, фініш, жокей, форвард, гол, рекорд, спаринг, тренер*;

5) побуту: *комфорт, піджак, джемпер, піжама, плед, френч, смокінг, біфштекс, кекс, пудинг, сандвіч, торт*.

Для запозичень з англійської мови властиві звук **дж**, звукосполучення **ай, ей**, суфікс **-инг (-інг)**: *бюджет, джентльмен, комбайн, тролейбус, мітинг, тюбінг, демпінг*.

Запозичення з італійської мови беруть початок у XVII–XVIII ст. Запозичені слова в основному стосуються музики: *адажіо, акорд, алегро, альт, бас, сопрано, тенор, апасіоната, арія, баркарола, дует, унісон, імпровізація, інтермецо, кантата, соната, квартет, квінтет, композитор, консерваторія, концерт, віолончель, мандоліна, піаніно*.

Невелика частина запозичених з італійської мови слів належить:

1) до фінансово-економічної термінології: *брутто, нетто, валюта, каса, інкасатор, фірма*;

2) до архітектурно-будівничої лексики: *бароко, арка, цоколь, фонтан, мозаїка*.

ГРУПИ СЛІВ ЗА ВЖИВАННЯМ

41. ЗАСТАРІЛІ СЛОВА Й НЕОЛОГІЗМИ

Умови суспільного життя безперервно змінюються: одні явища відходять у минуле, інші — ви-

никають. Відповідно до цього відбуваються зміни й у словниковому складі мови: одні слова старіють, інші — народжуються.

Слова, які вийшли із загального вжитку, називаються **застарілими**. Серед застарілих слів розрізняють історизми й архаїзми.

Історизми — слова, що вийшли з активного вжитку тому, що зникли позначувані ними явища. Сюди належать назви давніх станів, посад (*смерд, кріпак, вельможа, дворянин, поміщик, князь, княгиня, боярин, воєвода, війт, жандарм, гайдук, осавула, бурмістр, урядник, становий, возний, виборний, соцький, бунчужний, хорунжий, нарком, політрук*); назви давніх установ (*ратуша, магістрат, райком, партком*); назви колишніх професій (*мечник, лучник, списник, кожум'яка, вугляр, гутник, дігтяр, чумак, гувернантка, камердинер, лакей*); назви застарілих знарядь праці, зброї (*рало, соха, ступа, жорна, прядка, кайло, сагайдак, келеп, ратище, рогатина, мушкет, гаківниця, фальконет, пістоль*); назви не вживаних тепер предметів одягу (*жупан, кирея, кунтуш, чумарка, кобеняк, свита, сіряк, бекеша, ліврея, кацавейка, каптур, крайка, плахта, запаска, очіпок*); назви старовинних грошових одиниць та одиниць мір (*дукат, червінець, гривеник, крейцер, шаг, шеляг, золотий, рубель, лікоть, аршин, сажень, верства, миля, десятина, морг, корець, гарнець, копа, пуд, фунт*); назви зниклих народів, племен (*гуни, печеніги, торки, половці, ятвяги, варяги, поляни, кривичі, радимичі, угличі*).

Історизми не мають синонімів. Історизми використовують у художніх творах та наукових працях, у яких описуються події і факти минулих історичних епох.

Архаїзми — слова, які вийшли з активного вжитку тому, що їх із різних причин витіснили інші слова. Наприклад, замість давніх слів *чадо, уста, десниця, зигзиця, ректи, достойно* тепер ми вживаємо слова *дитина, губи, права рука, зозуля, сказати, гідно*.

Архаїзми мають синоніми: *чоло* — *лоб*, *перст* — *палець*, *отчий* — *батьківський*, *бран* — *полон, уповати* — *надіятися, отверзати* — *відкривати*, *вельми* — *дуже, всує* — *даремно*.

Серед архаїзмів розрізняють:

1) лексичні — повністю застарілі слова: *ланіти* (щоки), *рать* (військо), *дзигарі* (годинник), *вікторія* (перемога), *лицедій* (актор), *узріти* (по-

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

бачити), *ректи* (сказати), *одесную* (праворуч), *оний* (той), *сиріч* (тобто);

2) словотвірні — із застарілими суфіксами та префіксами: *словеса* (слова), *рибар* (рибалка), *сіятель* (сіяч), *фортеція* (фортеця), *урозуміти* (зрозуміти), *возсіяти* (засяяти), *женський* (жіночий);

3) фонетичні — із застарілим звуковим оформленням: *враг* (ворог), *глас* (голос), *зерцало* (дзеркало), *ріжниця* (різниця), *сподар* (господар), *пійт* (поет), *серебро* (срібло), *вольний* (вільний), *сей* (цей);

4) семантичні — із застарілим значенням: *лікоть* (міра довжини), *живіт* (життя), *колода* (вулик), *поїзд* (валка підвід).

Архаїзми використовують у художній літературі й публіцистиці переважно з метою створення піднесеного, урочистого настрою або для вияву іронії, сарказму, зневаги чи створення гумористичного ефекту, вдаваного пафосу.

Неологізми — нові слова в мові: *бартер*, *менеджмент*, *рекетири*, *факс*, *телетайп*, *конверсія*, *дилер*, *імідж*, *податківець*, *безпощадка*.

Причини появи неологізмів у мові бувають різні:

1) потреба дати назви новим предметам і явищам: *дисплей*, *принтер*, *бейсбол*, *виробниче об'єднання*, *віце-прем'єр-міністр*, *електорат*, *клонування*, *Інтернет*;

2) потреба замінити назву зрозумілішою, прозорішою, такою, що більш відповідає фонетичним і словотвірним законам мови: *літак* замість *аероплан*, *гвинтокрил* замість *гелікоптер*, *півзахисник* замість *хавбек*, *примірник* замість *екземпляр*, *відсоток* замість *процент*;

3) бажання знайти свіжі образні назви — це властиво мові письменників: *бистроплин*, *вітровіння*, *сміхобризний*, *злотоцінно*, *трояндно*, *яблу-невоцвітно*, *блискотінь*, *турбація*, *зашовковитися*, *акордитись* — у творах П. Тичини; *громоносний*, *огнекрилий*, *міднодзвонний*, *стоцвітно*, *успадкоємити*, *заприязнитися*, *дипломатити*, *вицвіт*, *помога* — у творах М. Рильського; *яснота*, *ясінь*, *краплинь*, *дошовиця*, *тужіль*, *розсвітання*, *повесніння*, *весновій* — у творах А. Малишка; *бджолиність*, *розламища*, *очужілість*, *сніговерть*, *безмір*, *випроб*, *невситенний*, *начасний*, *знедуховніти*, *знебутись*, *знещасливити* — у творах О. Гончара.

Неологізми бувають загальнонародні й індивідуально-авторські. Загальнонародні неологізми, тільки-но з'явившись, набувають поширення серед більшості носіїв мови (*ваучер*, *бронедвері*, *чипси*, *бомж*). Вони, проте, зі зміною суспільних умов, розвитком науки й техніки можуть перейти в історизми, як це свого часу сталося зі словами типу *комнезам*, *колгосп*, *радгосп*, *трудодень*, *партгрупорг*, *стахановець*, *патефон*, *грамофон* тощо. Індивідуально-авторські неологізми, як правило, не стають загальноживаними, а так і залишаються в тому чи іншому творі письменника.

42. ПРОФЕСІОНАЛІЗМИ Й ДІАЛЕКТИЗМИ

Слова, що побутують тільки в мові людей певної професії, називаються **професіоналізмами**.

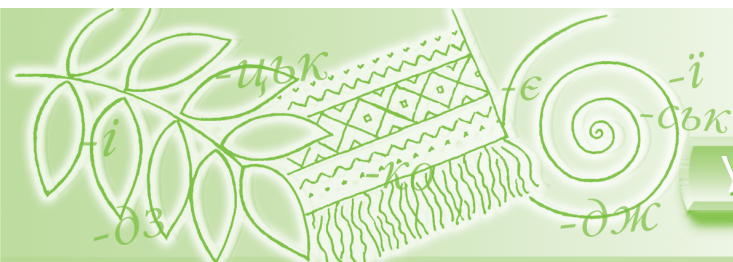
Наприклад, у мові хліборобів поширені слова *оранка*, *зяб*, *боронування*, *культивуація*, *косовиця*; у мові металургів — *вагранка*, *шихта*, *мульда*, *льотка*, *сляб*, *блюмінг*, *прокат*; у видавничій справі — *ширифт*, *курсив*, *петит*, *верстка*, *вичитка*, *коректура*.

Для пояснення професіоналізмів існують спеціальні словники, як-от: «Словник лінгвістичних термінів», «Словник літературознавчих термінів», «Математичний словник», «Фізичний словник», «Словник фізіологічної термінології» тощо.

Слова, що вживаються лише жителями певної місцевості, називаються **діалектизмами**. Наприклад: *трепета* (осика), *бистрець* (потік), *газда* (господар), *тук* (жаль), *яр* (весна), *навдіти* (любити) — у мові українців, що живуть у Карпатах; *когут* (півень), *п'ястук* (кулак), *файний* (гарний), *таній* (дешевий) — у мові представників Івано-Франківщини; *пательня* (сковорода), *хопта* (бур'ян), *рівчак* (струмок), *пантрувати* (стежити) — у мові подолян; *живець* (джерело), *мигунка* (блискавка), *пучка* (палець), *хупавий* (гарний), *кукібний* (дбайливий) — у мові вихідців з Чернігівщини; *гомоніти* (говорити), *кип'яч* (окріп), *зобува* (взуття), *гарман* (тік), *ріпа* (картопля) — у мові людей з південно-східної частини України.

Діалектизми утруднюють спілкування між людьми з різних місцевостей. Тому слід уникати їх.

Письменники іноді використовують діалектизми у творах, найчастіше в мові персонажів, щоб краще передати місцевий колорит. Такі діалектизми пояснюються у виносках або наприкінці книжки. Іноді вони зрозумілі й із контексту.

ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

43. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Кожне слово має одне чи більше лексичних значень. Під лексичним значенням слова розуміють історично закріплену в свідомості народу (колективу) співвіднесеність слова з певним явищем.

Наприклад, коли француз чує слово *baton*, в його уяві виникає палиця; коли ж ми чуємо слово *батон*, ми уявляємо білий хліб довгастої форми.

У нашій свідомості існує суцільна картина світу, тобто все, що ми бачили, чули, сприймали, зберігається в нашій пам'яті. Із цієї картини ми можемо виділити будь-який предмет чи явище, уявити його й зосередити на ньому увагу, наприклад, уявити яблуко. І ось коли з цим образом яблука в нашій свідомості стійко поєднується набір звуків [йяблуко], виникає слово з певним лексичним значенням.

У пам'яті утворюється стійкий образ даного набору звуків (образ слова [йяблуко]), який щоразу, коли ми його чуємо, викликає в нашій уяві образ того самого предмета реальної дійсності (образ яблука). І навпаки, коли ми бачимо предмет, то зіставляємо його з образом, який зберігається в пам'яті, і через цей образ пригадуємо слово, пов'язане з ним.

Зв'язок між словом і реальним предметом (чи явищем) здійснюється так: вимовлене або написане слово — образ слова в нашій свідомості — узагальнений образ предмета в нашій свідомості — реальний предмет.

Лексичне значення слова — це той узагальнений образ предмета (чи явища), який воно викликає в нашій уяві. А вже за тим узагальненим образом ми впізнаємо конкретні предмети (чи явища) в реальній дійсності.

Слово і називає конкретні предмети (чи явища), і узагальнює водночас. Словом *книжка* ми можемо позначити й саме цю книжку (*Подай мені книжку*), і книжку взагалі (*Книжка — джерело знань*).

44. ОДНОЗНАЧНІ Й БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Кожне слово має одне або більше значень. Слова, що мають одне значення, називаються **однозначними**.

Одне значення мають переважно назви людей за різними ознаками (*українець, киянин, слюсар, лі-*

кар, директор, родич, удівець), назви тварин (*олень, леопард, нутрія, дельфін, окунь, краб, стриж, горобець, комар*), назви рослин (*сосна, тополя, вишня, смородина, пшениця, буяк, жоржина, ромашка, чистотіл*), назви конкретних предметів (*споруда, шафа, стілець, долото, лопата, торба, піджак, паркан*), назви місяців і днів (*січень, лютий, понеділок, вівторок*), більшість відносних прикметників (*міський, латунний, кленовий, морський, тутешній, вчорашній, перелітний, подвійний, дев'ятиповерховий*), числівники (*два, три, десять*) тощо.

Однозначними завжди є терміни (*банкнот, вексель, інструкція, катет, аорта, меридіан, тонна, метр*).

Слово, що має кілька значень, називається **багатозначним**, а здатність слова вживатись у кількох значеннях — **багатозначністю** (полісемією).

Більшість загальноновживаних слів української мови — багатозначні. Наприклад, у «Словнику української мови» зафіксовано тридцять значень дієслова *іти*: «ступати ногами», «рухатися в якомусь напрямку» (про транспорт), «вирушати куди-небудь», «ставати кудись на роботу», «діяти певним чином», «брати шлюб», «знаходити збут» (про товари), «виділятися з чого-небудь», «наставати» і т. ін. Слово *крило* має десять значень: «літальний орган птахів», «несуча поверхня літака», «лопать вітряка», «дашок над колесом автомашини», «бокова частина будівлі», «угруповання в політичній організації» і т. ін.

Кожне таке слово набуває свого конкретного значення у сполученні з іншими словами. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» (ритмічний переклад) іменник *земля* вжито в кількох значеннях: *Земля гуде. Ріки мутно течуть. (Земля — суходіл). Чорна земля під копитами кістьми була засіяна, а кров'ю полита... (Земля — ґрунт). Ігвар, і Всеволод, і всі три Мстиславичі, не злого гнізда шести-крильці! Ви не правом побідників собі землі розхв'ятали! (Земля — земельне володіння). О Руськая земле, уже ти за горами єси! (Земля — країна).*

Слово може бути багатозначним тому, що в його назві враховується лише одна якась ознака предмета. А таку саму ознаку можуть мати й інші, відмінні, предмети. Наприклад, у слові *стіна* основне значення — «вертикальна міцна частина будівлі» (на матеріал, з якого вона виготовлена, у ньому не вказується), тому цим словом ще називають

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

і «прямовисну бічну поверхню чого-небудь» (*стіна урвища*), і «муровану огорожу» (*стіна замку*), і переносно «щільний ряд людей» (*людська стіна*), і так само «моральну перепону між людьми» (*стіна непорозуміння*) тощо.

У багатозначному слові одне значення основне, інші — побічні. У слові *голова* основним є значення «частина тіла», інші («розум», «керівник», «передні ряди», «основна річ» тощо) — побічні. Іноді слово має два й більше основні значення. Наприклад, слово *грубий* має три основні значення: «товстий»; «необроблений»; «брутальний».

Багатозначність дає змогу при відносно обмеженій кількості слів називати ними практично не обмежену кількість предметів і явищ.

Багатозначність не слід сплутувати з омонімією. У багатозначному слові всі його значення так чи інакше пов'язані між собою, мають щось спільне. Наприклад, значення багатозначного слова *вогнище* — «купа дров, що горить»; «місце, де розкладали вогонь»; «своя оселя, родина» (в давнину близькі люди збиралися навколо вогнища); «центр, зосередження чогось» — впливають одне з одного. Омоніми ж, як, наприклад, *луг* — угіддя для сінокосу і *луг* — хімічна речовина певного складу, — це зовсім різні слова, у їхніх значеннях нема нічого спільного.

45. ПРЯМЕ І ПЕРЕНΟΣНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Слово може мати пряме й переносне значення і може вживатися в прямому й переносному значенні.

Пряме значення слова — його основне, як правило, первинне значення. Наприклад, пряме значення слова *полотно* — «лляна, конопляна, бавовняна тканина особливого переплетення». Воно пригадується першим, коли ми чуємо це слово.

Переносне значення слова — одне зі значень багатозначного слова, яке виникло й закріпилося за ним внаслідок перенесення назви з одного предмета чи явища на інший предмет чи явище за подібністю. Переносне значення завжди вторинне і пов'язане з основним, прямим, значенням. Але воно так само властиве слову, як і пряме значення.

Наприклад, значення слова *полотно*: «картина художника», «проїзна частина дороги», «плоска тонка частина інструмента (пилки, ножівки)» — переносні. Ці речі так назвали тому, що вони або

виконуються на полотні (картина художника), або нагадують смугу розстеленого полотна (проїзна частина дороги, плоска частина інструмента).

Слово, **вжите у прямому значенні**, означає звичайну назву предмета, дії чи ознаки. Наприклад, слово *полотно* у реченнях: *За зеленими вербами, на траві білиться три шматки полотна* (І. Нечуй-Левицький); *Брюллов працював до знемоги і не міг одірватися від свого полотна* (О. Іваненко); *Незабаром велетенська швидка тінь майнула над залізничним полотном* (О. Донченко); *Полотно пилки завжди тримають перпендикулярно до різаної площини* (З посібника) — вжито в прямому значенні. Названі тут цим словом речі саме так і називаються, не інакше.

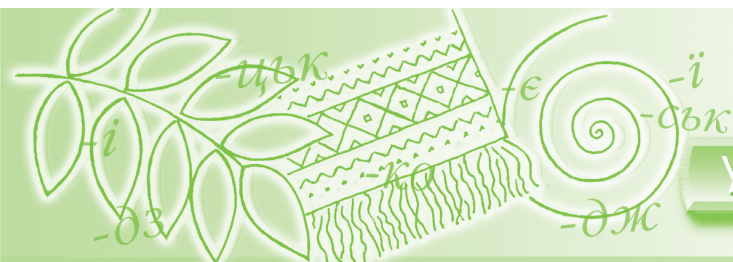
Слово, **вжите в переносному значенні**, образно характеризує предмет, дію чи ознаку за схожістю. Переносне вживання слова за своїм змістом індивідуальне і використовується тільки в певному контексті. Наприклад, у реченні *Зимовий вечір усе ткав і ткав над селом свої полотна, і вони ніжно спадали з невидимих верстатів на прихоплену морозцем землю* (М. Стельмах) слово *полотно* набуло переносного значення «сніговий покрив», хоч саме по собі воно такого значення не має — ні прямого, ні переносного.

Значення, яке виникає внаслідок переносного вживання слова, є тимчасовим, ситуативним, воно не властиве слову. Проте якщо вживання слова в такому значенні часто повторюється, воно може стати і його постійним переносним значенням, як це сталося з багатьма тепер багатозначними словами. Переносне вживання слів — один із найпродуктивніших способів розширення виражальних засобів мови.

46. ОМОНІМИ

Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням, називаються **омонімами**.

Наприклад, слова: *лава* — «вид меблів для сидіння»; *лава* — «бойовий порядок»; *лава* — «розплавлена маса, що виливається з вулканів»; *лава* — «великий вибій у шахті» — це зовсім різні за значенням і походженням омоніми. Значення омонімів нічим не пов'язані між собою: *коса* — «заплетене волосся», *коса* — «знаряддя для косіння» і *коса* — «вузька смуга суходолу в морі, річці»; *стигнути* — «достигати» і *стигнути* — «холонути».

Омоніми поділяються на повні й неповні.

Повні омоніми збігаються в усіх граматичних формах: *кран* — «трубка із закривкою» і *кран* — «механізм для піднімання вантажів» (обидва іменники в усіх відмінках однини й множини мають однакові форми); *моторний* — «швидкий» і *моторний* — «пов'язаний із мотором» (обидва прикметники однаково змінюються за родами, відмінками й числами).

Неповні омоніми збігаються лише в частині граматичних форм: *баранці* — «молоді барани» (має всі форми однини й множини) і *баранці* — «піна на гребенях хвиль» (має тільки форми множини); *жати* — «тиснути» і *жати* — «зрізувати» (у них усі інші форми, крім форм минулого й майбутнього часів та умовного способу, різні).

До омонімічних явищ у мові належать також:

1) **омофони** (тобто такі, що однаково звучать) — при однаковій вимові мають різне написання: *кленок* — *клинок*, *греби* — *гриби*, *мене* — *мине*, *Роман* — *роман*, *Мороз* — *мороз*; сюди слід віднести й синтаксичні омоніми — однакові звукові комплекси, один з яких є словом, другий — поєднанням слів: *сонце* — *сон це*, *цеглина* — *це глина*, *доволі* — *до волі*, *потри* — *по три*, *згори* — *з гори*;

2) **омографи** (тобто такі, що однаково пишуться) — при однаковому написанні мають різну вимову (різний наголос): *за́мок* і *замо́к*, *доро́га* і *дорога́*, *обі́д* і *оби́д*;

3) **омоформи** — мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі: *шию* від *шити* і *шию* від *шия*; *поле* «лан» і *поле* від *полоти*; *варта* «сторожа» і *варта* від *вартити*.

Омоніми в художній літературі, в усному мовленні використовуються для створення каламбурів — жартівливої гри слів. Наприклад, у народному гуморі можна почути такий жартівливий діалог: «*Таж їж*». — «*Я ж їм*». — «*А ти не їм, а собі*». Уміло використані омоніми допомагають загострити думку, надають мовленню гумористичного забарвлення.

Крім внутрішньомовних омонімів, існують і **міжмовні омоніми** — слова, що в різних мовах (особливо в близьких за походженням) звучать однаково або дуже подібно, але мають неоднакове лексичне значення, як, наприклад, українські *неділя* — «сьомий день тижня», *луна* — «відбиття звуку» і російські *неделя* — «тиждень», *луна* — «місяць»; українське *правий* і сербське *прави* — «прямий» тощо.

Міжмовні омоніми можуть стати причиною непорозумінь і помилок при сприйманні чужомовного тексту та при перекладі.

47. ПАРОНІМИ

Пароніми — слова, дуже подібні за звучанням, нерідко — й за значенням, але не тотожні. Їх можна легко сплутати. Наприклад, небагатьма звуками різняться пароніми *адресат* — «той, кому посилається» і *адресант* — «той, хто посилає»; *мимохіть* — «нехотячи» і *мимохідь* — «проходячи мимо»; *виє* (від *вити*) і *віє* (від *віяти*); *знегоди* — «злигодні» і *незгоди* — «відсутність згоди» тощо.

За звуковим складом пароніми бувають:

1) **однокореневі** відрізняються лише суфіксами або префіксами: *земний* — «пов'язаний із землею, земною сушею», *земельний* — «пов'язаний із землекористуванням», *земляний* — «зроблений із землі» і *землистий* — «з частками землі», «за кольором подібний до землі»; *танк* — «бойова машина» і *танкер* — «судно»; *ефектний* — «вражаючий» і *ефективний* — «з позитивними наслідками»; *сердечний* — «пов'язаний із серцем», «щирий» і *сердешний* — «бідолашний»; *вникати* — «намагатися зрозуміти суть чогось» і *уникати* — «прагнути бути осторонь чогось»;

2) **різнокореневі** відрізняються одним-двома звуками: *компанія* — «товариство» і *кампанія* — «сукупність заходів»; *ступінь* — «міра інтенсивності», «вчене звання» і *ступінь* — «добуток однакових співмножників»; *промінь* — «смушка світла» і *пломінь* — «полум'я»; *талан* — «доля» і *талант* — «обдаровання»; *розпещений* — «зіпсований надмірною увагою» і *розбещений* — «морально зіпсований»; *гучний* — «голосний» і *бучний* — «пишний», «галасливий»; *веліти* — «наказати» і *воліти* — «хотіти»; *гамувати* — «заспокоювати, приборкувати» і *тамувати* — «задовольняти потребу в чомусь», «стримувати».

Пароніми, як і омоніми, в художній літературі та в побуті використовуються для створення каламбурів: *Сумніваюсь, чи ти козак, чи кізак*, — *засміявся задоволений своїм жартом Варчук* (М. Стельмах); *Страшніш від огненних геєн голодна хіть зажерливих гієн* (Б. Олійник); *Прийомний син барона був баран* (Л. Костенко). Нечесну приватизацію в народі називають *прихватизацією*, донощиків (що *на вухо доносять*) іменують *наву-*

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

ходоносорами (за ім'ям вавилонського царя Навуходоносора).

Разом з тим треба пам'ятати, що звукова, а іноді й значеннєва близькість паронімів може призвести до сплутування їх: *незгоди* (відсутність взаємопорозуміння, розбіжність у поглядах) і *знегоди* (нещастя, труднощі); *факт* (подія, явище) і *фактор* (умова, причина); *уява* (здатність уявляти) і *уявлення* (розуміння, поняття); *зумовити* (спричинити) і *обумовити* (зробити застереження) тощо.

48. СИНОНІМИ

Слова, різні за звучанням, але однакові або близькі за значенням, називаються **синонімами**.

Наприклад, однакові за значенням слова *лелека, чорногуз, бусел, бузько*; близькі за значенням — *гарний, хороший, красивий, вродливий, гожий, чудовий, прекрасний*.

Два або кілька синонімів утворюють **синонімічний ряд**, у якому виділяється стрижневе слово — **домінанта**. Воно є носієм основного значення, спільного для всього синонімічного ряду, стилістично нейтральне, найуживаніше і в словниках синонімів ставиться першим: *кричати, горлати, лементувати, галасувати, репетувати, верещати, волати*.

Багатозначне слово залежно від його конкретних значень може бути домінантою різних синонімічних рядів: *добрий* (про людину), *чуйний, співчутливий, доброзичливий, щирий, людяний, уважний, приязний, прихильний*; *добрий* (про спеціаліста), *кваліфікований, досвідчений, умілий, знаючий, компетентний*; *добрий* (про врожай), *багатий, високий, щедрий, рясний, великий*. Відповідно й те саме слово в різному контексті може замінюватися різними синонімами. Наприклад, до слова *примітивний*, коли йде мова про організми, синонімом виступає слово *одноклітинний*, про культуру — *первісний, нерозвинений*, про смак — *грубий, невибагливий, невитончений*, про світогляд — *обмежений*, про жарт — *дешевий*, про твір — *недосконалий, недовершений*.

Синонімічні ряди можуть поповнюватися новими словами і втрачати застарілі, можуть перегруповуватися. Наприклад, синонімічний ряд *велетенський, грандіозний, гігантський, колосальний* утворився зовсім недавно за рахунок запозичених слів. Колишня синонімічна пара *гіркий* і *брид-*

кий, що називала однаковий неприємний смак, розпалася: слово *гіркий* залишилося без синонімів, а слово *бридкий* стало домінантою синонімічного ряду: *бридкий, огидний, гидкий, потворний, осоружний, негарний*.

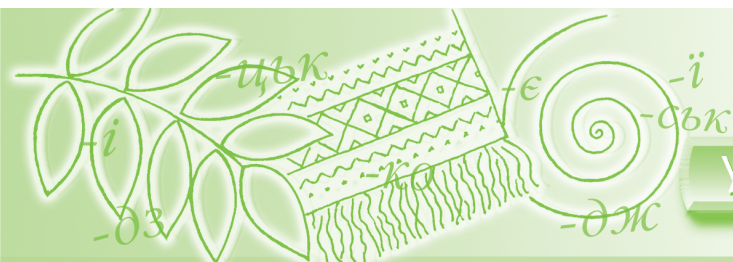
До складу синонімічних рядів можуть входити й фразеологізми: *рано, на світанні, ні світ ні зоря, ще й на зорю не займався, ще й на світ не благословлялося, ще треті пізні не співали, ще й чорти навкулачки не билися, здивуватися, зчудуватися, зробити великі очі, очі витріщити, скам'яніти від дива*. Синонімічними бувають і нефразеологічні словосполучення: *сумніватися — брати під сумнів, пообіцяти — дати обіцянку, помилитися — зробити помилку, допомогти — надати допомогу, скривдити — вчинити кривду, записувати — вести записи*.

Крім постійних, є також **контекстуальні синоніми**. Наприклад, слово *тиша* як із синонімічними означеннями може так само поєднуватися не лише із постійними синонімами *безгомінна, беззвучна, безгучна, безшелесна, німа*, а й зі словами *мертва, глибока, повна, цілковита, абсолютна*, що звичайно не виступають синонімами до попередніх слів. При слові *настрій* синонімічними означеннями можуть виступати як постійні синоніми *веселий, радісний*, так і контекстуальні — *весняний, світлий*.

Близькими до контекстуальних синонімів за роллю в мові є перифрази. **Перифраза** — описовий мовний зворот, ужитий для називання предмета через якусь характерну його рису: щоб у тексті не повторювати раз за разом слово *Київ* вживають перифразу *столиця України, місто Кия*; *лев — цар звірів; вугілля — чорне золото, тверде паливо; газ — блакитне паливо; засоби масової інформації — четверта влада; рибалка — лицар гачка і наживки*. Перифраза часто несе в собі оцінку явища, вона може мати позитивне, схвальне або негативне, іронічне значення.

Збагаченню мови лексичними синонімами сприяють такі мовні явища, як табу та евфемізми.

Табу — слово, вживання якого заборонено з різних причин: через забобони, вірування, з цензурних і етичних міркувань. У такому разі той самий предмет починають називати іншим словом, з іншим відтінком: *чорт — дідько, лихий, куций, люципер, нечиста сила; брехня — неправда, вигадка, плітка, дезінформація, інсинуація; смерть — причина, летальний кінець*.

Евфемізми — слова або вислови, що вживаються замість слів із грубим чи неприємним змістом: *брехати* — *говорити неправду, вигадувати, фантазувати*; *смердіти* — *погано пахнути, відгонити*; *старий* — *похилого віку, літній*; *дурний* — *недалекий, найвний*.

Синоніми допомагають точніше висловити думку, уникнути повторення однакових або співзвучних слів.

Наприклад, у реченні *Автор «Слова» дуже майстерно зобразив образ вірної дружини Ігоря — Ярославни, яка оплакує гірку долю не тільки свого чоловіка, а й його дружини* неприємно вражає слух і нагромадження однокореневих слів зобразив образ, і сусідство двох омонімів *дружини*, яке, крім того, ще й плутає думку. І зовсім по-іншому сприймається речення *Автор «Слова» дуже майстерно змалював образ вірної дружини Ігоря — Ярославни, яка оплакує гірку долю не тільки свого чоловіка, а й його війська*, де слова зобразив і дружини замінено синонімами змалював і війська.

Користуючись синонімами, треба зважати на відтінки в їхніх значеннях. Так, в одному синонімічному ряду зі словами *військо*, *дружина* стоять ще *армія*, *рать*, *полчище*. Але чи доречно було б у наведеному вище реченні, замість слова *дружини*, вжити не *військо*, а будь-який із цих синонімів? Ні, бо *дружина* — це княже військо, військовий загін часів Київської Русі, а *армія* — сучасне поняття, що означає сукупність усіх збройних сил держави; *рать* — хоч і давнє слово, проте означає не просто загін, а велике з'єднання озброєних людей і ще вживається в значенні «війна»; *полчище* — має негативне, презирливе забарвлення.

49. АНТОНІМИ

Слова, протилежні за значенням, називаються **антонімами**.

Антоніми виступають парами і завжди належать до однієї якоїсь частини мови: *світло* — *темрява* (іменники), *світлий* — *темний* (прикметники), *засвічувати* — *гасити* (дієслова), *вдень* — *вночі* (прислівники).

Багатозначне слово може мати не один, а кілька різних антонімів. Це залежить від того, у сполученні з якими словами воно виступає: *старий клен* — *молодий клен*; *старий зошит* — *новий зошит*; *стара олія* — *свіжа олія*.

За походженням антоніми бувають:

1) різнокореневі: *великий* — *малий*, *легкий* — *важкий*, *спека* — *мороз*, *мужність* — *боягузтво*, *любити* — *ненавидіти*;

2) однокореневі: *надія* — *безнадія*, *спокій* — *неспокій*, *орієнтація* — *дезорієнтація*, *логічний* — *алогічний*, *раціональний* — *ірраціональний*; особливо багато їх серед дієслів: *відчинити* — *зачинити*, *увійти* — *вийти*, *навантажити* — *розвантажити*, *недосолити* — *пересолити*.

Слова з **не-** тільки тоді антонімічні, коли ця частка творить нове слово з новим значенням: *правда* — *неправда* (брехня), *друг* — *недруг* (ворог), *воля* — *неволя* (рабство). Антоніми з **не-** виражають меншу міру протиставлення, ніж різнокореневі антоніми: *багатий* — *небагатий* (убогий), *легко* — *нелегко* (важко), *правда* — *неправда* (брехня). Але такі похідні слова з **не-**, як *гарячий* — *негарячий*, *швидко* — *нешвидко*, не є антонімічними, вони передають не протилежні значення, а значення з різним ступенем вияву якості.

Антоніми бувають загальноновживані (постійні) і контекстуальні. Загальноновживані антоніми мають протилежне значення й поза контекстом (*сум* — *радість*); контекстуальні ж набувають протилежного значення лише в контексті внаслідок переносного вживання слова. Наприклад, у вислові М. Рильського *Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля* завдяки контекстові сприймаються як антоніми пари слів *пишний* — *сумний*, *яр* — *провалля*.

Антоніми використовуються в прислів'ях, приказках, дотепях: *На чорній землі білий хліб родить*; *Порожня бочка гучить, а повна — мовчить*; *Чужого доброго не гудь, а свого поганого не хвали*. Антоніми входять до складу багатьох фразеологізмів: *ні живий ні мертвий*, *ні холодно ні жарко*, *ні туди ні сюди*, *ні в сих ні в тих*, *і сміх і гірх*, *рано чи пізно*, *наліво і направо*, *пройти крізь вогонь і воду*, *змінити гнів на милість*; *ні богові свічка*, *ні чортові кочерга*.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

50. СТІЙКІ СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ

У мові вживаються не лише окремі слова, а й стійкі сполучення двох або більше слів. Серед стійких сполучень слів розрізняють:

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

1) фразеологізми: *бити байдики, папаста пальцем в небо, загрибати жар чужими руками, зачепити за живе*;

2) мовні кліше і штампі: *ринкові реформи, соціальна програма, сфера обслуговування, мати велике значення*;

3) складені найменування: *річ у собі, коефіцієнт корисної дії, адамове яблуко* (борлак), *грудна жаба, білий гриб, м'яка вода, Чорне море*;

4) прислів'я та приказки: *Вовків боятися — в ліс не ходити; З великої хмари малий дощ буває*;

5) крилаті вислови: *Борітеся — поборе-те* (Т. Шевченко); *Лиш боротись — значить жити* (І. Франко).

Стійкі сполучення слів використовуються у мові в готовому вигляді як певні застиглі формули висловлювання. У реченні вони сприймаються як один член речення. Наприклад, у реченні *Еней... п'ятами з Трої накивав* (І. Котляревський) присудком виступає не одне слово *накивав*, а все словосполучення *п'ятами накивав* (утік).

51. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

Стійке сполучення двох і більше слів, яке в процесі мовлення відтворюється як готова словесна формула, передає одне значення і, як правило, має певне емоційне забарвлення, називається **фразеологізмом**.

Фразеологізми своїм лексичним значенням рівнозначні окремим словам або словосполученням: *бути на сьомому небі* — почуватися щасливим; *брати за душу* — розчулювати; *робити з мухи слона* — перебільшувати; *мокрим рядом накрити* — лаяти; *права рука* — найближчий помічник; *мороз іде поза шиною* — страшно, як сніг на голову — зненацька. Фразеологізми в мові сприймаються і функціонують нарівні зі звичайними лексемами.

За тим, як їхнє значення залежить від значення слів, з яких вони складаються, фразеологізми бувають:

1) такі, значення яких не впливає зі значення окремих слів: *правити теревені* — базікати; *розбити глек* — розійтися, посваритися; *за царя Гюроха* — дуже давно; *бути на сьомому небі* — бути щасливим;

2) такі, про значення яких можна догадуватися зі значення окремих слів: *тримати язик за зубами* — мовчати; *виводити на чисту воду* — викри-

вати; *п'ятами накивати* — втекти; *мало каші з їв* — недосвідчений; *хоч греблю гати* — багато.

За тим, що вони позначають — предмет, ознаку, дію, обставину чи почуття, емоції — і якими членами речення виступають, фразеологізми бувають:

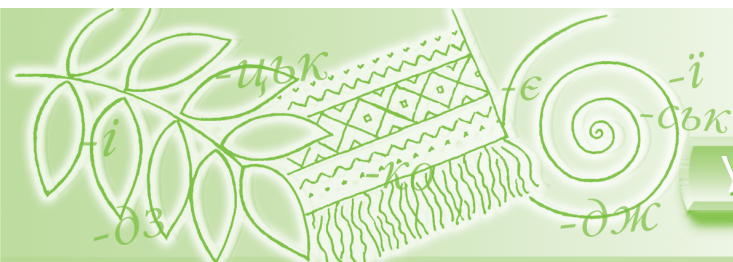
1) іменникові — називають предмет чи явище: *козацьке сонце, рятівна соломинка, наріжний камінь, сім чудес світу, лебедина пісня, біла ворона, синя панчоха, ласий шматок, каїнова печать, содом і гоморра, казка про білого бичка*; у реченні, як і іменники, виступають підметами, додатками, іменними частинами складених присудків тощо: *Люди, зрадивши, що минула лиха година, слалися спати* (Панас Мирний); *Смертний час* свій я на *полі битви* стріну (Н. Рибак);

2) прикметникові — називають ознаки: *не в тім'я битий, кров з молоком, не остання спиця в колесі, не з полохливого десятка, нечистий на руку, у ступі не влучиш, білими нитками шитий, одним миром мазані, купи не держиться, собака на сні, під мухою, хоч викрути*; у реченні звичайно виступають означеннями або іменними частинами складених присудків: *А там — козак не в тім'я битий: щось та прирозуміє!* (М. Пригара); *Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться* (М. Коцюбинський);

3) дієслівні — називають дію або стан: *накивати п'ятами, мотати на вус, бити себе в груди, дерти носа, дибки ставати, ускочити в халепу, сидіти на двох стільцях, товкти воду в ступі, доливати оливи до вогню*; у реченні звичайно виступають у ролі присудків: *От коли б тільки мені до тебе добратися, я б тобі показав, де раки зимують* (Панас Мирний); або в ролі обставин (у формі дієприслівника): *У хаті слухали, роззявивши роти, намагаючись не пропустити жодного слова* (Я. Качура);

4) прислівникові — характеризують дію, стан чи ознаку: *з відкритим серцем, як на долоні, не чуючи землі під ногами, без керма і без вітрил, на живу нитку, кров холоде в жилах, ні в зуб ногою, хоч плач*; у реченні вони виступають у ролі різних обставин: *З важким серцем* ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі (І. Франко); *Докія прокидається до перших півнів* (М. Стельмах);

5) вигукові — вказують на почуття, емоції: *от тобі й на, от тобі й раз, туди до лиха, тим-то й ба, ні пуху ні пера, хай йому грець, цур тобі, не дове-*

ди Господи, і треба ж; у тексті вони використовуються нарівні із звичайними вигуками: *Я вже вас так буду шанувати, як нікого в світі, **побий мене грім!*** (М. Стельмах); *Ой, як приємно вернути з трудної, утомливої дороги та в теплу домівку... **Хай їй абищо*** (П. Дорошко).

Такі фразеологізми в реченні сприймаються як один член речення. Наприклад, у реченні: *Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила **сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика*** (І. Нечуй-Левицький) — фразеологізм *сім мішків гречаної вовни* виступає в ролі додатка (*дурниць*), а фразеологізм *прикусила язика* — у ролі присудка (*замовкла*).

У фразеологізмах найбільшою мірою виявляється національна специфіка мови, вони становлять найбільш образну частину її лексики. Фразеологізми з мови на мову, як правило, дослівно не перекладаються.

52. МОВНІ КЛІШЕ, ШТАМПИ, СКЛАДЕНІ НАЙМЕНУВАННЯ

У мові є звороти, які в певних мовленнєвих ситуаціях повторюються без змін як усталена словесна формула. Від фразеологізмів вони відрізняються тим, що їхні компоненти зберігають своє пряме лексичне значення і їм не властиве емоційно-експресивне забарвлення. Розрізняють три види таких стійких словосполучень: кліше, штампи і складені найменування.

Кліше — звичний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах для тотального позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми тощо.

Наприклад, існують кліше мовного етикету: *добрий день, доброго здоров'я, радий Вас бачити, до побачення, на добраніч, будьте здорові, на все добре, будь ласка, якщо Ваша ласка, ласкаво просимо, будьте люб'язні, щиро дякую, глибоко вдячний, з повагою, шановний пане, вельмишановний добродію, з роси й води, бажаю щастя й добра Вам*.

Для позначення різних явищ суспільно-політичного життя вживають усталені звороти на зразок: *правляча верхівка, посадова особа, засоби масової інформації, сфера обслуговування, правоохоронні органи, організована злочинність, криміногенна ситуація, виборчий блок, передвиборча агітація, результати виборів, всенародне обгово-*

рення, пленарне засідання, маніпулювання громадською думкою, соціально незахищені верстви населення, розв'язання проблеми, боротьба з тероризмом, фінансова підтримка, комплексні заходи, стан довкілля.

В офіційно-діловому спілкуванні використовують, наприклад, такі кліше: *згідно з розпорядженням, на підставі наказу, відповідно до чинного законодавства, порядок денний, поставити питання на розгляд, довести до відома, взяти до уваги, вжити заходів, надати допомогу, з боку адміністрації, обіймати посаду, повноважний орган, через сімейні обставини, за місцем основної роботи, у зв'язку з виходом на пенсію, укласти договір, матеріальна відповідальність*.

У медичній галузі побутують кліше *госпіталізація хворого, попередній медичний огляд, дослідження крові, задавлена хвороба, відчуття болю, затмарення свідомості, забите місце, сприятливий прогноз хвороби, згідно з приписом лікаря, живильний розчин, приймання їжі, зсідання крові, лікарняний листок, тимчасова непрацездатність*.

Штампи — це стерті від частого невмотивованого вживання вирази, які втратили свою інформативність. Штампи найчастіше зустрічаються в діловому мовленні, у газетних статтях: *дати пунтівку в життя, біле золото* (про бавовну), *чорне золото* (про вугілля), *люди в білих халатах* (про лікарів), *мати велике значення, відігравати важливу роль, становити значний інтерес, приділяти значну увагу, необхідно відзначити*.

Штампи виникають і тоді, коли звороти офіційно-ділового мовлення вживають у побутовій розмові, у художніх, публіцистичних творах, наукових працях: *у зв'язку з відсутністю коштів, при наявності відповідних умов, у даний час, поставити на лінійку готовності, вводити в дію, проведена певна робота*.

Це може бути й нагромадження зайвих слів: *проведення роботи по впорядкуванню території* (замість: *впорядкування території*), *робота по впровадженню нових методів, роботи по ремонту, працюють над здійсненням завдання поліпшення роботи транспорту, питання забезпечення виконання плану, питання проведення боротьби зі злочинністю*.

Штампи затуманюють зміст висловлювання, роблять мову важкою для сприйняття, нечіткою. Штампів слід уникати.

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

Складені найменування відрізняються від фразеологізмів тим, що, як і кліше, вони позбавлені емоційно-експресивного забарвлення, їхні компоненти, як правило, зберігають своє лексичне значення, проте вони сукупно позначають одне поняття чи називають одне явище і мають сталий склад: *ядерна реакція, атомна маса, електромагнітне поле; продуктивні сили, фонд заробітної плати, додана вартість, безоплатний кредит, дебіторська заборгованість; аналітична геометрія, інтегральне числення, диференціальні рівняння, теорія ймовірностей, кластерний аналіз; центральна нервова система, синдром набутого імунodefіциту, вітряна віспа, запалення легень; називний відмінок, умовний спосіб, дієприкметниковий зворот; районна державна адміністрація, державний службовець, капітан першого рангу, надзвичайний і повноважний посол; Чорне море, Донецький кряж, Волинська область.*

Зустрічаються складені найменування, мотивація значень яких тою чи тою мірою втрачена: *адамове яблуко* (борлак), *петрів батіг* (цикорій), *антонів вогонь* (гангрена), *грудна жаба* (стенокардія), *куряча сліпота* (хвороба очей), *собача кропива звичайна, волоський горіх*. Відсутністю мотивації вони наближаються до фразеологізмів.

53. ПРИСЛІВ'Я Й ПРИКАЗКИ

1. У прислів'ях і приказках найповніше й найчіткіше узагальнено досвід народу, його розуміння явищ навколишнього світу, стосунків між людьми, внутрішнього світу людини.

Прислів'я — стійкий вислів у формі синтаксично завершеного речення, у якому узагальнено суспільний досвід. У прислів'ях найвищою мірою втілено народну мудрість. Вони, як правило, мають повчальний характер: *Згаяного часу і конем не доженеш; Згода будує, а незгода руйнує; Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує; Поганому виду нема встиду; Сила та розум — краса людини.*

Значення одних прислів'їв залежить від прямого номінативного значення його компонентів: *Друзі пізнаються в біді; Нема науки без муки; Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.*

Значення інших прислів'їв сприймається як переносне, узагальнено-метафоричне: *Під лежачий камінь вода не тече* (тут, звичайно, мається на увазі не камінь як такий, а чиясь бездіяльність); *Не все*

те золото, що блищить (не зовнішній вигляд вказує на цінність речей); *Куй залізо, поки гаряче* (використовуй слушний момент).

Приказка — стійкий вислів у формі синтаксично завершеного речення, у якому дається образна характеристика певного явища. Приказки являють собою, як правило, принагідні зауваження з якогось приводу. Вони не мають повчального характеру: *Серце — не камінь; Набалакав — і в торбу не забереш; Часом густо, а часом і пусто.*

Приказки за значенням нерідко наближаються до фразеологізмів: *Сорока на хвості принесла* (стало відомо про щось); *Не нашого поля ягода* (інший за поглядами). Важко відрізнити приказки і від прислів'їв: *Журбою поля не перейдеш; Не святі горшки ліплять; Козак не без щастя, дівка не без долі*. Тому їх не розрізняють ні в навчальних посібниках, ні в збірниках народної творчості, а подають і розглядають разом як прислів'я та приказки.

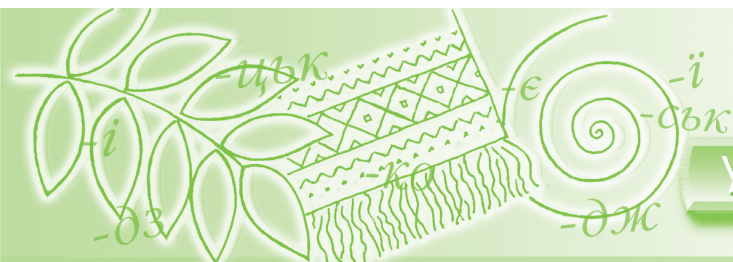
2. Прислів'я і приказки відзначаються великою різноманітністю синтаксичної будови. Кожне прислів'я чи приказка — це окреме речення і водночас мінімальний твір зі своїми виразними художньо-стилістичними особливостями.

Досить часто прислів'я та приказки мають форму непоширених речень — простих або складних: *Розлука — теж наука; Більше діла — менше слів; Вода пливе — роки йдуть; Слово — не полова, язик — не помело; Яка пшениця, така й паляниця; Думка найхуткіша, земля найситніша, сон наймиліший.*

Типовими для прислів'їв та приказок є пропуски членів речення, які доміслюються або з ситуації, або у другій частині складного речення — з контексту: *У глибокій воді — велика риба; Всякому овочеві свій час; З чого хліб, з того й пироги; Птицю пізнають по пір'ю, а чоловіка по мові.*

Для прислів'їв та приказок найбільш характерні односкладні узагальнено-особові речення: *Людей питай, а свій розум май; Вмієш казати, вміє і мовчати; Краденим добром не забагатієш; Як батька покинеш, то й сам загинеш; Одним пальцем і голки не вдержиш; Тихо їдеш — біду доженеш, швидко їдеш — на біду наскочиш; У ліс дрова не возять, а в колодязь воду не лють.*

Поширеною конструкцією цих одиниць є складні речення, які складаються переважно з двох предикативних частин, а часом — з трьох і більше:

1) складні безсполучникові: Слово до слова — зложиться мова; Мудрий змінить свою думку, дурний — ніколи; Свій дім не чужий, із нього не виженуть; Своя хата — своя правда, своя стріха — своя втіха; Людська праця — не дурниця, розкидати не годиться; Добро стратиш — наживеш, честь утратиш — пропадеш; Ми люди не горді: нема хліба — давайте пироги;

2) складнопідрядні: Добре того вчити, хто хоче все знати; Шануй свою голову, бо друга не виросте; Де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться; Кожна робота легка, коли її охоче робиш; Не говори, чого не знаєш, бо честь втратиш; Хто мусить, той і каменя вкусить; Життя любить того, хто за нього бореться, а нищить того, хто йому піддається;

3) складносурядні — переважно з протиставним сполучником: Добро плодить добро, а зло плодить зло; За морем тепліше, та вдома миліше; Всюди добре, а вдома найкраще; Сказати легко, та зробити важко; Гарна птиця пером, а чоловік розумом; Від меча рана загоїться, а від лихого слова — ніколи.

Прислів'я та приказки нерідко будуються за допомогою антонімів: Свого поганого не хвали, а чужого доброго не гудь; Догана мудрого варта більше, ніж похвала дурного; М'яко стеле, та твердо спати; Правда та кривда — як вогонь та вода; З праці радість, з безділля смуток; Де працюють, там густо, а де гайнують, там пусто.

У прислів'ях та приказках часто використовуються такий стилістичний засіб, як порівняння: Своя хатка, як рідная матка; Ласкаве слово — що весняний день; Краще смерть на полі, ніж життя в неволі; Балакун, мов дірява бочка, нічого в собі не задержить.

Чимало прислів'їв і приказок складаються з двох симетричних частин, у яких зіставляються або протиставляються певні явища: Дерево міцне корінням, людина — друзями; Птиця створена для польоту, а чоловік — для роботи; Не штука ганьбити, штука ліпше зробити; Коли хліб на столі, то стіл — престіл, а коли хліба ні кусочка, тоді стіл лиш гола дошка; Словом — як шовком вишиває, а ділом — як шилом шигає.

Емоційність прислів'їв та приказок підсилюється такими художніми засобами, як ритмічність та римування: Мудрого і без дорогої шати по однім

слові пізнати; Не брудни криниці, бо схочеш водиці; Чути порожній віз по гуркоту коліс; Тоді дорога спішна, коли розмова втішна; Хто кривдить людей, той кривдить своїх дітей.

У прислів'ях та приказках нерідко вживаються власні імена людей, що надає цим висловам більшої образності й конкретності: Доки є земля, доти й розум в Омелька; Кожний Іван має свій план; Захворів Іванко, аж опух від спанку; Балакай, пане Свириде, побачим, що з того вийде; Одарочка та Дем'ян побилися за бур'ян; Який Сидір, така й Гапка, який кожух, така й латка; Хоч нічого не виходить, а ти, Марку, грай!

Часом у прислів'ях та приказках трапляються слова епізодичного творення, які в мовленні поза фразеологічними виразами звичайно не вживаються: З **лежжі** нема одєжі, а з спання не буде коня; Грушка — **минушка**, а хліб — кожен обід; Не буває хатки без **звадки**; Сюди **тень**, туди **тень** — та й минув день; **Дайки** без **оддайки** — погане діло; Син — **полатайхата**, дочка — **обдерихата**; І **небо**я вовки їдять. Бувають архаїчні слова, форми слів та моделі поєднання слів у речення: Дай, Боже, жартувати, аби не **хорувати**; Старять **годи** і тяжкі **пригоди**; Мороз **не велик**, та стоять не велить; **Що там** холод, коли козак **молод**; Хата **чужая** як свекруха **лихая**; Кожна рука **к собі** крива; **Не знавши біди**, не буде добра.

54. КРИЛАТІ ВИСЛОВИ

Влучні вислови видатних осіб, цитати з літературних та інших творів, назви літературних, історичних і міфологічних персонажів та реалій, які набули узагальненого значення і часто повторюються в мовленні, прийнято називати **крилатими**. Вони зберігають більш чи менш прозорий зв'язок із своїм першоджерелом.

Крилаті вислови можуть мати форму закінчених речень: *Усе тече, усе змінюється; Пізнай самого себе; Від великого до смішного один крок; Всякому городу нрав і права; У всякого своя доля і свій шлях широкий.* Але найчастіше вони виступають у вигляді сталих словосполучень: *ахіллесова п'ята, прокрустове ложе, танталові муки, перейти Рубікон, Гетсиманський сад, наріжний камінь, терновий вінок, блудний син, Хома невірний, річ у собі, шагрєнева шкіра, мертві душі, пропаша сила, апостол правди і науки, кайдани порвіте.* Такі крила-

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

ті вислови з часом набувають усіх ознак фразеологізмів.

До крилатих відносять також окремі слова з узагальнено-метафоричним значенням. Це бувають назви населених пунктів, місцевостей, географічних об'єктів, пов'язаних з чимось знаменним, пам'ятним: *Олімп, Парнас, Едем, Голгофа, Мекка, Ельдорадо, Ватерлоо, Жовті Води, Холодний Яр, Крути*. Сюди належать також імена історичних осіб, міфологічних та літературних персонажів, з якими пов'язуються певні поняття, уявлення, символи: *Прометей, Геркулес, Герострат, Гамлет, Дон Кіхот, Робінзон, Держиморда, Плюшкін, Кирпа-Гнучкошиєнков, Калитка, Крез, Наполеон, Рокфелер, Квіслінг*.

Джерела крилатих висловів надзвичайно різноманітні.

Найбільше крилатих висловів походить із текстів Біблії та Євангелія в перекладах як на старослов'янську, так і на сучасну українську мови: *Ноїв ковчег, всякої тварі по парі, неопалима кутина, обітована земля, пісня пісень, манна небесна, ієрихонська труба, вавилонське стовпотворіння, вогненні слова, козел відпущення, притча во язицех, не хлібом єдиним, вовк в овечій шкурі, тридцять срібняків, тернистий шлях, ходіння по муках, кромішня пійма, скрегіт зубовний, пекельні муки, світло в темряві, люди доброї волі, царство небесне*. Це й окремі речення: *Хто меч підніме, від меча загине; Своя своїх не познаша; Лікарю, зіли себе сам!*

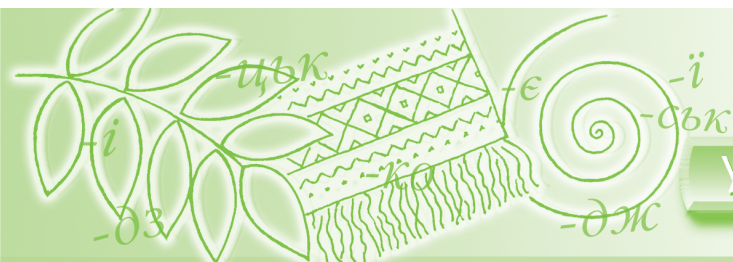
Багато крилатих висловів потрапило в українську мову з античних джерел (це зокрема пов'язано й з тим, що в середні віки в Україні вивчалися грецька й латинська мови, була поширена антична література): *олімпійський спокій, гомеричний сміх, троянський кінь, яблуко незгоди, між Сциллою і Харібдою, гордіїв вузол, дамоклів меч, сізіфова праця, езопова мова, через терни до зірок, спалити кораблі за собою, тримати камінь за пазухою, третього не дано, папір не червоніє, гроші не пахнуть, крапля камінь точить*.

Українською мовою перекладено найвидатніші художні, філософські, інші твори з багатьох мов, найбільше — із західноєвропейських та з росій-

ської. У процесі засвоєння надбань світової духовної культури словник української мови розширювався, поповнювався зокрема й крилатими висловами: *буря в склянці води* (Ш. Л. Монтеск'є), *три мушкетери* (Дюма-батько), *спляча красуня* (Ш. Перро), *доглядати свій сад* (Вольтер), *на крилах пісень* (Г. Гейне), *іскра Божя* (Ф. Шиллер), *чисте мистецтво* (І. Кант), *переоцінка цінностей* (Ф. Ніцше), *бути чи не бути* (В. Шекспір), *мета виправдовує засіб* (Т. Гоббс), *Шерлок Холмс* (А. Конан Дойль), *боротися з вітрянками* (М. Сервантес), *попіл Клааса стукає в серце* (Ш. де Костер), *синій птах* (М. Метерлінк), *а король голий* (Г.-К. Андерсен), *останній з могикан* (Ф. Купер), *бравий солдат Швейк* (Я. Гашек), *над розбитим коритом* (О. Пушкін), *рильце в пушку* (І. Крилов), *батьки і діти* (І. Тургенєв), *живий труп* (Л. Толстой), *людина у футлярі* (А. Чехов).

Стали широковживаними й влучні вислови з української літератури як давньої, так і сучасної: *криваве вино, ламати списи, лисиці брешуть на щити, розтікатися мислю по дереву* («Слово о полку Ігоревім»), *мертві сорому не імуть, іду на ви* (кн. Святослав), *кожному рот дере ложка суха* (Г. Сковорода), *мужичка правда є колюча* (І. Котляревський), *колотопська відьма* (Г. Квітка-Основ'яненко), *мертві душі* (М. Гоголь), *апостол правди і науки, роботящі руки, славних прадідів великих правнуки погані, громадою обух сталить, незлим тихим словом, неситий не виоре на дні моря поле; і чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь; караюсь, мучуся, але... не каюсь* (Т. Шевченко), *а віз і нині там, а кіт ковбаску уминає, Лебідь, Рак і Щука* (Л. Глібов), *пропаща сила* (Панас Мирний), *баба Палажка і баба Параска* (І. Нечуй-Левицький), *лиш боротись — значить жити, лупайте сю скалу, Грицева наука* (І. Франко), *досвітні вогні, той, що греблі рве* (Леся Українка), *коні не винні* (М. Коцюбинський).

Крилаті вислови суттєво збагачують виражальні засоби мови. Вони відзначаються великою образністю й асоціаціями, оскільки за кожним таким висловом постає не просто образ, а розгорнута певна ситуація, випадок, подія, описані в літературі.

Розділ II. МОРФОЛОГІЯ І ПРАВОПИС

55. ЗАВДАННЯ МОРФОЛОГІЇ

Морфологія — розділ граматики, що вивчає будову й творення слів та відмінювання їх.

Отже, морфологія, з одного боку, з'ясовує, з яких значущих частин складається слово, як воно утворилося і яких змін при цьому зазнало, а з другого — розглядає, яких форм може набувати це слово в реченні залежно від його лексичного і граматичного значення.

Морфологія складається з двох підрозділів: один вивчає будову й творення слів, другий — частини мови та змінювання їх.

БУДОВА І ТВОРЕННЯ СЛІВ

56. ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА

У словах розрізняємо основу й закінчення. Основа в свою чергу може розкладатися на корінь, префікс і суфікс. Основа, корінь, префікс, суфікс, закінчення — значущі частини слова (морфеми).

1. Закінчення — це змінна частина слова, яка, утворюючи різні форми його, вказує на зв'язок між словами в реченні.

Щоб правильно визначити закінчення, треба зіставити різні форми того самого слова. Наприклад, визначаючи закінчення в слові *радісного*, зіставляємо цю форму з іншими формами того самого слова, тобто змінюємо його за відмінками, родами, числами: *радісному, радісний, радісна, радісних*. Змінилася тільки частина **-ого**. Отже, це закінчення.

Звуки, що змінюються внаслідок чергування, до закінчення не належать: *друг, друг-а, друз-і, друж-е; ок-о, в оц-і, оч-ей; дорог-а, дороз-і, доріг; сидж-у, сид-иш*.

Визначаючи закінчення, як і будь-які значущі частини слова, треба орієнтуватися не на написання слова, а на вимову, тобто на його звуковий склад. Наприклад, у слові *сім'я* закінчення **-а**, а не **-я**. Встановлюємо це, усно відмінюючи слово:

[с'імй-а], [с'імй-і], [с'імй-у], [с'імй-ейу]. Так само: [надій-а], [надій-і], [надій-у]; [земл'-а], [земл'-у].

Якщо в змінюваному слові в якійсь його формі нема закінчення, кажемо, що це слово має нульове закінчення: *молодь, край, зошит, книжок, сімей, земель, пісень*.

Незмінні слова і незмінні форми слів не мають закінчень: *бюро, кіно, журі, кенгуру; скоро, поволі, змалку, восени; перемігши, стоячи, відпочивати*.

Основа — це частина слова без закінчення: *сонц-е, сонечк-о, сонячн-ий, прац'-а, працюй-емо, працювит-ий, мрій-а, мрій-уть, мрійн-ий, замріян-ий*.

2. Слова, що мають спільну звукову частину і близькі за значенням, називаються спорідненими (або однокореневими): *народ, народний, народність, родина, рід (роду), рідний, рідня*.

Спільна частина споріднених слів називається **коренем**.

Наприклад, слова *ліс, лісок, перелісок, лісник, лісовий, проліски* зв'язані між собою значенням (усі вони певним чином стосуються лісу) і мають спільну звукову частину **-ліс-**. Саме ця частина і є коренем у всіх наведених тут словах.

Голосні і приголосні звуки кореня можуть чергуватися, внаслідок чого корінь видозмінюється: *рік, рок-у, у роц'-і, річ-ний, роч-ок; бр-ати, бер-у, ви-бир-аю, ви-бор-и, з-бір; ход-ити, ходж-у, ход'-ать, хід*.

3. Частина слова, яка стоїть перед коренем і надає слову нового значення або відтінку, називається **префіксом**.

Слова мають переважно по одному префіксу: *пере-мога, під-мога, ви-мога, з-магання, на-магання, по-магати*. Іноді в слові буває два або більше префіксів: *до-по-мога, з-не-може-ний, на-поготові, на-в-пере-йми*.

4. Частина слова, яка стоїть між коренем і закінченням, називається **суфіксом**.

Суфікси бувають словотворчі і формотворчі.

Словотворчі суфікси надають слову нового значення або відтінку: *роб-от-а*, *роб-ітник*, *роб-оч-ий*, *зароб-іток*, *перероб-к-а*, *вироб-нич-ий*; *руч-еньк-а*, *руч-ечк-а*, *руч-ищ-е*.

До словотворчих суфіксів, а не до закінчень відносимо й застигли колишні закінчення в прислівниках: *радісн-о*, *згор-и*, *зверх-у*, *дочист-а*, *вноч-і*, *час-ом*, *зрешт-ою*, *по-нов-ому*.

Формотворчі суфікси творять або допомагають творити різні форми того самого слова: *зроб-и-ти* (неозначена форма дієслова), *зроби-в*, *зроби-л-а* (минулий час), *зробив-ши* (дієприслівник), *коліща* — *коліщ-ат-и*, *плем'я* — *плем-ен-і* (непрямі відмінки іменників IV відміни).

Таблиця 2

Слово і його транскрипція	Основа			Закінчення
	префікси	корінь	суфікси	
<i>боєць</i> [бойец']	—	бой	ец'	—
<i>побойще</i> [побойішче]	по	бой	ішч	е
<i>прибій</i> [приб'ій]	при	б'ій	—	—
<i>б'ють</i> [бйут']	—	бй	—	ут'

Отже, аналіз наведених слів за будовою повинен мати такий вигляд (табл. 2)

57. АНАЛІЗ СЛІВ ЗА БУДОВОЮ

Слова за їхньою будовою аналізуємо в такому порядку.

Насамперед з'ясуємо, з яких звуків складаються аналізовані слова. Для цього їх промовляємо або записуємо в транскрипції, наприклад: *боєць* — [бойец'], *побойще* — [побойішче], *прибій* — [приб'ій], *б'ють* — [бйут'].

Далі визначаємо їхні закінчення й основи. Для цього кожне слово змінюємо. Іменник *боєць* змінюється так: *бійця* [б'ійц'а], *бійцеві* — [б'ійцев'і] і т. ін. Отже, основа в цьому слові закінчується звуком [ц'] ([бойец'-]), закінчення нульове. Змінюємо іменник *побойще*: *побойща* [побойішча], *побойщу* [побойішчу] і т. ін. Доходимо таким чином висновку, що в цьому слові основа [побойішч-], закінчення *-е*. У слові *прибій* чиста основа й нульове закінчення. Дієслово *б'ють* має ще такі форми: *б'ю* [бйу], *б'єш* [бйеш] і т. ін. У ньому весь час повторюється частина [бй] — це основа, а закінчення, отже, *-уть* (а не *-ють*).

Тепер знаходимо спільну частину для цих споріднених слів — вона буде неоднакова через різні чергування звуків: [-бой-], [-бой-], [-б'ій-], [-бй-]. Це корінь. Якби ми аналізували ще й споріднене з ними дієслово, скажімо, *розбили*, то виявилось б, що цей корінь має також форму [-би-].

Усе, що перед коренем, — це префікси: у слові *побойще* префікс *по-*, у слові *прибій* префікс *при-*. Усе, що між коренем і закінченням, — це суфікси: у слові *боєць* суфікс *-ець-*, у слові *побойще* суфікс *-ішч-*. У двох останніх словах суфіксів немає.

58. ПРОСТІ, СКЛАДНІ І СКЛАДЕНІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛІВ

У слові може бути один, два і більше коренів. Залежно від цього і від написання розрізняємо прості, складні та складені слова і форми слів.

1. Слова та форми слів, які мають у своєму складі тільки один корінь, називаються простими: *робітник*, *село*, *селянин*, *сільський*, *працювати*, *прочитаю*, *напишу*, *один*, *два*, *десять*.

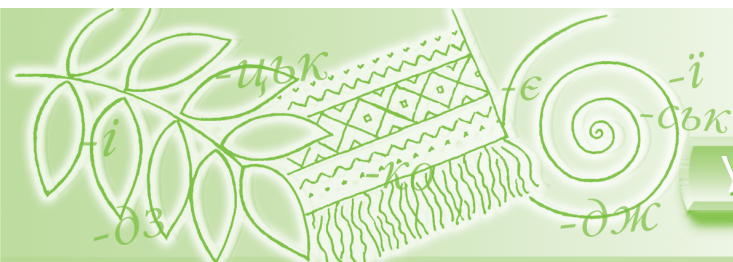
2. Слова та форми слів, які мають у своєму складі два чи більше коренів і пишуться разом або через дефіс, називаються складними: *хлібороб*, *сільськогосподарський*, *робітничо-селянський*, *плічо-пліч*, *читатиму* (складна форма майбутнього часу дієслова, утворена з двох основ: *читати* + *йму*), *одинадцять*, *п'ятдесят*, *сімсот*.

3. Слова та форми слів, які пишуться двома чи більше окремими словами, називаються складеними: *буду писати*, *буду читати* (складена форма майбутнього часу дієслів); *двадцять один*, *сто два*, *тисяча дев'яносто дев'яносто перший* (складені числівники); *під час*, *за допомогою*, *відповідно до* (складені прийменники); *так що*, *дарма що*, *для того щоб* (складені сполучники).

59. ТВОРЕННЯ СЛІВ

І. Нові слова творяться від основ, а не безпосередньо від коренів.

Наприклад, слово *залізничник* утворилося не безпосередньо від слова *залізо*, а від слова *залізничний* (працівник), яке походить від *залізниця*, а це слово — від *залізна* (колія), прикметник *залізний* — від *залізо*. Отже, названі тут слова творили-

ся в такій послідовності: *залізо*—*залізний*—*залізниця*—*залізничний*—*залізничник*.

1. Основа, від якої утворюється нове слово, називається твірною.

Наприклад, основа **ліс-** є твірною для слова *лісний* (ліс+н+ий), основа **лісн-** є твірною для слова *лісник* (лісн+ик), а основа **лісник-** у свою чергу виступає твірною для слова *лісництво* (лісник+ств+о).

2. Основа, що складається тільки з кореня (не має ні словотворчих суфіксів, ні префіксів), є непохідною: **ліс**, **вод-а**, **мог-ти**, **вод-ить**.

3. Основа, утворена від іншої основи за допомогою словотворчих суфіксів та префіксів, називається похідною: **лісн-ий**, **лісник**, **лісництв-о**, **водн-ий**, **перемог-ти**.

II. Нові слова творяться різними морфологічними способами.

1. Додаванням до основ і відкиданням від них суфіксів та префіксів, а також відповідних закінчень (прості слова):

1) додаванням суфіксів: голос + н + ий = *голосний*; хоробр + ість = *хоробрість*;

2) додаванням префіксів: при + голосний = *приголосний*, пере + писати = *переписати*;

3) додаванням префіксів і суфіксів одночасно: при + береж + н + ий = *прибережний* (від *при бережі*); без + турбот + н + ий = *безтурботний*;

4) відкиданням суфіксів і закінчень: *записати* — *запис*, *блакитний* — *блакить*, *зелений* — *зелень*.

2. Складанням основ (складні слова):

1) за допомогою сполучних голосних: лист + о + пад (від *лист падає*) = *листопад*; земл + е + коп = *землекоп*; жовт + о + зелений = *жовто-зелений*;

2) без сполучних голосних: радіо + технік = *радіотехнік*, кіно + зал = *кінозал*, всюди + хід = *всюдихід*.

3. Складанням усічених основ (складноскорочені слова, або абрєвіатури):

1) з початкових букв або звуків слів: *НБУ* (Національний банк України), *АТС* (автоматична телефонна станція), *ООН* (Організація Об'єднаних Націй), *США* (Сполучені Штати Америки), *ВАТ* (відкрите акціонерне товариство), *СНІД* (синдром набутого імунodefіциту);

2) з початкових частин слів: *Донбас* (Донецький басейн), *Кабмін* (Кабінет Міністрів), *міськвиконком* (міський виконавчий комітет), *універмаг* (універсальний магазин), *завгосп* (завідувач господарства), *виконроб* (виконавець робіт);

3) з початкової частини першого слова і повного другого: *держадміністрація* (державна адміністрація), *райцентр* (районний центр), *зарплата* (заробітна плата), *медогляд* (медичний огляд), *госпрозрахунок* (господарський розрахунок);

4) з інших скорочень: *райвно* (районний відділ народної освіти), *Дніпрогес* (Дніпровська гідроелектростанція), *Дем У* (Демократична партія України).

III. Нові слова можуть творитися й неморфологічними способами.

1. Переосмисленням значення існуючого слова, наприклад: раніше слово *супутник* означало «людина, що йде поруч», тепер — ще й «штучне космічне тіло, що рухається навколо якоїсь планети»; колись слово *перо* означало тільки «рогове нашірне утворення в птахів», тепер — ще й «знаряддя для писання чорнилом, тушшю». Таким чином виникли омоніми.

2. Переходом слів з однієї частини мови в іншу, наприклад: прикметник *вартовий* набув значення «людина, яка охороняє щось» і, отже, став іменником; такі самі зміни сталися і з прикметниками *лютий* (назва місяця), *майбутнє*, *черговий*, *братова* (дружина брата), *учительська*, *пальне*.

3. Злиттям часто повторюваного сполучення слів в одне слово, наприклад: слово *мабуть* утворилося із *має бути*, *нашвидкуруч* — із *на швидку руку*, *п'ятсот* — із *п'ять сот*.

60. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ, СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ І СКОРОЧЕНИХ СЛІВ

I. Складні слова можуть писатися разом і чєрез дефіс.

1. Якщо складне слово утворене від підрядного словосполучення (у якому одне слово залежить від іншого), то воно пишеться разом.

Наприклад, словосполучення *варить сталь* — підрядне, бо в ньому одне слово (*варить*) головне — від нього ставимо питання (що?), а друге (*сталь*) залежне — воно відповідає на поставлене питання. Тому складне слово, утворене від такого

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

словосполучення, пишеться разом: *сталевар*. Так само: *возить* (як?) *парою* — *паровоз*; *будує* (що?) *машини* — *машинобудівний*; *сніг* (який?) *білий* — *білосніжний*; *зичить* (що?) *добро* — *доброзичливий*; *любить* (що?) *волю* — *волелюбний*; *думає* (як?) *вільно* — *вільнодумець*; *зелений* (як довго?) *вічно* — *вічнозелений*; *бетон* (який?) *із залізом* — *залізо-бетон*; *стен* (який?) *з домішками лісу* — *лісостен*; *перекоти* (куди?) *полем* — *перекотиполе*; *Крим* (який?) *Північний* — *Північнокримський* (канал).

2. Якщо складне слово утворене від сурядного словосполучення (у якому всі слова рівноправні), то воно пишеться через дефіс.

Наприклад, словосполучення *і синій, і жовтий* — сурядне, бо в ньому не можна поставити питання від одного слова до іншого. Тому складне слово, утворене від такого словосполучення, пишеться через дефіс: *синьо-жовтий*. Так само: *і світлий, і зелений* — *світло-зелений*; *і блідий, і рожевий* — *блідо-рожевий*; *і сніжний, і білий* — *сніжно-білий*; *і кислий, і солодкий* — *кисло-солодкий*; *і всесвітній, і історичний* — *всесвітньо-історичний*; *і північний, і східний* — *північно-східний*; *і батько, і мати* — *батько-мати*; *і людина, і день* — *людино-день*.

Проте разом пишуться *жовтогарячий, червоногарячий, глухонімий, зловорожий, хитромудрий* (у них складові частини нерівноправні).

3. Частина **пів** — у значенні «половина» звичайно пишеться разом: *піввідра, піввікна, півлимонна, піваршина, півогірка, півострова* (Вода залила півострова), *пів'яблука, півїдальні*. Але з власними назвами пишеться через дефіс: *пів-України, пів-Європи, пів-Києва*. Окремо слово *пів* пишеться лише у висловах, що позначають час: *о пів на десяту*.

4. Через дефіс пишуться складні слова, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних, слів: *ходив-ходив* (означає «довго ходив»), *білий-білий* (означає «дуже білий»), *маленький-малесенький, злий-презлий, тишком-нишком, рано-вранці, без кінця-краю, більш-менш, видимо-невидимо*.

5. Через дефіс пишуться складні слова іншомовного походження, як-от: *віце-президент, екс-чемпіон, унтер-офіцер, генерал-лейтенант, прем'єр-міністр, соціал-демократ, вакуум-апарат, міні-фабрика*.

II. Складноскорочені й скорочені слова мають такі правописні особливості.

1. Складноскорочені слова, утворені з початкових букв або звуків, пишуться великими буквами незалежно від того, якими буквами і як пишеться повна назва (крапка між ними не ставиться): *ГЕС* (гідроелектростанція), *ЕОМ* (електронно-обчислювальна машина), *НАНУ* (Національна академія наук України).

2. Складноскорочені слова, утворені іншими способами, пишуться малими буквами: *райдержадміністрація, міськвиконком*. Тільки власні назви пишуться з великої букви: *Донбас, Дніпрогес*.

3. Якщо слово на письмі скорочується, у кінці його ставиться крапка: *гр.* (громадянин), *напр.* (наприклад), *р.* (рік), *тис.* (тисяч). Проте при скорочених назвах мір крапка не ставиться: *5 кг, 10 см, 2 год 5 хв 7 с*.

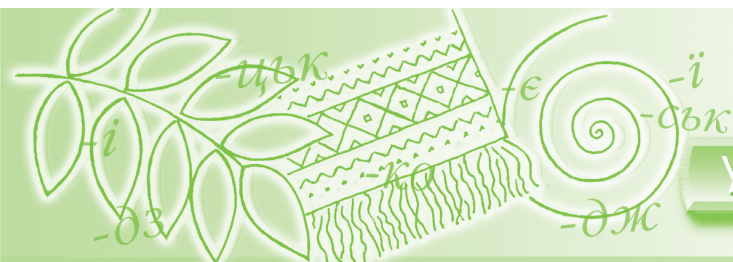
ЧАСТИНИ МОВИ

61. ПОДІЛ СЛІВ НА ЧАСТИНИ МОВИ

Усі слова залежно від їхнього значення, граматичних ознак, способів змінювання і ролі в реченні поділяються на десять частин мови.

Таблиця 3

Частини мови	Питання	За значенням	Змінюваність
I. Іменник	хто? що?	самостійна	змінювана
II. Прикметник	який? чий?	—//—	—//—
III. Числівник	скільки? котрий?	—//—	—//—
IV. Займенник	хто? що? який? чий? скільки? котрий?	—//—	—//—
V. Дієслово	що робити? що зробити?	—//—	—//—
VI. Прислівник	як? де? коли? чому? навіщо?	—//—	незмінювана
VII. Прийменник	—	службова	—//—
VIII. Сполучник	—	—//—	—//—
IX. Частка	—	—//—	—//—
X. Вигук	—	особлива	—//—

Частини мови діляться на самостійні (повнозначні) і службові (неповнозначні). Слова, що належать до самостійних частин мови, можуть виступати членами речення. Слова, що належать до службових частин мови, лише входять до складу членів речення, а самі членами речення не виступають.

До самостійних належать шість частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник. Дієприкметник і дієприслівник не є окремими частинами мови, це — форми дієслова.

До службових належать три частини мови: прийменник, сполучник і частка.

Вигук становить окрему частину мови, що не належить ні до самостійних, ні до службових.

Усі самостійні частини мови, крім прислівника, змінюються. Прислівник, службові частини мови і вигук не змінюються (див. табл. 3).

ІМЕННИК

62. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІМЕННИКА

Іменником називається самостійна частина мови, що називає предмет і відповідає на питання хто? або що?

У граматиці предметом вважається все те, про що можна запитати хто це? або що це? Отже, предмети — це *хлопець, учениця, кінь, голуб, стіл, дерево, світло, спека, відвага, цвітіння, похід, фантазія, думка*.

Іменники характеризуються певними граматичними ознаками.

1. За значенням усі іменники поділяються на назви істот і назви неістот.

Серед назв істот розрізняємо назви осіб і назви тварин.

Назви осіб відповідають на питання хто? Сюди належать назви людей за статтю, спорідненістю, професією, становищем, різними ознаками, імена, прізвища, а також назви різних дійових осіб у художніх творах: *чоловік, дитя, дочка, токар, директор, депутат, мрійник, велосипедист, Микола, Петренко, Ягня, Мальований Стовп, Вітер*.

Назви тварин відповідають переважно на питання що? Сюди належать назви всіх представ-

ників тваринного світу, включаючи найпростіших: *кит, слон, корова, свиня, поросля, ластівка, карась, рак, метелик, жук, черв'як, гідра, мікроб*.

Назви неістот відповідають на питання що?

Серед назв неістот розрізняємо назви чітко окреслених предметів і понять (тобто назви охоплених зором речей, деталей, частин тіла, різних мір, місяців, днів тижня, терміни, а також назви населених пунктів: *стілець, поріг, трактор, кран, ключ, дуб, рука, ніс, метр, кілограм, серпень, вівторок, квадрат, катет, Київ, Конотон*) і назви нечітко окреслених предметів і понять (тобто назви предметів, що не охоплюються зором, не мають певних меж, збірні назви, назви територій, великих споруд, речовин, явищ, почуттів, дій, станів, ознак, ігор, абстрактних понять тощо: *шлях, ліс, космос, зерно, листя, Крим, Памір, замок, завод, пісок, глина, грім, буря, радість, гнів, біг, футбол, сон, свіжість, прогрес*).

Іноді те саме слово може означати то назву чітко окресленого предмета (*камінь* — шматок породи; *листопад* — назва місяця), то назву нечітко окресленого предмета (*камінь* — матеріал, речовина; *листопад* — опадання листя). Значення такого слова залежить від контексту.

З розрізненням назв чітко і нечітко окреслених предметів і понять пов'язаний правопис закінчень іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини, деякі інші граматичні явища.

2. Назви бувають загальні і власні.

Загальні назви даються багатьом однаковим предметам та поняттям: *тракторист, кінь, заєць, садок, книжка, газета, гора, річка, трава, конвалія, стебло, ніжність, думка, намір*.

Власні назви даються окремим предметам, щоб відрізнити їх від інших подібних: *Степан, Петро, Венера, Марс, Дніпро, Дунай, Волинь, Донбас, Чернігів, Золотоноша, «Молодь України» (газета), «Веселка» (видавництво)*.

Власні назви пишуться з великої букви.

3. У початковій формі (називний відмінок однини) іменники можуть мати закінчення і можуть не мати його, тобто мати нульове закінчення.

Якщо іменник у початковій формі кінчається на приголосний, то це означає, що в нього чиста основа (нульове закінчення): *край, ліс, день, радість, подорож*.

Якщо іменник у початковій формі має в кінці голосний, то цей голосний є його закінченням: *батьк-о, лелек-а, сирот-а, гор-а, вікн-о, сел-о, пол-е, лош-а*. При цьому слід пам'ятати, що закінчень *-я, -ю, -ї* не буває. Кінцеві букви *я, ю, ї* позначають або м'якість кінцевого приголосного основи і відповідно закінчення *-а, -у, -і* (*земл'-а, земл'-у, бур'-а, ріл'-а, знан'-а, ягн'-а*), або приголосний *й*, яким закінчується основа, і так само закінчення *-а, -у, -і* (*мрій-а, мрій-у, мрій-ї, сімй-а, колій-а*).

Незмінювані іменники хоч і кінчаються на голосний, проте закінчень не мають: *ампула, депо, трюмо, ескімо, кашне, драже, ательє, леді, Тбілісі, Перу, какаду, меню*.

За початковою формою іменника визначаємо його рід і число.

4. Іменники (щоправда, не всі) мають рід, змінюються за числами й відмінками, поділяються на відміни й групи відмінювання.

63. РІД ІМЕННИКІВ

Іменники бувають чоловічого, жіночого або середнього роду.

1. Рід іменника визначаємо, співвідносячи його з *він, вона, воно* або поєднуючи з *цей, ця, це*: *цей суддя (він), ця стаття (вона), це життя (воно); цей степ (він), ця путь (вона), це листя (воно), цей біль (він), цей Дніпро (він)*.

2. Деякі іменники можуть бути подвійного роду (термін «іменники спільного роду» неточний) — чоловічого або жіночого: *убогий сирота* і *убога сирота*, *цей задавака* і *ця задавака*, *цей плакса* і *ця плакса*; чоловічого або середнього: *цей ледащо* і *це ледащо*, *цей базікало* і *це базікало*; жіночого або середнього: *така головище* і *таке головище*, *чорна хмарище* і *чорне хмарище*. Рід таких іменників визначаємо за контекстом.

3. Щодо роду незмінюваних іменників, то треба мати на увазі таке:

1) назви осіб мають рід відповідно до статі: *цей аташе, цей кабальєро, ця леді, ця мадам*;

2) назви тварин мають чоловічий рід: *цей шимпанзе, цей поні, цей гну, цей какаду, цей боа*; виняток: *ця цеце* (муха); але якщо треба вказати на самку, назві надається значення жіночого роду: *ця кенгуру, ця шимпанзе*;

3) назви неістот мають, як правило, середній рід: *це кашне, це рагу, це меню, це кіно, це жури*; але:

ця кольрабі (капуста), *ця івасі* (риба), *цей торнадо* (вітер), *цей сулугуні* (сир);

4) власні назви мають рід відповідно до роду загальної назви: *штат Міссісіпі (він), річка Міссісіпі (вона), місто Сочі (воно), річка Сочі (вона)*;

5) незмінювані складноскорочені слова мають рід відповідно до роду іменника, який входить до аббревіатури в називному відмінку: *НБУ (Національний банк України — чоловічого роду), СБУ (Служба безпеки України — жіночого роду), ВАТ (Відкрите акціонерне товариство — середнього роду)*.

4. Іменники, що вживаються тільки в множині, за родами не розрізняються: *ці двері, ці ворота, ці хитрощі, ці Суми, ці Карпати*.

64. ЧИСЛО ІМЕННИКА. ЗБІРНІ ІМЕННИКИ

Іменники мають два числа: однину й множину.

Іменник в однині можна співвіднести з *він, вона, воно* або поєднати з *цей, ця, це*: *цей корінь (він), ця сосна (вона), це коріння (воно)*.

Іменник у множині можна співвіднести з *вони* або поєднати з *ці*: *ці корені (вони), ці сосни (вони)*.

Однина і множина іменників звичайно різняться між собою закінченнями: *батько — батьки, тато — тати, ясен — ясени, стілець — стільці, вікно — вікна, дорога — дороги*. Проте в таких іменниках середнього роду, як *змагання, відкриття, сузір'я* і подіб., закінчення в обох числах збігаються. Число цих іменників визначаємо, орієнтуючись на слова, що стоять при них: *цікаве змагання* (однина) — *цікаві змагання* (множина), *важливе відкриття* — *важливі відкриття*, *сяє сузір'я* — *сяють сузір'я*.

Частина іменників вживається, як правило, тільки в однині. Вони означають:

1) назви речовин: *молоко, залізо, віск, кров*;

2) збірні назви: *студентство, молодь, дітвора, картоплиння, морква, листя, проміння, каміння*;

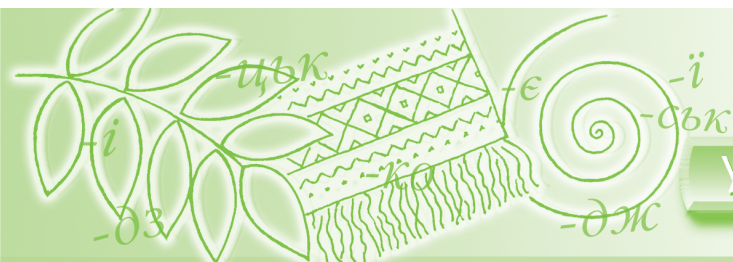
3) назви дій, якостей, почуттів: *хода, читання, біганина, далеч, синь, хоробрість, гнів*;

4) власні назви: *Оксана, Степан, Сосюра, Іваненко, Вінниця, Добротвір*.

Незначна кількість іменників має тільки множину. Вони переважно означають:

1) назви предметів, парних за своєю будовою: *ножиці, сани, ворота, штани, челюсті, груди*;

2) збірні назви: *люди, діти, кури, гуси, дрова*;

3) назви дій, станів, почуттів тощо (переважно іменники з суфіксом **-ощ-**): *лінощі, веселощі, мудрощі, заздрощі, пахощі, жнива, іменини, відвідини, канікули*;

4) власні географічні назви: *Карпати, Черкаси, Апенніни*.

Визначаючи число іменників, треба особливу увагу звертати на збірні іменники — вони, як правило, стоять в однині, хоч і називають сукупність багатьох предметів: *наша молодь, осіннє листя, коріння проросло*. Це потрібно пам'ятати й тоді, коли при таких іменниках вживаються займенники (*Листя падає. Воно тихо лягає на землю*).

65. ВІДМІНКИ ІМЕННИКА

Іменник, пов'язуючись у реченні з іншими словами, змінюється за відмінками.

В українській мові є сім відмінків, кожен з яких відповідає на певне питання:

1) **називний** — хто? що? (*син, яблуко; сини, яблука*);

2) **родовий** — кого? чого? (*сина, яблука; синів, яблук*);

3) **давальний** — кому? чому? (*синові, яблуку; сином, яблукам*);

4) **знахідний** — кого? що? (*сина, яблуко; синів, яблук*);

5) **орудний** — ким? чим? (*сином, яблуком; синами, яблуками*);

6) **місцевий** — на (в, при) кому? на чому? (*на синові, яблуку; синах, яблуках*);

7) **кличний** — хто? що? (*сину, яблуко; сини, яблук*).

Називний відмінок називається прямим, усі інші — непрямыми.

Іменник у називному відмінку виступає в реченні переважно в ролі підмета (*Сонце сходить*). Іменник у непрямому відмінку може бути додатком (*На сонце не можна довго дивитися*), обставиною (*І на сонці є плями*), означенням (*Промені сонця пробилися крізь віття дерев*) тощо.

Іменники в кличному відмінку вживаються тільки в звертанні: *Ох, і де ти, зіронько та вечірняя? Ох, і де ти, дівчино моя вірна?* (М. Старицький).

Називний і кличний відмінки вживаються завжди без прийменника, місцевий — завжди з прийменником, давальний відмінок, на відміну від

місцевого, виступає майже завжди без прийменника (з давальним відмінком поєднуються тільки прийменники *назустріч, наперекір, навздогін, на противагу*): *І знов жага (на чому?) на світі жити, чинить добро, людей любити й віддати душі надбитий хист (чому?) країні рідній на користь* (М. Старицький). Усі інші відмінки можуть вживатися як із прийменниками, так і без них.

Щоб під час аналізу іменників не сплутати знахідного відмінка з називним або родовим, слід ставити до іменника відразу обидва питання хто? що?, кого? чого? або кого? що?: *За сонцем (хто? що?) хмаронька пливе, (кого? що?) червоні поли розстилає і (кого? що?) сонце спатоньки зове у (кого? що?) синє море* (Т. Шевченко).

В українській мові є іменники, які не змінюються. Це переважно слова іншомовного походження (*кашне, метро, парі, Перу, Чилі, Гейне, Дюма*), жіночі прізвища на приголосний та **-о** (*про Зою Гайдай, від Оксани Петрусенко*), а також деякі аббревіатури (*МЗС, ООН, райвно, але: у ЦУМі*). Відмінки таких іменників визначаємо за питанням, на яке вони відповідають у реченні або словосполученні.

66. ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ

Іменники відмінюються не однаково. У цьому легко переконатися, зіставивши форми різних іменників, наприклад, в орудному відмінку однини (*рукою, пальцем, тінню, зайченням*) чи в родовому відмінку множини (*рук, пальців, тіней, зайченням*).

За особливостями відмінювання іменники в українській мові поділяються на чотири відміни. Проте не всі.

Незмінювані іменники (*радіо, таксі*) і ті, що вживаються тільки в множині (*двері, ворота*), до жодної відміни не належать. Не зараховуються до жодної відміни і ті іменники, що відмінюються, як прикметники (*вартовий, ланкова, Хмельницький*).

Відміну іменника визначаємо за його початковою формою (називний відмінок однини), ставлячи такі питання і в такій послідовності (схема 1).

Отже, іменники чоловічого роду можуть належати до I або II відміни, жіночого — до I або III відміни, середнього — до II або IV відміни.

До I відміни належать іменники жіночого й чоловічого роду, які в називному відмінку однини

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

Схема 1

мають закінчення **-а**: *тиша, хмара, буря, мрія, ле-лека, Микола, суддя, сирота*.

До **II відміни** належать:

1) іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення **-а**: *дядько, герой, вітер, дощ, день*;

2) іменники середнього роду, які при відмінюванні не приймають жодних суфіксів: *село, жито, море, життя, узгір'я, курчатко*.

До **III відміни** належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення **-а**: *тінь, ніч, любов, мати*.

До **IV відміни** належать іменники середнього роду, які при відмінюванні приймають суфікс **-ат-** або **-ен-**: *коліща — ко^лицати; ягня — яг^няти; пле-м'я — пле^мені, ім'я — ім^{ен}і*.

67. ПОДІЛ ІМЕННИКІВ I ТА II ВІДМІН НА ГРУПИ

Закінчення іменника в різних відмінках залежить не тільки від того, до якої відміни він належить, а ще й від його групи.

Іменники I та II відмін поділяються на три групи: тверду, м'яку і мішану. Іменники III та IV відмін на групи не поділяються.

I. Іменники I та II відмін (крім іменників чоловічого роду з кінцевими **-ар**, **-ир**, **-яр**) діляться на групи залежно від характеру кінцевого приголосного їхньої основи (схема 2).

1. До твердої групи належать іменники I та II відмін з основою на твердий нешиплячий:

дорог-а, річк-а, гор-а, сирот-а, пагорб, явір, віз, яблук-о, пер-о.

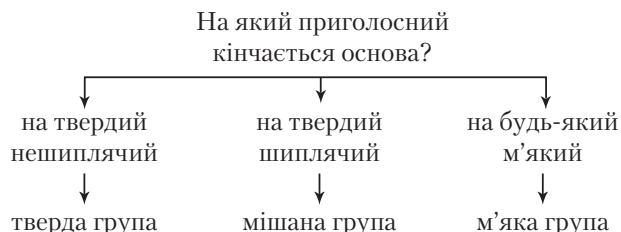
2. До мішаної групи належать іменники I та II відмін з основою на твердий шиплячий: *груш-а, задач-а, діж-а, пуц-а, куц, ключ, вуж, плеч-е, селищ-е*.

3. До м'якої групи належать іменники I та II відмін з основою на м'який (або пом'якшений) приголосний: *земл'-а, зор'-а, армій-а, сімй-а, день, молодець, соловей, промін'-а, сузір'я, за-тиш'-а, роздоріж'-а*.

До м'якої групи належать також іменники середнього роду на **-е** з основою на нешиплячий: *пол-е, серц-е, сонц-е, мор-е*. У непрямих відмінках основа в них закінчується на м'який приголосний; наприклад, у родовому відмінку однини: *пол'-а, серц'-а, сонц'-а, мор'-а*.

II. Іменники II відміни чоловічого роду з кінцевими **-ар**, **-ир** можуть належати тільки до м'якої або твердої групи, а іменники з кінцевим **-яр** — тільки до мішаної або твердої групи.

Схема 2

Таблиця 4

М'яка група	Тверда група
(наголос не падає на -ар та -ир)	(наголос постійно падає на -ар та -ир)
<i>кобзар</i> — <i>кобзаря́</i> <i>лицар</i> — <i>лицаря́</i> <i>кухар</i> — <i>кухаря́</i> <i>аптека́р</i> — <i>аптека́ря</i> <i>пустир</i> — <i>пустиря́</i> <i>козир</i> — <i>кози́ря</i> <i>нашатир</i> — <i>нашатирю́</i>	<i>комісар</i> — <i>коміса́ра</i> <i>комунар</i> — <i>комунáра</i> <i>куховар</i> — <i>куховáра</i> <i>ветерина́р</i> — <i>ветерина́ра</i> <i>буксир</i> — <i>букси́ра</i> <i>касир</i> — <i>каси́ра</i> <i>мундир</i> — <i>мунди́ра</i>

Таблиця 5

Мішана група	Тверда група
(наголос падає на закінчення)	(наголос не падає на закінчення)
<i>школяр</i> — <i>школяра́</i> <i>каменя́р</i> — <i>каменя́ра</i> <i>вапня́р</i> — <i>вапня́ра</i> <i>різьба́р</i> — <i>різьба́ра</i>	<i>ювіля́р</i> — <i>ювіля́ра</i> <i>столя́р</i> — <i>столя́ра</i> <i>муля́р</i> — <i>муля́ра</i> <i>футля́р</i> — <i>футля́ра</i>

1. До м'якої групи належать ті іменники з кінцевими **-ар** та **-ир**, у яких у родовому відмінку однини **-ар** та **-ир** не наголошені. Усі інші, тобто ті, у яких **-ар**, **-ир** постійно наголошені, належать до твердої групи. Порівняйте (табл. 4):

Крім того, як винятки:

1) до м'якої групи належать ще іменники *Ігор*, *якір*, *лобур*, *кучер* (про волосся);

2) до твердої — *комар*, *хабар*, *мо́чар*, *варвар*, *долар*, *кантар*, *панцир*, *пластир* (хоч **-ар**, **-ир** у них і не постійно наголошені).

2. До мішаної групи належать лише ті іменники з кінцевим **-яр**, у яких у родовому відмінку однини наголос падає на закінчення. Усі інші належать до твердої групи. Порівняйте (табл. 5):

Групу іменників з кінцевим **-яр** можна визначати також за їхнім значенням: назви осіб належать до мішаної групи, інші назви — до твердої. Але іменники — назви осіб — *ювіля́р*, *столя́р*, *муля́р*, *мадя́р*, а також *ма́ляр* з наголосом на першому складі, як виняток, належать до твердої групи. Іменник *маля́р* з наголосом на другому складі належить до мішаної групи.

68. ВЖИВАННЯ ГОЛОСНИХ У ЗАКІНЧЕННЯХ ІМЕННИКІВ РІЗНИХ ГРУП

Відмінність між групами полягає в тому, що у вимові в закінченнях іменників **твердої групи** безпосередньо після основи виступають звуки **[и]** (це не стосується давального і місцевого відмінків однини, де може виступати тільки звук **[і]**) та **[о]** (*зими, роки, зимою, роком*), а в **м'якій та мішаній** — відповідно **[і]** та **[е]** (*пісні, межі, дні, куці, піснею, межею, днем, днями, кущем*).

У кличному відмінку **е** може виступати і в закінченнях іменників твердої групи (*командире, студенте*).

На письмі виникає відмінність також між м'якою і мішаною групами (у вимові її між ними нема): у закінченнях іменників **м'якої групи** вживаються букви **я, ю** (*пісня, піснями, піснею, дня, дню*), а в закінченнях іменників **мішаної** — відповідно **а, у** (*межа, межами, межу, куца, куцу*) (схема 3).

Конкретно ці закономірності проявляються так.

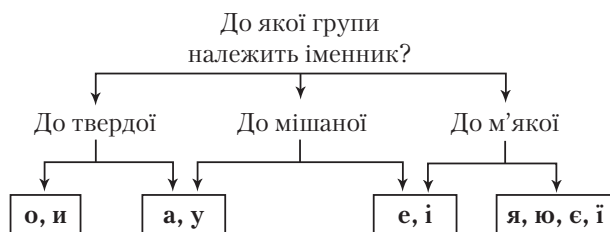
1. У закінченнях орудного, давального й місцевого відмінків однини безпосередньо після основи:

1) в іменниках **твердої групи** виступає **о**: *весною, думкою, батьком, муляром, столяром, ювіляром, ма́ляро́м, ко́маром, хаба́ром, зві́ром, теля́тком; батько́ві, муляро́ві, столяро́ві, ювіляро́ві, ма́ляро́ві, ко́маро́ві, хаба́рові, звіро́ві, теля́ткoві*;

2) в іменниках **м'якої й мішаної груп** виступає **е**: *піснею, площею, конем, плащем, лікарем, склярем, маляре́м, полем, прізвищем; коне́ві, лікаре́ві, скляре́ві, маляре́ві*; якщо основа іменника м'якої групи закінчується на **й**, то пишеться буква **є**, яка водночас позначає і приголосний звук основи **[й]**, і голосний закінчення **[е]**: *сім'єю, надією, краєм, крає́ві*.

2. У закінченнях родового відмінка однини й називного та знахідного множини безпосередньо після основи:

Схема 3

1) в іменниках **твердої групи** виступає **и**: *весни, думки, батьки, муляри, ювіляри*; але закінчення **-ї** в називному множини, як виняток, мають іменники твердої групи *комарі, хабарі, звірі, снігури, мочарі, друзі*, а також *пазури* (і з іншим наголосом *пазури*);

2) в іменниках **м'якої й мішаної груп** виступає **і**: *пісні, площі, коні, плащі, лікарі, склярі*; якщо основа іменника м'якої групи закінчується на **й**, то пишеться буква **ї**, яка водночас позначає і приголосний звук основи [й], і голосний закінчення [і]: *сім'ї, надії, краї*.

У закінченнях давального відмінка однини **-ові, -еві** та родового відмінка множини **-ів** завжди пишеться **і**: *батькові, ювілярові, лікареві, скляреві; батьків, ювілярів, лікарів, склярів*.

У кінці закінчення орудного відмінка множини **-ами** завжди пишеться **и**: *веснами, піснями, лікарями, площами, полями*.

3. У родовому, знахідному, давальному однини та в більшості відмінків множини:

1) в іменниках **твердої й мішаної груп** пишеться **а, у**: *весну, площу; ювіляра, комара, хабара, звіра, вікна, скляра, прізвища; муляру, хабару, звіру, вікну, скляру, прізвищу; веснам, площам, мулярам, хабарам, звірам, вікнам, склярам, прізвищам*;

2) в іменниках **м'якої групи** пишеться **я, ю**: *коня, лікаря, знання, моря, збіжжя; пісню, коню, лікарю, знанняю, морю, збіжжю; пісням, коням, лікарям, знанням, морям; піснями, лікарями*.

69. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ

Іменники І відміни відмінюються за такими зразками (табл. 6, 7).

1. У давальному й місцевому відмінках однини **г, к, х** перед закінченням **-і** чергуються із **з, ц, с**: *крига — кризі, на кризі; річка — річці, на річці; комаха — комасі, на комасі*.

2. Іменники м'якої групи у кличному відмінку однини мають звичайно закінчення **-е (-є)**: *княгине, земле, судде, мріє, Надіє*. Тільки пестливі назви мають закінчення **-ю**: *бабусю, Марусю, Галю*.

3. У родовому відмінку множини іменники І відміни мають звичайно нульове закінчення: *трава — трав, верба — верб, груша — груш, межа — меж*. Причому м'якість кінцевого приголосного основи (крім **р'**) зберігається: *яблуна — яблунь, сотня — сотень, гривня — гривень*,

їдальня — їдалень, вишня — вишень, криниця — криниць, земля — земель; але: *буря — бур, зоря — зір*.

Якщо в кінці основи збігаються два приголосні, то між ними може з'явитися вставний **о** або **е**: *іскра — іскор, церква — церков, сосна — сосон, сестра — сестер, війна — воєн, сім'я — сімей, ескадрилья — ескадрилей* (але не завжди: *буква — букв, шахта — шахт, мавпа — мавп*).

Якщо голосні **о, е** опиняються в закритому складі, то вони переважно чергуються з **і**: *голова — голів, корова — корів, робота — робіт, береза — беріз*; але не завжди: *долоня — долонь, істота — істот, печера — печер, лелека — лелек*.

Кілька іменників у цьому відмінку мають:

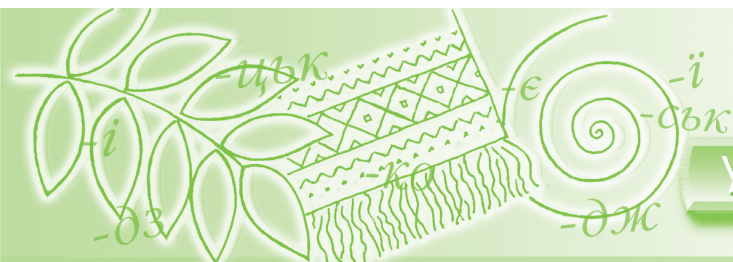
1) закінчення **-ів**, а саме: *суддів, гайдамаків, теслів, мамів* (і *мам*), *бабів* (і *баб*), *губів* (і *губ*), *легенів* (і *легень*), *ніздрів*; закінчення **-ів** приймають також прізвища: *Журба — Журбів, Чуприни*

Таблиця 6
Однина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>лелека</i>	<i>пісня, сім'я</i>	<i>площа</i>
Р.	<i>лелеки</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>
Д.	<i>лелеці</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>
З.	<i>лелеку</i>	<i>пісню, сім'ю</i>	<i>площу</i>
О.	<i>лелекою</i>	<i>піснею, сім'єю</i>	<i>площею</i>
М.	<i>(на) лелеці</i>	<i>(у) пісні, сім'ї</i>	<i>(на) площі</i>
Кл.	<i>лелеко</i>	<i>пісне, сім'є</i>	<i>площе</i>

Таблиця 7
Множина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>лелеки</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>
Р.	<i>лелек</i>	<i>пісень, сімей</i>	<i>площ</i>
Д.	<i>лелекам</i>	<i>пісням, сім'ям</i>	<i>площам</i>
З.	<i>лелек</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>
О.	<i>лелеками</i>	<i>піснями, сім'ями</i>	<i>площами</i>
М.	<i>(на) лелеках</i>	<i>(у) піснях, сім'ях</i>	<i>(на) площах</i>
Кл.	<i>лелеки</i>	<i>пісні, сім'ї</i>	<i>площі</i>

ка — Чупринків, Майборода — Майбородів (і Майбород), Сорока — Сороків (і Сорок);

2) закінчення **-ей**, а саме: *мишей, вошей, свиней*; кінцівку **-ей** мають також іменники *стаття — статей, баддя — бадей, породілля — породілей*, але при цьому вони втрачають подвоєння приголосних (у формах іменників *сім'я — сімей, ескадрилья — ескадрилей, мантилья — мантилей, дуенья — дуеней* звукосполучення **-ей** не закінчення, воно належить до основи).

Іменник *вівця* в родовому відмінку множини має форму *овець*.

4. У знахідному відмінку множини:

1) назви істот мають таку саму форму, як і в родовому відмінку: *бачу* (кого? що?) *сестер, учениць, овець, бджіл, комах*; але назви тварин (не людей) тут можуть мати й форму називного відмінка: *бачу* (кого? що?) *вівці, бджоли, комах*;

2) назви неістот мають таку саму форму, як і в називному відмінку: *знайшов* (кого? що?) *книжки, берези, сливи, черешні*.

70. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ІІ ВІДМІНИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ

Іменники ІІ відміни чоловічого роду відмінюються за такими зразками (табл. 8, 9):

1. У родовому відмінку однини іменники ІІ відміни чоловічого роду можуть мати закінчення **-а (-я)** або **-у (-ю)**: *дуба, лісу*.

Закінчення **-а** мають:

1) усі назви істот (осіб і тварин): *робітника, школяра, токаря, моржа, кита, горобця, окуня, комара, мікроба, Мороза*;

2) іменники, що означають назви чітко окреслених предметів і понять: *стола, мотора, ясена, носа, гектара, січня, квадрата, радіуса, відмінка, каменя* (шматок породи), *листопада* (місяць);

3) назви населених пунктів: *Херсона, Борисполя, Ковеля, Лудина, Парижа, Алжира* (місто);

4) іменники, що означають назви річок, якщо наголос падає на закінчення: *Дніпрá, Дністрá, Діниця́, Ужá*; але: *Бугу́, Дбну́, Снбву́, Сейму́*.

Назви нечітко окреслених предметів і понять мають закінчення **-у**: *шляху, саду, цукру, ячменю, вогню, грому, дощу, настрою, жалю, бігу, сну, прогресу, Криму, Алжиру* (країна), *каменю* (матеріал), *листопаду* (опадання листя).

Деякі іменники мають паралельні закінчення **-а** та **-у**: *двора і двору, моста і мосту, стола і столу*. Іноді закінчення **-а** буває і в іменниках, що означають назви нечітко окреслених предметів і понять: *хліба, вівса, гопака, тягаря, гріха*.

2. У давальному відмінку однини іменники ІІ відміни чоловічого роду можуть мати закінчення **-ові (-еві)** або **-у (-ю)**.

Іменники тут (крім тих, основа яких кінчається на **-ів, -ов, -ев**) мають переважно закінчення **-ові, (-еві)**: *батькові, школяреві, синові, коневі, заводові, кленові, народові*. Закінчення **-у** вживається рідше, бо воно може призвести до сплутування давального відмінка з родовим (*допомога заводу*,

Таблиця 8
Однина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>степ</i>	<i>вівчар, гай</i>	<i>кущ</i>
Р.	<i>степу</i>	<i>вівчаря, гаю</i>	<i>куща</i>
Д.	<i>степові (-у)</i>	<i>вівчареві, гаєві (-ю)</i>	<i>кущеві (-у)</i>
З.	<i>степ</i>	<i>вівчаря, гай</i>	<i>кущ</i>
О.	<i>степо́м</i>	<i>вівчаре́м, гає́м</i>	<i>куще́м</i>
М.	<i>(у) степу</i>	<i>(на) вівчареві, (у) гаї (-ю)</i>	<i>(у) кущі</i>
Кл.	<i>степе</i>	<i>вівчарю, гаю</i>	<i>куще</i>

Таблиця 9
Множина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>степи</i>	<i>вівчарі, гаї</i>	<i>кущі</i>
Р.	<i>степів</i>	<i>вівчарів, гаїв</i>	<i>кущів</i>
Д.	<i>степам</i>	<i>вівчарям, галям</i>	<i>кущам</i>
З.	<i>степи</i>	<i>вівчарів, гаї</i>	<i>кущі</i>
О.	<i>степа́ми</i>	<i>вівчаря́ми, га́ями</i>	<i>куща́ми</i>
М.	<i>(у) степах</i>	<i>(на) вівчарях, (у) галях</i>	<i>кущах</i>
Кл.	<i>степи</i>	<i>вівчарі, гаї</i>	<i>кущі</i>

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

слава народу) або з кличним відмінком (батьку, сину, лікарю).

В іменниках на **-ів, -ов, -ев** вживається лише закінчення **-у** (щоб уникнути нагромадження в слові однакових звуків **овов**): *острову, Глібову, Зерову, Щоголеву, Львову, Києву*.

Закінчення **-у** вживаємо ще й тоді, коли підряд іде кілька іменників у давальному відмінку (щоб уникнути повторення однотипних закінчень): *Михайлові Васильовичу Кублієві, громадянинові Мірошниченку, артисту Іванові Ковалю*.

3. В орудному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду звичайно мають закінчення **-ом, -ем**: *берегом, муляром, столяром, кравцем, ткачем*.

Прізвища прикметникового походження на **-ів, -ов, -ев** та **-ин, -ін**, як виняток, мають закінчення **-им**: *Глібовим, Щоголевим, Ковалевим, Гаврилишиним*. Проте подібні назви населених пунктів і прізвища неприкметникового походження мають закінчення **-ом**: *Києвом, Львовом, Литвином, Волошином, Сербином, Дарвіном*.

4. У місцевому відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду можуть мати закінчення **-ові (-еві), -і** або **-у**.

Закінчення **-ові (-еві)** характерне для назв істот (допускаються також закінчення **-і** та **-у**): *при інженерові і при інженеру; при слюсареві і при слюсарю; на горобцєві і на горобицю; на конєві, на коні і на коню*.

Закінчення **-і** характерне для назв неістот (причому **г, к, х** перед ним чергуються із **з, ц, с**): *на столі, на обрії, на камені, в космосі, на порозі, на уроці, у русі*.

Закінчення **-у** переважно вживаємо:

1) в іменниках, суфікс яких кінчається на **к** (щоб уникнути чергування **к-ц**): *у ставку, на возику, у літаку, на супутнику, у війську*;

2) в іменниках, ужитих з прийменником *по*: *по світу (і по світі), по Дніпру (і по Дніпрі)*, але: *по обіді, по дворі, по лісі*;

3) в іменниках, у яких наголос падає на закінчення: *у гаїб (і у гаї), у країб (і в краї), на льоду, у степу, у соку, на шляху*.

5. У кличному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду мають закінчення **-е** або **-у**, причому:

1) у твердій групі переважає закінчення **-е**: *па-не, друже, міністре, голубе, юначе, Петре*; але: *батьку, сину*;

2) у м'якій та мішаній групах виступає, як правило, закінчення **-у**: *добродію, лікарю, товаришу, Василю, Степановичу*; але: *хлопче, каменяре*.

6. У називному відмінку множини іменники II відміни чоловічого роду твердої групи мають закінчення **-и**, м'якої та мішаної — **-і**: *льотчики, муляри, професори; хлопці, токарі, солов'ї, сторожі, школярі*.

Як виняток, іменники твердої групи *комар, хабар, мочар, пазур, снігур, звір, друг* мають тут закінчення **-і**: *комарі, хабарі, мочарі, пазурі (і пазури), снігурі, звірі, друзі*.

У кількох іменниках можливі також паралельні закінчення **-ове (панове, братове), -а (вуса, рукава, хліба, вівса)**.

Іменники типу *селянин, болгарин* у множині втрачають суфікс **-ин**: *селянин — селяни, громадянин — громадяни, киянин — кияни, болгарин — болгары, татарин — татари*. Винятки: *русини, грузини, осетини, лезгини, мордвини*.

7. У родовому відмінку множини іменники II відміни чоловічого роду звичайно мають закінчення **-ів**: *синів, читачів, хлопців, грузинів, солдатів, партизанів, грамів, олів*. Винятки: *циган* (з наголосом на другому складі), *чобіт* і *чоловік* (у значенні «осіб»; коли ж ідеться тільки про людей чоловічої статі: *чоловіків*); *гостей, коней*.

Іменники чоловічого роду, що втрачають суфікс **-ин**, мають нульове закінчення: *громадян, слов'ян, киян, болгар, татар*; але: *хазяїв (і хазяїнів)*.

8. У знахідному відмінку однини й множини іменники, що означають назви істот, мають такі самі закінчення, як у родовому відмінку, а іменники, що означають назви неістот, такі закінчення, як у називному: *бачу (кого? що?) товариша, слона, коня*, але: *шлях, ліс, дощ; товаришів, слонів, коней*, але: *шляхи, ліси, дощі*.

Водночас у знахідному відмінку однини іменники, що означають назви чітко окреслених предметів і понять, можуть мати й такі самі закінчення, як у родовому відмінку: *бачу зошит і зошита, олівець і олівця, стіл і стола*.

71. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ СЕРЕДНЬОГО РОДУ

Іменники II відміни середнього роду відмінюються за такими зразками (табл. 10, 11).

1. У місцевому відмінку однини іменники II відміни середнього роду звичайно мають закінчення **-і** (причому **г, к, х** перед ним чергуються із **з, ц, с**): *у вікні, полі, житті, училищі, сузір'ї, вусі, оці, молоці*.

Але більшість іменників на **-к(о)** мають закінчення **-у**: *у війську, ліжку, пальтечку, пір'ячку*. Закінчення **-у** з'являється й тоді, коли іменник вжито з прийменником *по*: *по селу* (і *по селі*), *місту, полю*.

Назви малих істот можуть мати закінчення **-ові**: *при маляткові, лошаткові, теляткові*.

2. У називному відмінку множини іменники мають закінчення **-а**: *вікна, вуха, яблука, коліна*,

очка, дена (від *дно*), *моря, верхів'я, відкриття*. Лише в двох іменниках виступає закінчення **-і**: *очі, плечі*.

3. У родовому відмінку множини іменники звичайно мають нульове закінчення (при цьому між двома кінцевими приголосними може з'являтися вставний **о** або **е**): *яблук, слів, вух, вікон, очок, озер, ден* (від *дно*), *пальт, місць*. У кінці слова подвоєння нема, м'який знак ставиться лише після зубних **д, т, з, с, ц, л, н**, після шиплячих м'який знак не ставиться: *знання — знань, століття — століть, знаряддя — знарядь, обличчя — облич, роздоріжжя — роздоріж, піддашся — піддаш*.

Невелика кількість іменників II відміни середнього роду має закінчення **-ів** (перед ним подвоєння букв зберігається): *полів* (рідко *піль*), *морів, іклів, відкриттів, почуттів, життів, сприйнятів, подвір'їв, верхів'їв, міжгір'їв, узгір'їв, сузір'їв, прислів'їв, повір'їв, вим'їв, тім'їв*.

Два іменники мають закінчення **-ей**: *очей* (і *віч*), *плечей* (і *пліч*).

4. В орудному відмінку множини іменники звичайно мають закінчення **-ами**. Але два іменники мають закінчення **-има**: *очима, плечима*. Два іменники мають паралельні закінчення: *крилами* і *крильми*, *колінами* і *коліньми*.

5. Іменники *тім'я* і *вим'я*, що відмінюються як *знання*, в родовому, давальному й місцевому відмінках однини можуть приймати суфікс **-ен-**: *тімені, вимені*.

Таблиця 10
Однина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>село</i>	<i>поле, знання</i>	<i>селище</i>
Р.	<i>села</i>	<i>поля, знання</i>	<i>селища</i>
Д.	<i>селу</i>	<i>полю, знанню</i>	<i>селищу</i>
З.	<i>село</i>	<i>поле, знання</i>	<i>селище</i>
О.	<i>селом</i>	<i>полем, знанням</i>	<i>селищем</i>
М.	<i>(у) селі</i>	<i>(на) полі, (у) знанні</i>	<i>(у) селищі</i>
Кл.	<i>село</i>	<i>поле, знання</i>	<i>селище</i>

Таблиця 11
Множина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>села</i>	<i>поля, знання</i>	<i>селища</i>
Р.	<i>сіл</i>	<i>полів, знань</i>	<i>селищ</i>
Д.	<i>села́м</i>	<i>поля́м, знання́м</i>	<i>селища́м</i>
З.	<i>села</i>	<i>поля, знання</i>	<i>селища</i>
О.	<i>села́ми</i>	<i>поля́ми, знання́ми</i>	<i>селища́ми</i>
М.	<i>(у) села́х</i>	<i>(на) поля́х, (у) знання́х</i>	<i>(у) селища́х</i>
Кл.	<i>села</i>	<i>поля, знання</i>	<i>селища</i>

72. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ III ВІДМІНИ

Іменники III відміни відмінюються за такими зразками (табл. 12).

1. У називному відмінку однини м'який знак у кінці іменників пишеться тільки після зубних приголосних **д, т, з, с, ц, л, н**: *сі́ль, пристань, розповідь, повість, мазь, вісь*. Після губних **м, в, п, б, ф**, шиплячих **ш, ч, ж, щ** та **р** м'який знак не пишеться: *кров, верф, туш, річ, подорож, кіновар*.

2. В орудному відмінку однини всі іменники III відміни мають закінчення **-ю**: *міццю, честю, туши́шю, кров'ю*.

Перед закінченням **-ю**:

1) зубні й шиплячі подовжуються, якщо вони стоять безпосередньо після голосного (тобто між двома голосними): *сі́ллю, ма́ззю, приста́нню, роз-*

-єць

-інь

-іх

-уцьк

-м'я

Таблиця 12

Відмінки	Однина		Множина	
Н.	тінь	ніч	тіні	ночі
Р.	тіні	ночі	тіней	ночей
Д.	тіні	ночі	тіням	ночам
З.	тінь	ніч	тіні	ночі
О.	тінню	ніччю	тінями	ночами
М.	(у) тіні	(у) ночі	тінях	ночах
Кл.	тіне	ноче	тіні	ночі

Таблиця 13

Відмінки	Однина		Множина	
Н.	маля	лоша	малята	лошата
Р.	маляти	лошати	малят	лошат
Д.	маляті	лошаті	малятам	лошатам
З.	маля	лоша	малят	лошат
О.	малям	лошам	малятами	лошатами
М.	(на) маляті	(на) лошаті	(на) малятах	(на) лошатах
Кл.	маля	лоша	малята	лошата

Таблиця 14

Відмінки	Однина		Множина
Н.	ім'я	сім'я	імена
Р.	імені, ім'я	сімені, сім'я	імен
Д.	імені	сімені	іменам
З.	ім'я	сім'я	імена
О.	іменем, ім'ям	сім'ям	іменами
М.	(в) імені	(в) сімені	(в) іменах
Кл.	ім'я	сім'я	імена

кішню, річчю; але при збігові приголосних подвоєння нема: *радістю, жовцю, нехвороцю*; в інших відмінках подвоєння не відбувається: *галузям, мазями, на пристанях, у подорожах*;

2) після губних та **р** ставиться апостроф: *любов'ю, Об'ю, Перм'ю, глазур'ю, верф'ю*; а також: *верф'ям, верф'ями, на верф'ях* (але: *матерям, матерями, при матерях*);

3) в орудному відмінку в основі іменника зберігається той самий голосний, що й у називному відмінку: *ніч, ночі, ніччю*; *якість, якості, якістю*; *піч, печі, піччю*.

3. У родовому відмінку множини всі іменники III відміни, крім іменника *мати*, мають закінчення **-ей**: *розповідей, мазей, печей, верфей*.

4. Іменник *мати* в непрямих відмінках вживається з суфіксами **-ір-, -ер-**, у родовому й знахідному відмінках множини має закінчення **-ів**: *матері, матір, матір'ю, матерів, матерям, матерями, матерях*. Форма *матір* у називному відмінку однини вживається лише в словосполученні *Матір Божа*.

5. Іменники III відміни, що означають назви почуттів і станів, у множині звичайно не вживаються: *радість, веселість, гордість, заздрість, розкіш*. Слова *радощі, веселощі, гордощі, заздрощі, розкоші* вживаються тільки в множині й до жодної відміни не належать. У родовому відмінку ці іменники, на відміну від іменників III відміни, мають закінчення **-ів**: *радощів, гордощів, розкошів*.

73. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ IV ВІДМІНИ

Іменники IV відміни відмінюються за такими зразками (табл. 13):

Трохи інакше відмінюються іменники IV відміни *ім'я, плем'я, сім'я* (останній вживається тільки в однині) (табл. 14).

Іменники *тім'я, вим'я*, що колись відмінювалися за цим зразком, тепер відмінюються, як іменники II відміни середнього роду (зразок *знання*).

74. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ ТІЛЬКИ В МНОЖИНІ

Іменники, що вживаються тільки в множині, мають закінчення, типові для всіх відмін і груп інших іменників. За характером закінчень їх можна поділити приблизно на чотири типи: перший тип якоюсь мірою співвідноситься з іменниками I відміни; другий — з іменниками II відміни чоловічого роду; третій — з іменниками II відміни середнього роду, четвертий — з іменниками III відміни (табл. 15).

1. У називному відмінку ці іменники мають такі закінчення:

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

76. НАПИСАННЯ НЕ З ІМЕННИКАМИ

Тільки разом *не* пишеться тоді, коли іменник без *не* не вживається: **негода, невдаха, нестача, неробство, нездара, неук.**

В інших випадках при написанні *не* з іменниками треба враховувати зміст висловлювання:

1) якщо в даному контексті слово з *не* можна замінити іншим словом чи словосполученням, то *не* пишемо разом: **трапилося нещастя (лихо), серйозні незгоди (розбіжності), відчувається невміння (брак уміння);**

2) якщо заперечується, відкидається щось (тоді між *не* та іменником можна вставити якесь слово), то *не* пишемо окремо: **не щастя забезпечує успіх (не сліпе щастя, а наполеглива праця); не згода панує між ними (не сердечна згода, а кругова порука, розбрат); не вміння тут потрібне (не досконале вміння, а бажання, охота, час, матеріал).**

77. МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР ІМЕННИКІВ

Наприклад, потрібно зробити морфологічний розбір іменників у реченні: **Як радію за ту я людину, що загублену радість знайшла** (В. Сосюра). Морфологічний розбір кожного іменника робимо в такій послідовності.

1. Яка початкова форма іменника (називний відмінок однини?) Початкова форма першого іменника — *людина*, має закінчення **-а**; другого — *радість*, має нульове закінчення.

2. Загальна чи власна назва? Обидва іменники — загальні назви.

3. Яка група за значенням? Іменник *людина* — назва особи; іменник *радість* — назва нечітко окресленого поняття.

4. Якого роду іменник? Обидва іменники жіночого роду.

5. До якої відміни належить іменник? Іменник *людина* належить до I відміни; іменник *радість* — до III.

6. Яка група? Іменник *людина* належить до твердої групи; група іменника *радість* не визначається, бо це іменник III відміни.

7. У якому відмінку вжито іменник? *Радію* (за кого? за що?) за *людину* — знахідний відмінок; *знайшла* (кого? що?) *радість* — знахідний відмінок.

8. У якому числі вжито іменник? Обидва іменники вжито в однині.

ПРИКМЕТНИК

78. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИКМЕТНИКА

Прикметником називається самостійна частина мови, що називає ознаку предмета і відповідає на питання який? або чий?

У мові прикметники вживаються з іменниками й узгоджуються з ними в роді, числі й відмінку: *широкий степ, широка дорога, широке поле, у широкому степу, на широкій дорозі, широкі поля.*

В однині прикметники можуть набувати форми чоловічого, жіночого або середнього роду. У множині рід у них не розрізняється. Прикметники мають шість відмінків: кличного, на відміну від іменників, у них немає.

Прикметники увиразнюють нашу мову, уточнюючи поняття, названі іменниками. Наприклад, речення **У білому вбранні на білій постелі на фоні світлої стіни сидить молода щаслива мати, тримаючи немовля** (О. Довженко) без прикметників було б незрозуміле, позбавлене змісту.

Водночас треба пам'ятати, що надмірне нагромадження прикметників, навпаки, затемнює зміст висловлювання. Зайвих прикметників слід уникати.

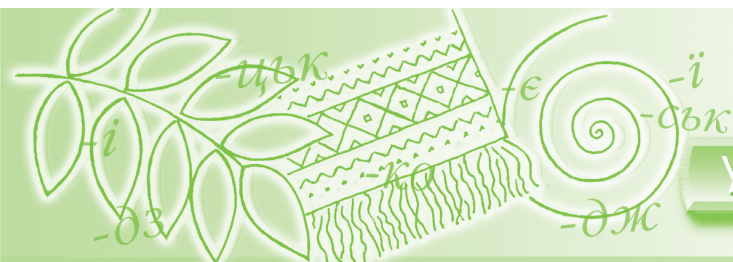
У реченні прикметники виступають у ролі означення або рідше — в ролі іменної частини складеного присудка.

79. РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

За значенням прикметники бувають якісні, відносні та присвійні.

1. Якісні прикметники називають ознаки предмета, які можуть проявлятися більшою або меншою мірою, і відповідають на питання який?: *веселий, веселіший, найвеселіший, дуже веселий; здоровий, дуже здоровий; легкий, важчий, теплий, гарячий, вузький, солодкий, зелений, червоний.*

2. Відносні прикметники називають ознаки предмета за його відношенням до інших предметів, до дій чи обставин і відповідають на питання який? Вони — похідні від інших частин мови. Порівняйте: *повітря в горах — гірське повітря, степ без краю — безкрайний степ, малюнок аквареллю — акварельний малюнок, посуд з глини — глиняний посуд, птах, що перелітає — перелітний птах, борщ, зварений учора — учорашній борщ.*

3. Присвійні прикметники вказують на належність предмета людині, рідше тварині і відповідають на питання чий?: *Шевченкові твори, Франкова проза, Лесина думка, студентів квіток, орлині крила, ведмежий барліг.*

4. Іноді ті самі прикметники залежно від контексту можуть виступати в різних значеннях: *заячий хвіст* (чий?) — присвійний; *заяча шапка* (з якого матеріалу? з чого?) — відносний; *заяча душа* (яка?) — якісний; *бронзова ваза* (з чого?) — відносний; *бронзовий загар* (який?) — якісний.

80. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники при зіставленні предметів можуть указувати на неоднакову міру тої самої ознаки: *світлий, світліший, найсвітліший; розвинений, більш розвинений, найбільш розвинений.* Через те вони, крім звичайної форми, мають, ще два ступені порівняння: вищий і найвищий.

1. Вищий ступінь прикметника означає, що в одному предметі є більше певної якості, ніж в іншому: *Дніпро довший від Бугу; Свинець важчий за олово; Чавун легший, ніж сталь.*

Прикметники вищого ступеня в українській мові вживаються зі словами *за, від, ніж, як, проти*: *Хрін від редьки не солодший* (а не «Хрін редьки не солодший»); *Солом'яна згода краща за золоту зраду* (Нар. творчість); *Немає мудріших, ніж народ, учителів* (М. Рильський).

2. Найвищий ступінь прикметника означає, що в одному предметі є найбільше певної якості: *Гора Джомолунгма найвища з-поміж усіх гір земної кулі; Найглибшою в світі є Маріанська западина; Найбільше добро в кожного народу — це його мова* (Панас Мирний).

3. Окремі якісні прикметники не мають ступенів порівняння, оскільки вони самі вказують уже на якусь міру якості: *препоганий* (дуже поганий), *страшнющий* (надзвичайно страшний), *здоровенний* (дуже великий), *теплуватий* (трохи теплий), *тонесенький* (дуже тонкий).

Не утворюються ступені порівняння і від таких якісних прикметників, як *босий, сліпий, гнідий, чалий, фіолетовий, світло-зелений, кисло-солодкий, ясночоллий, сяючий, цілющий, терпеливий* тощо, оскільки вони вказують на якість, яка не може проявлятися більшою або меншою мірою.

81. ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Є дві форми ступенів порівняння прикметників: проста і складена.

1. Проста форма вищого ступеня порівняння прикметників твориться за допомогою суфіксів **-іш-** або **-ш-**.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-іш-** основа прикметника залишається без зміни: *стрункий — стрункіший, слизький — слизькіший, тугий — тугіший.*

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-ш-** основа прикметника може зазнавати певних змін, а саме:

1) суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають: *солодкий — солодший, глибокий — глибший, широкий — ширший, далекий — дальший;*

2) кінцеві приголосні основи **г, з, ж** разом із суфіксом **-ш-** змінюються на **-жч-** (**г, з, ж + ш = жч**) — таких прикметників є сім: *тяжкий — тяжчий, важкий — важчий, близький — ближчий, низький — нижчий, вузький — вузчий, дужий — дужчий, дорогий — дорожчий;* винятки: *легкий — легший, довгий — довший;*

3) кінцевий приголосний основи **с** разом із суфіксом **-ш-** змінюється на **-щ-** (**с + ш = щч**) — таких прикметників є три: *високий — вищий, товстий — товщий* (і *товстіший*), *красивий — кращий.*

В інших випадках основа прикметника (принаймні на письмі) залишається без зміни: *багатий — багатший, молодий — молодший.*

Вищий ступінь кількох прикметників утворюється від інших основ, а саме: *добрий, хороший — ліпший, кращий; гарний — кращий; поганий — гірший; великий — більший; малий — менший.*

2. Проста форма найвищого ступеня прикметників утворюється від простої форми вищого ступеня додаванням префіксів **най-, щонай-, якнай-**: *стрункіший — найстрункіший, швидкий — найшвидший, нижчий — найнижчий, кращий — щонайкращий, гірший — якнайгірший.*

3. Складена форма вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників в українській мові вживається рідко — переважно в науковому й офіційному стилях. Вона утворюється за допомогою слів *більш, менш, найбільш, найменш*, які ставляться перед звичайною формою прикметника: *розвинений — більш розвинений* (але не «більш

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

розвиненіший»), найбільш розвинений; світлочутливий — менш світлочутливий, найменш світлочутливий.

82. ІНШІ СПОСОБИ ПОЗНАЧЕННЯ РІЗНОЇ МІРИ ОЗНАКИ

Різну міру якості можна передавати не тільки за допомогою ступенів порівняння, а й за допомогою різних суфіксів, префіксів та відповідних слів.

1. Велика міра якості може передаватися за допомогою:

1) префіксів **пре-, пра-, все-, над-, за-**: *премудрий, прадавній, всесильний, надчутливий, завузький*;

2) суфіксів **-ущ-, -уч-, -езн-, -анн-, -енн-**: *багатющий, холоднючий, величезний, незрівнянний, незбагненний, нескінченний*;

3) слів *дуже, вкрай, особливо, надзвичайно, занадто*: *дуже вигідний, вкрай потрібний, особливо корисний, надзвичайно популярний, занадто впертий*.

2. Зменшена міра якості може бути передана за допомогою:

1) суфіксів **-уват-, -ав-**: *теплуватий, темнуватий, білявий, золотавий*;

2) слів *трохи, ледь, не дуже*: *трохи вогкий, ледь теплий, не дуже свіжий*.

83. ТВОРЕННЯ ДЕЯКИХ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

1. Слід розрізнити відносні прикметники, утворені за допомогою суфікса **-ськ-**, і якісні прикметники, утворені за допомогою суфікса **-к-**:

1) у відносних прикметниках у буквосполученнях **-ськ-, -зьк-, -цьк-** завжди пишеться м'який знак: *морський, кавказький, козацький*;

2) у якісних прикметниках у буквосполученнях **-ск-, -зк-** м'який знак не пишеться: *баский* (від *басувати*), *плаский, плоский, порський, різкий* (від *різати*), *боязкий, в'язкий, ковзкий*; виняток становлять слова *вузький, близький, грузький, низький, слизький*.

2. У вживанні суфіксів **-ов-** і **-ев-** у відносних прикметниках має значення наголос:

1) якщо наголос падає на закінчення, завжди вживається суфікс **-ов-**: *гайовий, стильовий, польо-*

вий, вольовий, сторожовий, дощовий, речовий, степовий;

2) якщо наголос падає на основу, то після м'яких та шиплячих вживається суфікс **-ев-**, а після твердих нешиплячих **-ов-**: *травень — травне́вий, сланець — сланце́вий, емаль — ема́левий, алюміній — алюміні́євий, груша — груше́вий, служба — службо́вий, кварц — кварцо́вий*; виняток: *метал — метале́вий*.

Можливі паралельні форми з різними наголосами й відповідно з різними суфіксами: *життє́вий і життьо́вий, взуттє́вий і взуттьо́вий, борще́вий і борщо́вий*.

3. У прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-ан- (-ян-)**, буква **н** не подвоюється: *дере́в'яний, олов'я́ний, дощаний, піщаний*.

84. ТВОРЕННЯ І ВЖИВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Присвійні прикметники творяться майже виключно від назв осіб, рідко — від назв тварин. Вживання суфіксів тут зумовлюється відміною іменника, від якого творимо присвійний прикметник.

1. Від іменників I відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ин-**, причому кінцеві твірної основи **г, к, х** чергуються із **ж, ч, ш**: *Тетяна — Тетяни́н, Тетянка — Тетянчи́н, Таня — Тани́н, Микола — Миколин, Коля — Колин, Ольга — Ольжин, дочка — доччи́н, свекруха — свекруши́н*.

Суфікс **-ін-** вживається тільки в прикметнику *Іллі́н* та після звука **й**: *Наді́я — Наді́їн, Дар'я — Дар'ї́н*.

Від іменника III відміни *мати* присвійний прикметник — *материн*, застаріле *матерній*.

2. Від іменників II відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів- (-ов-, -ев-)**.

Вживання **-ов-** та **-ев-** залежить від групи іменника:

1) від іменників твердої групи присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів-, -ов-**: *Тарас — Тарасі́в, Тарасова; батько — батькі́в, батькова; командир — командирі́в, командирова*;

2) від іменників м'якої та мішаної груп присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів-, -ев-**: *коваль — ковалі́в, ковале́ва; Сергі́й — Сер-*

-єць

-інь

-іх

-уцьк

-м'я

Таблиця 17

Відмінки	Однина			
	чоловічий рід		середній рід	
	тверда група	м'яка група	тверда група	м'яка група
Н.	ясний	ранній	ясне	раннє
Р.	ясного	раннього	ясного	раннього
Д.	ясному	ранньому	ясному	ранньому
З.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	ясне	раннє
О.	ясним	раннім	ясним	раннім
М.	ясному (-ім)	ранньому (ім)	ясному (-ім)	ранньому (-ім)

Примітка. У називному відмінку чоловічого роду присвійні прикметники типу батьків, материн мають нульове закінчення. Форми на зразок «батьковий», «материний» неправильні.

Таблиця 18

Відмінки	Однина		Множина	
	жіночий рід		середній рід	
	тверда група	м'яка група	тверда група	м'яка група
Н.	ясна	рання	ясні	ранні
Р.	ясної	ранньої	ясних	ранніх
Д.	ясній	ранній	ясним	раннім
З.	ясну	ранню	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О.	ясною	ранньою	ясними	ранніми
М.	ясній	ранній	ясних	ранніх

2. У закінченнях прикметників усіх груп і родів у давальному й місцевому відмінках однини буває тільки **і**, а не **и**: *чужій дитині, у новій школі, на широкій площі, у голубім небі, на баскім коні*.

3. У називному (й знахідному) відмінку множини всі прикметники мають закінчення **-і (ї)**: *зелені луки, тихі ранки, братові зошити, Ольжині стрічки, безкраї поля*.

4. В усіх інших відмінках у закінченнях прикметників твердої групи пишемо **и**, а в закінченнях прикметників м'якої групи **-і (ї)**: *довгий день*,

Таблиця 19

Відмінки	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	безлиций	безлице	безлиця	безлиці
Р.	безлицього	безлицього	безлицьої	безлицих
Д.	безлицьому	безлицьому	безлицій	безлицим
З.	як Н. або Р.	безлице	безлицю	як Н. або Р.
О.	безлицим	безлицим	безлицьою	безлицими
М.	безлицьому (-ім)	безлицьому (-ім)	безлицій	безлицих

перед батьківським порогом, пахучих яблук, близьким людям, тихими ранками, на широких ланах, за синім небокраєм, на безкраїх просторах.

5. Прикметники на **— лиций** в основному відмінюються, як прикметники твердої групи. У них тільки перед **а, о** та **у** кінцевий звук основи **ц** стає м'яким (як у займеннику *цей*) (табл. 19).

88. НАПИСАННЯ НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

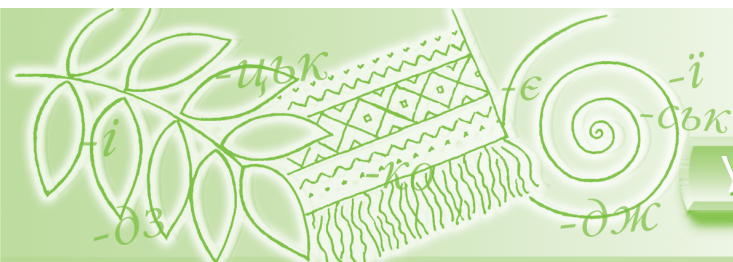
1. Тільки разом *не* пишеться тоді, коли прикметник без *не* не вживається: *невблаганний, невпинний, негайний, непохитний, несхибний, нещадний*.

2. В інших випадках при написанні *не* з прикметниками треба орієнтуватися на зміст висловлювання:

1) якщо в даному контексті слово з *не* можна замінити іншим словом або словосполученням, то *не* пишемо разом: *нескладне (легке) завдання, невелика (мала) відстань, недоброзичливе (вороже) ставлення*;

2) якщо в даному контексті *не* відкидає щось, заперечує, то *не* пишемо окремо: *завдання не складне, обсяг робіт не великий*; особливо щодо цього не повинно бути сумніву, коли в реченні є заперечні слова *ні, ані, ніхто, ніщо, ніяк, ніде, ніколи, нітрохи* тощо: *робота аж ніяк не важка, ніхто не винен, ніщо не легке*.

Отже, можна записати залежно від змісту, який вкладається у висловлювання: *Дорога недалеко* (є недалеко) і *Дорога не далека* (не є далека).

3. Завжди не пишеться окремо, коли є протиставлення: *шлях у науку не легкий, а сповнений труднощів; завдання не складне, але й не просте; робота не важка, а так собі.*

89. МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР ПРИКМЕТНИКІВ

Наприклад, потрібно зробити морфологічний розбір прикметників у реченні: *Дорога до серця людського — найламкіша з доріг* (В. Коломієць). Морфологічний розбір кожного прикметника робимо в такій послідовності:

1. До якого розряду за значенням належить прикметник? Прикметник *людський* — відносний; прикметник *найламкіший* — якісний.

2. Чи має ступінь порівняння (якщо це якісний прикметник)? Прикметник *людський* не може мати ступенів порівняння; прикметник *найламкіший* вжито в найвищому ступені порівняння.

3. До якої групи відмінювання належить прикметник? Обидва прикметники належать до твердої групи.

4. У якому роді вжито прикметник? Прикметник *людського* вжито в середньому роді; прикметник *найламкіша* — у жіночому роді.

5. У якому відмінку стоїть прикметник? Прикметник *до (серця) людського* (до якого?) стоїть у родовому відмінку; прикметник *найламкіша* (яка?) — у називному відмінку.

6. У якому числі вжито прикметник? Обидва прикметники вжито в однині.

ЧИСЛІВНИК

90. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧИСЛІВНИКА

Числівником називається самостійна частина мови, яка називає кількість предметів або порядок їх при лічбі і відповідає на питання скільки? котрий?

Слова *нуль, п'ять, тисяча двісті, одна друга, дві п'яті, четверо, десятий, дві тисячі третій* — числівники.

Слова *одиниця, двійка, трійка, десяток, сотня, половина, третина* і подібні — не числівники, а іменники.

За значенням числівники поділяються на кількісні і порядкові.

I. Кількісні числівники називають кількість предметів і відповідають на питання скільки? До них належать:

1) власне кількісні (означають кількість окремих предметів): *три, одинадцять, п'ятсот п'ять, мільйон*;

2) дробові (означають кількість частин предмета): *три п'яті, одна десята, дев'ять сотих, чотири мільйонні*;

3) збірні (означають кількість сукупних предметів): *двоє, четверо, двадцяттеро, тридцяттеро*;

4) неозначено-кількісні (означають точно не визначену кількість): *багато, небагато, кілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот*.

Кількісні числівники не мають ні роду, ні числа.

Винятки становлять:

1) числівники *нуль, один, тисяча, мільйон, мільярд*, які мають і рід, і число;

2) числівники *два, дві; обидва, обидві; півтора, півтори*, рід у яких розрізняється тільки в називному відмінку: *два трактористи, дві санітарки, два вікна*, але: *двох трактористів, двох санітарок, двох вікон*.

II. Порядковими називаються числівники, що означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання котрий?

Числівники *перший, десятий, сотий, тисяча дев'ятсот дев'яносто перший, двохмільйонний* — порядкові.

91. ПРОСТІ, СКЛАДНІ І СКЛАДЕНІ ЧИСЛІВНИКИ

За будовою числівники поділяються на:

1) прості (мають у своєму складі тільки один корінь): *один, два, десять, сорок, сто, тисяча, кілька*;

2) складні (пишуться одним словом, але мають у своєму складі два чи більше коренів): *одинадцять, двадцять, п'ятдесят, п'ятсот, кільканадцять, шістдесят, шестисот, восьмимільйонний*;

3) складені (складаються з двох або більше окремих слів): *двадцять один, сто двадцять чотири, дві сьомі, три тисячні, тисяча вісімсот чотирнадцятий*.

Особливості правопису й вимови складних числівників такі:

1. У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак ніколи не пишеться: *п'ятнацять, шістнадцять, дев'ятнадцять, п'ятдесят, шістдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот*.

2. Порядкові числівники на — *тисячний, — мільярдний* пишуться одним словом: *стодвадцятитисячний, двохсотмільйонний, двохсполовиноютисячний*.

3. У складних числівниках *одинадцять — дев'ятнадцять* наголос падає на склад **на** (*одина́дцятий, чотирна́дцять*), а в числівниках *п'ятдесят — вісімдесят* — на склад **сят** (*сімдеся́т, сімдеся́тий, вісімдеся́т*).

92. ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

І. Кількісні числівники поділяються на шість типів відмінювання, тобто відмінюються за шістьма різними зразками.

1. Перший тип становить числівник *один*, який змінюється за родами, числами й відмінками, як займенник *той* (табл. 20).

2. Другий тип становлять числівники *два, три, чотири, кілька, багато* та всі збірні. У збірних числівниках у непрямих відмінках суфікс **-еро-** відпадає (табл. 21).

Усі числівники цього типу в родовому й місцевому відмінках мають закінчення **-ох**, у давальному — **-ом**, в орудному — **-ома**. Лише числівники *чотири (четверо)* і *багато* в орудному відмінку мають закінчення **-ма**: *чотирма, багатьма* (і *багатьома*).

Таблиця 20

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	один	одна	одні
Р.	одного	однієї, одної	одних
Д.	одному	одній	одним
З.	як у Н. або Р.	одну	як у Н. або Р.
О.	одним	однією, одною	одними
М.	(на) одному, однім	(на) одній	(на) одних

Примітка. У середньому роді в називному й знахідному відмінках цей числівник має дві форми: *одне* і *одно*.

3. Третій тип становлять числівники *п'ять, шість... двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кільканадцять, кількадесят*. У складних числівниках цього типу відмінюється тільки друга частина (табл. 22).

Усі числівники цього типу в родовому, давальному й місцевому відмінках мають закінчення **-и**, а в орудному — **-ма**. Вони можуть також відмінюватися, як і збірні числівники.

В основах числівників *шість, сім* і *вісім* при відмінюванні відбувається чергування голосних.

4. Четвертий тип становлять три числівники: *сорок, дев'яносто, сто*. В усіх відмінках, крім називного й знахідного, вони мають закінчення **-а**: *близько сорока днів, з дев'яноста робітниками, у ста будинках*.

5. П'ятий тип становлять назви сотень: *двісті — дев'ятсот, кількасот*. У цих числівниках змінюються обидві частини: перша — як власне кількісний числівник другого або третього типу, а друга — як іменник *місто* в множині. Пишуться вони разом (див. табл. 23).

Таблиця 21

Відмінки	Два, двоє	Три, троє	Чотири, четверо	Збірний
Н.	два, дві, двоє	три, троє	чотири, четверо	п'ятеро
Р.	двох	трох	чотирьох	п'ятьох
Д.	двом	трьом	чотирьом	п'ятьом
З.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.
О.	двома	трьома	чотирма	п'ятьома
М.	двох	трох	чотирьох	п'ятьох

Таблиця 22

Н.	п'ять	шість	сім	вісім	п'ятдесят
Р.	п'яти	шести	семи	восьми	п'ятдесяти
Д.	п'яти	шести	семи	восьми	п'ятдесяти
З.	п'ять	шість	сім	вісім	п'ятдесят
О.	п'ятьма	шістьма	сьома	вісьма	п'ятдесятьма
М.	п'яти	шести	семи	восьми	п'ятдесяти

Таблиця 23

Н.	три міста	триста	п'ять міст	п'ятсот
Р.	трьох міст	трьохсот	п'яти міст	п'ятисот
Д.	трьом містам	трьомстам	п'яти містам	п'ятистам
З.	три міста	триста	п'ять міст	п'ятсот
О.	трьома містами	трьомастами	п'ятьма містами	п'ятьмастами
М.	(у) трьох містах	трьохстах	(у) п'яти містах	п'ятистах

Таблиця 24

Н.	одна третя	дві п'яті	сім десятих
Р.	однієї третьої	двох п'ятих	семи десятих
Д.	одній третій	двом п'ятим	семи десятим
З.	одну третю	дві п'яті	сім десятих
О.	однією третьою	двома п'ятими	сьома десятими
М.	(в) одній третій	(у) двох п'ятих	(у) семи десятих

6. Шостий тип становлять числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд*, що відмінюються за відмінками й числами, як іменники відповідної відміни і групи, до яких ці числівники подібні.

У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини.

- Н. *сімсот сімдесят сім*
- Р. *семисот сімдесяти семи*
- Д. *семистам сімдесяти семи*
- З. *сімсот сімдесят сім*
- О. *сьомастами сімдесятьма сьома*
- М. *(на) семистах сімдесяти семи*

II. Порядкові числівники змінюються за родами, числами й відмінками, як прикметники. Числівник *третій* змінюється, як прикметники м'якої групи, решта — як прикметники твердої групи.

III. У дробових числівниках перша частина відмінюється, як кількісний числівник відповідного типу, друга — як порядковий (табл. 24).

93. ЗВ'ЯЗОК ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

1. Після числівника *один* навіть тоді, коли він входить до складеного числівника, іменник ставиться в однині: *тридцять один день, тисяча одна ніч*.

2. Після числівників *два* і більше іменник ставиться у множині: *два дні, три тижні, чотири місяці, п'ять років, десять століть*.

Причому при числівниках *два, три, чотири* іменник стоїть у формі називного відмінка, але наголос має, як у родовому відмінку однини (*два брати, три книжки*), а після числівників *п'ять* і більше — у родовому множини (*п'ять братів, десять книжок*).

У непрямих відмінках іменник стоїть у тому самому відмінку, що й числівник, з яким цей іменник пов'язаний: *у трьох кімнатах, з п'ятьмастами робітниками, без ста двадцяти одного дня*.

3. Після дробових числівників іменники вживаються тільки в родовому відмінку однини: *одна п'ята (частина) кілометра, у трьох четвертих (частинах) кілограма, сімдесятьма цілими і п'ятьма десятими відсотка*.

Це стосується також числівника *півтора*: *півтора року, півтора місяця, півтора центнера*.

4. У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку однини: *вітаю з двадцять четвертим (числом місяця) серпня, перед двадцять восьмим (числом місяця) червня, про перше вересня*.

ЗАЙМЕННИК

94. ЗНАЧЕННЯ І РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ

Займенником називається самостійна частина мови, яка вказує на предмети, ознаки та кількість, але не називає їх.

Наприклад, у реченні: *Він нічого не міг думати, а тільки глибоко, всім серцем, і всіма нервами своїми почував: треба їх рятувати!* (І. Франко) — є тільки вказівки на якихось осіб, але їх не названо. Значення займенників стає зрозумілим тільки тоді, коли ми сприймаємо їх у контексті. У даному разі йдеться про героїв повісті Івана Франка «Борислав сміється» — Бенедя Синицю і робітників.

Займенники в мові вживаються часто для того, щоб уникнути повторення тих самих слів. При цьому форму займенника треба узгоджувати з числом і родом (в однині) іменника, замість якого цей займенник ужито. Наприклад: *Українське селянство боролось проти поневолювачів; Воно повставало, його становище було тяжким; Українські селяни боролися за волю; Вони повставали, їхнє*

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

становище було тяжким. Після іменника *селянство*, який стоїть в однині та має середній рід, вжито й відповідно займенники *воно, його*, а після іменника *селяни*, який стоїть у множині, — *вони, їхнє*.

Правильно вжиті займенники, крім того, допомагають пов'язати речення між собою в тексті.

За значенням займенники поділяються на дев'ять розрядів.

1. До **особових** належать займенники *я, ми* (1-ша особа), *ти, ви* (2-га особа), *він, вона, воно, вони* (3-тя особа).

2. **Зворотний** займенник **себе** завжди вказує на ту особу, яка виконує дію: *Збентежений Безбородько скоса зиркнув на себе, потім поглянув на Марка* (М. Стельмах).

3. **Присвійні** займенники вказують на належність предмета першій особі: *мій, наш*; другій особі: *твій, ваш*; третій особі множини: *їхній*; особі, яка виконує дію: *свій*.

На належність предмета третій особі вказують особові займенники в родовому відмінку: *його, її*, рідше *їх*.

4. До **вказівних** займенників належать *цей, той*, застарілий *сей* (вказують на предмет), *такий* (вказує на ознаку), *стільки* (вказує на кількість).

5. **Означальні** займенники: *весь, всякий, кожний, інший, сам, самий*.

6. **Питальні** займенники — ті, що їх ставимо як запитання до іменних частин мови: *хто? що?* (запитання до іменника), *який? чий?* (запитання до прикметника), *котрій? скільки?* (запитання до числівника).

7. **Відносні** займенники — ті самі, що й питальні, але вживаються в складнопідрядних реченнях у ролі сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних: *Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду; А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава* (І. Франко).

8. **Неозначені** займенники утворюються від питальних додаванням часток **аби-, де-, -сь** (пишуться разом) та **хтозна-, казна-, будь-, -небудь** (пишуться через дефіс): *дехто, щось, аби який, казна-скільки, хтозна-що, хтозна-чий, будь-який, що-небудь, чий-небудь*.

9. **Заперечні** займенники утворюються від питальних додаванням частки **ні-** (пишеться разом): *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки*, а також *жодний*.

У неозначених і заперечних займенниках, якщо в них між часткою і займенником є прийменник, усі частини пишуться окремо. Порівняйте: *в декого — де в кого: абики́м — аби з ким; до будь-кого — будь до кого: про ні́що — ні про що; нікого́ — ні від кого*.

95. ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

1. Частина займенників відмінюється, як прикметники, а саме: *наш, ваш, всякий, інший, сам, самий, такий, який, котрий* (як прикметники твердої групи) та *їхній* (як прикметники м'якої групи): *наш, нашого, нашому, нашим, наша, нашої, нашій, нашої; наші, наших, нашим, нашими; їхній, їхнього, їхньому* і т. ін.

Займенники *скільки* і *стільки* відмінюються, як числівник *два*: *скільких, скільком, скількома*.

Інші займенники за особливостями відмінювання діляться на три групи: 1) *я, ти, ми, ви, себе*; 2) *він, вона, воно, вони*; 3) *мій, твій, свій, чий, той, цей, весь, хто, що*.

2. Особові займенники *я, ти, ми, ви* і зворотний *себе* відмінюються так (табл. 25).

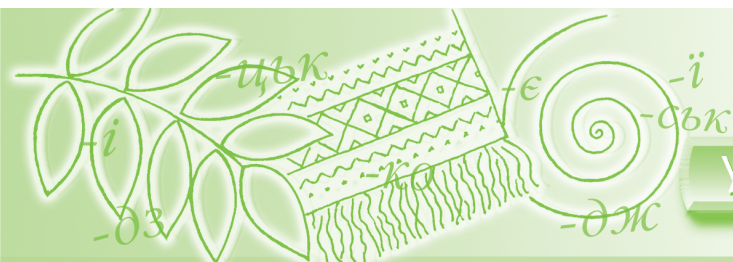
Зворотний займенник *себе* в називному відмінку не вживається і не має ні роду, ні числа.

3. Особливістю відмінювання особових займенників *він, вона, воно, вони* є поява в них після прийменників та в орудному відмінку початкового **н** (див. табл. 26).

4. У відмінюванні займенники *мій (твій, свій), чий, той, цей, весь* найбільше розбіжностей є в чоловічому (середньому) роді, менше — в жіночому та в множині (див. табл. 27).

Таблиця 25

Відмінки	Однина		Зворотний	Множина	
	1-ша особа	2-га особа		1-ша особа	2-га особа
Н.	я	ти	—	ми	ви
Р.	мене	тебе	себе	нас	вас
Д.	мені	тобі	собі	нам	вам
З.	мене	тебе	себе	нас	вас
О.	мною	тобою	собою	нами	вами
М.	(на) мені	тобі	собі	нас	вас

УКРАЇНСЬКА МОВА

Таблиця 26

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	
Н.	він, воно	вона	вони
Р.	його, до нього	її, до неї	їх, до них
Д.	йому	їй	їм
З.	його, про нього	її, про неї	їх, про них
О.	ним	нею	ними
М.	(на) ньому	(на) ній	(на) них

Таблиця 27

Відмінки	Чоловічий рід				
	мій	чий	той	цей	весь
Н.	мого	чийого	того	цього	всього
Р.	моєму	чийому	тому	цьому	всьому
З.	Як у називному або родовому відмінку				
О.	моїм	чийм	тим	цим	всім
М.	(на) моєму/моїм	чийому/чийм	тому/тім	цьому/цім	всьому/всім
Жіночий рід					
Н.	моя	чия	та	ця	вся
Р.	моєї	чєї	тієї/тої	цієї	всієї
Д.	моїй	чий	тій	цій	всій
З.	мою	чию	ту	цю	всю
О.	моєю	чєю	тією/тою	цією	всією
М.	(на) моїй	чий	тій	цій	всій
Множина					
Н.	мої	чий	ті	ці	всі
Р.	моїх	чий	тих	цих	всіх
Д.	моїм	чийм	тим	цим	всім
З.	Як у називному або родовому відмінку				
О.	моїми	чийми	тими	цими	всіма
М.	(на) моїх	чий	тих	цих	всіх

У середньому роді в усіх відмінках, крім називного й знахідного, займенники цього типу (*моє, чие, те, це, все*) мають такі самі форми, як і в чоловічому роді.

Так само, як займенник *мій*, відмінюються і займенники *твій, свій*.

Відмінкові форми займенника *цей* до певної міри нагадують відмінювання прикметників на **лиций**, а форми займенника *весь* — відмінювання прикметників м'якої групи.

Питальні займенники *хто? що?* відмінюються подібно до займенника *той* у чоловічому роді.

ДІЄСЛОВО

96. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО ДІЄСЛОВО ТА ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ

Дієсловом називається самостійна частина мови, яка називає дію або стан предмета і відповідає на питання **що робить предмет? або що з ним робиться?**

У систему дієслова входить п'ять основних форм (дієслівних утворень): неозначена, способів, дієприкметник, безособова форма на **-но**, **-то** і дієприслівник (табл. 28).

Таблиця 28

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
1. Неозначена (сказати)	що робити? що зробити?	незмінна форма	будь-яким
2. Способів (скажу, сказав, скажи, сказав би)	що роблю?, що робив?, що буду робити?, що зробив?, що робив же і т. ін.	за способами, часами, особами або родами, числами	присудком
3. Дієприкметник (сказаний)	який?	за відмінками, родами й числами	означенням, іменною частиною присудка
4. Форма на -но, -то (сказано)	що зроблено?	незмінна форма	присудком
5. Дієприслівник (кажучи, сказавши)	що роблячи?, що зробивши?	незмінна форма	обставиною

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

Усі дієслівні форми мають доконаний або недоконаний вид, є перехідними чи неперехідними. У них розрізняємо, крім того, дві основи: основу інфінітива і основу теперішнього часу.

97. ВИДИ ДІЄСЛІВ

Одні дієслова означають дію, обмежену в часі початком або кінцем, а інші — не обмежену ні початком, ні кінцем. На цій основі розрізняють два види дієслова: доконаний і недоконаний.

1. Дієслова доконаного виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії і відповідають на питання що зробити?

Наприклад: *заговорити, вилетів, рушимо, заснівавши* — вказують на початок дії; *прогуркотіти, прилетіти, напишемо, сказаний, скошено, посидівши* — на кінець дії; *стукнути, моргнув, гукнете, допоможуть, ударивши* — на одноразовість дії. Це дієслова доконаного виду.

2. Дієслова недоконаного виду не вказують ні на початок, ні на кінець дії або ж означають повторювану дію і відповідають на питання що робити?

Наприклад: *говорити, гуркотіти, летів, пишемо, рушаємо, розглядуваний, співаючий, сидючи* — не вказують ні на початок, ні на кінець дії; *стукати, моргав, гукаєте, відвідуючи* — вказують на повторюваність дії.

3. Форми одного виду творяться від форм іншого виду за допомогою різних засобів:

1) додаванням і відкиданням префіксів: *світити* — *засвітити*, *дружити* — *подружити*, *вабити* — *привабити*; у разі додавання префікса **ви-** наголос переходить на префіксі *слухати* — *вслухати*, *нести* — *вінести*;

2) додаванням і відкиданням суфіксів: *повторювати* — *повторити*, *грюкати* — *грюкнути*, *допомагати* — *допомогти*, *зачіпати* — *зачепити*, *кінчати* — *кінчити*;

3) зміною наголосу: *розкида́ти* — *розки́дати*, *склика́ти* — *скли́кати*;

4) від інших коренів: *брати* — *взяти*, *ловити* — *впіймати*.

98. ПЕРЕХІДНІ І НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА

Дієслова можуть означати дію, яка переходить або не переходить на інший предмет. Залежно від цього вони поділяються на перехідні і неперехідні.

1. Після перехідних дієслів стоїть додаток, виражений іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника: *зустрічати* (кого? що?) *друзів*; *прокладаємо* (кого? що?) *шлях*; *любить* (кого? що?) *Вітчизну*; *читаючи* (кого? що?) *книжку*; *зібрано* (кого? що?) *врожай*; *знаю* (кого? що?) *його*.

2. Якщо дієслово не може мати при собі такого додатка, то воно неперехідне: *ити, працювати, дякувати, синіти, смеркати*.

До неперехідних належать усі дієслова з часткою **-ся**: *вчитися, зустрічатися, турбуватися, сміятися*.

3. Деякі дієслова, залежно від контексту, бувають то перехідними, то неперехідними. Наприклад, у словосполученнях *малює картину, вишиває рушник, співає пісню, пише диктант* усі дієслова перехідні (бо мають при собі додатки в знахідному відмінку без прийменника), а в реченні *Петрусь уже гарно малює й пише, а Марійка не гірше від нього співає та вишиває* ті самі дієслова неперехідні (бо не мають і не потребують додатків, виражених знахідним відмінком без прийменника).

99. ДВІ ОСНОВИ ДІЄСЛОВА

Усі дієслівні форми творяться від двох основ: 1) основи інфінітива; 2) основи теперішнього часу.

1. Основу інфінітива визначають, відкидаючи від неозначеної форми дієслова формотворчий суфікс **-ти, -сти**: *прочита-ти, говори-ти, бра-ти, взя-ти, жи-ти, чу-ти, цві-сти*.

Від основи інфінітива творяться форми минулого часу (*прочита-в би, цві-в би*), умовний спосіб (*прочита-в би, цві-в би*), пасивні дієприкметники (*прочита-ний*), форми на **-но, -то** (*прочита-но*) і дієприслівники доконаного виду (*прочита-вши*).

2. Основу теперішнього часу визначають, відкидаючи від 3-ї особи однини (або множини) особові закінчення **-є, -ить** (або **-уть, -ать**): *читай-є (читай-уть), чуй-є, говор-ить (говор'-ать), жив-є, цвіт-є, люб-ить (любл'-ать)*.

Від основи теперішнього часу творяться форми наказового способу (*читай, жив-и*), активні дієприкметники (*читай-учий*), дієприслівники недоконаного виду (*читай-учи*).

78

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

Таблиця 29

Число	Особа	I дієвідміна	II дієвідміна
Однина	1-ша	беру даю	біжу стою
	2-га	береш даєш	біжиш стоїш
	3-тя	бере дає	біжить стоїть
Множина	1-ша	беремо даємо	біжимо стоїмо
	2-га	берете даєте	біжете стоїте
	3-тя	беруть дають	біжать стоять

Таблиця 30

Число	Особа	дати	їсти	повісти
Однина	1-ша	дам	їм	повім
	2-га	даси	їси	повіси
	3-тя	дасть	їсть	повість
Множина	1-ша	дамо	їмо	повімо
	2-га	дасте	їсте	повісте
	3-тя	дадуть	їдять	—

вчу (що зроблю?); будуємо (що робимо?) — збудуємо (що зробимо?).

Дієслова в теперішньому часі і в простій формі майбутнього часу (а також у формі активних дієприкметників та дієприслівників недоконаного виду) розрізняються за дієвідмінами. В інших формах дієслів за дієвідмінами не розрізняються.

Належність дієслова до тієї чи іншої дієвідміни визначається за голосними звуками в його особових закінченнях (табл. 29).

Дієвідміну дієслова можна визначати за будь-якою особою, крім 1-ї особи однини, у якій дієслова обох дієвідмін мають однакові закінчення.

1. До I дієвідміни належать дієслова, що в закінченнях усіх осіб, крім 1-ї особи однини і 3-ї особи множини, мають **є** (**е**), а в 3-й особі множини — закінчення **-уть** (**-ють**).

2. До II дієвідміни належать дієслова, що в закінченнях усіх осіб, крім 1-ї особи однини і 3-ї особи множини, мають **и** (**і**), а в 3-й особі множини — закінчення **-ать** (**-ять**).

3. До жодної з цих дієвідмін не належать дієслова *дати*, *їсти* і дієслова на *— повісти* (розпові-

ти, відповісти). Вони становлять архаїчну групу відмінювання. Їх, проте, не слід сплутувати з дієсловами *давати* (даю, даєш...) і *відповідати* (відповідаю, відповідаєш...), які належать до I дієвідміни.

Змінюються вони так (табл. 30):

Дієслово *бути* в теперішньому часі в усіх особах має форму **є**. У майбутньому часі воно змінюється, як дієслово I дієвідміни: *буду*, *будеш*, *буде*, *будемо*, *будете*, *будуть*.

104. ВИЗНАЧЕННЯ ДІЄВІДМІНИ ДІЄСЛОВА ЗА НЕОЗНАЧЕНОЮ ФОРМОЮ

Безпохибно дієвідміна дієслова визначається за основою інфінітива (неозначена форма без суфікса **-ти**): *писа-ти*, *говори-ти*, *умі-ти*.

Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами **-і-**, **-и-** або після шиплячого **-а-** і цей суфікс у 1-й особі однини випадає, то дієслово належить до II дієвідміни, тобто в особових закінченнях пишемо букву **и** (**і**), а в 3-й особі множини — закінчення **-ать** (**-ять**).

Наприклад, дієслова *летіти* — *лечу*, *гоїти* — *гою*, *ходити* — *ходжу*, *мовчати* — *мовчу* (у них є відповідні суфікси і вони випадають) належать до II дієвідміни.

І навпаки, якщо нема відповідних суфіксів або вони є, але не випадають, то дієслово належить до I дієвідміни.

Наприклад, дієслова *нести*, *полоти*, *шугнути*, *писати* (нема відповідних суфіксів), *радіти* — *радію*, *бажати* — *бажаю* (такі суфікси є, але не випадають) належать до I дієвідміни.

У дієсловах *бити*, *шити*, *мити*, *лити*, *пити*, *вити*, *рити*, *жати*, *почати* і под. звуки **и** та **а** не є суфіксами (це частина кореня), тому вони належать до I дієвідміни.

Із цих правил є винятки:

1) дієслова *хотіти*, *спіти*, *ревіти*, *іржати* (хоч у них є відповідні суфікси і вони випадають) належать до I дієвідміни;

2) дієслова *бігти*, *боятися*, *стояти*, *спати* (хоч у них нема відповідних суфіксів) належать до II дієвідміни.

Тому буває, що дієслова, однакові за значенням і майже однакові за звучанням, але з різними суфіксами, належать до різних дієвідмін і, отже, по-різному змінюються (табл. 31).

Таблиця 31

Число	Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
		гуркотати	слати	гуркотіти	стелити
Однина	1-ша	гуркочу	стелю	гуркочу	стелю
	2-га	гуркочеш	стелеш	гуркотиш	стелиш
	3-тя	гуркоче	стеле	гуркотить	стелить
Множина	1-ша	гурко-чемо	стелемо	гуркотимо	стелимо
	2-га	гуркочете	стелете	гуркотите	стелите
	3-тя	гуркочуть	стелють	гуркотять	стелять

Так само до різних відмін належать і по-різному змінюються пари дієслів *клекотати — клекотіти*, *бурмотати — бурмотіти*, *брязкотати — брязкотіти*, *хрופти — хрופіти*, *краяти — кроїти*, *волокти — волочити* тощо.

105. ВИМОВА І ПРАВОПИС ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ДІЄСЛІВ

1. У 1-й особі однини всі дієслова I і II дієвідмін мають однакове закінчення **-у (-ю)**: *несу, мию, кричу, гою*.

У 3-й особі множини дієслова I дієвідмини мають закінчення **-уть (-ють)** (*несуть, миють*), II дієвідмини — **-ать (-ять)** (*кричать, гоять*).

В інших особах дієслова I дієвідмини в закінченнях мають **е (є)** (*несеши, несе, несе́мо, несе́те; миєши, миє, миє́мо, миє́те*), а дієслова II дієвідмини **-и (і)** (*кричиши, кричить, кричимо, кричите; гоїши, гоїть, гоїмо, гої́те*).

2. У 3-й особі однини дієслова II дієвідмини мають у кінці **ть**: *кричить, гоїть*. Дієслова I дієвідмини не мають такого звука: *несе, миє*. Він з'являється лише перед часткою **-ся**: *несе́ться, миє́ться*.

3. У 1-й особі множини в кінці виступає звук **о**: *несе́мо, ходимо*. Форми без кінцевого **о** (*несем, ходим*) — розмовні. Вони допускаються лише в поезії.

У 1-й і 2-й особах множини голосні закінчень **е, і** не бувають наголошені: *беремо́* (не “беремо́”), *підемо́* (не “підемо́”).

4. Буквосполучення **-шся** у 2-й особі однини читається як **с’с’а** (*миє́шся* [мий’ес’с’а], *вчи́шся* [вчис’с’а]); буквосполучення **-ться** в 3-й особі однини й множини читається як **ц’ц’а** (*вчи́ться* [вчиц’ц’а], *вча́ться* [вчац’ц’а]).

106. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ У ДІЄСЛОВАХ

При змінюванні дієслів у теперішньому часі і простій формі майбутнього деякі приголосні чергуються. Це відбувається відповідно до правил чергування приголосних (**г—з—ж, к—ц—ч, х—с—ш, д—дж, зд—ждж, т—ч, ст—щ, ск—ш**). При цьому спостерігається така закономірність:

1. У дієсловах I дієвідмини чергування приголосних відбувається в усіх особах, наприклад:

стерегти — стере́жу, стере́жеш ... стере́жуть;
казати — ка́жу, ка́жеш ... ка́жуть;
тесати — те́шу, те́шеш ... те́шуть;
колихати — коли́шу, коли́шеш ... коли́шуть;
пекти — пе́чу, пе́чеш ... пе́чуть;
хотіти — хо́чу, хо́чеш ... хо́чуть;
полоскати — поло́щу, поло́щеш ... поло́щуть.

2. У дієсловах II дієвідмини чергування приголосних відбувається тільки в 1-й особі однини, наприклад:

водити — воді́жу, воді́ши ... воді́ять;
возити — возі́жу, возі́ши ... возі́ять;
їздити — їзді́жу, їзді́ши ... їзді́ять;
платити — пла́чу, пла́тиши ... пла́тять;
косити — ко́шу, ко́шиши ... ко́сять;
чистити — чи́щу, чи́стиши ... чи́стять.

У дієслові *бігти* чергування **г—ж** відбувається в усіх особах: *бі́жу, бі́жиши, бі́жить, бі́жимо, бі́жи́те, бі́жась*.

3. У дієсловах II дієвідмини, основа яких кінчається на губний звук (**б, п, в, м, ф**), у 1-й особі однини і 3-й особі множини перед закінченням з’являється **л**, наприклад:

ловити — лові́лю, лові́ши ... лові́лять;
ломити — ломі́лю, ломі́ши ... ломі́лять;
любити — любі́лю, любі́ши ... любі́лять;
терпіти — терпі́лю, терпі́ши ... терпі́лять;
графити — графі́лю, графі́ши ... графі́лять.

Якщо такий звук **л** з’являється в дієсловах I дієвідмини, то він зберігається в усіх особах: *си́пати — си́плю, си́плеш ... си́плете, си́плють;* *кле́пати — кле́плю, кле́плеш... (і кле́паю, кле́паєш).*

107. СКЛАДНА І СКЛАДЕНА ФОРМИ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Складна і складена форми майбутнього часу мають однакове значення. Їх нерідко вживають упереміш, щоб уникнути одноманітності: *Я ба-*

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

чу наперед себе ціле покоління таких молодих сил, що **будуть**, як орли, **облітати** нашу країну і **шукатимуть** для неї простору (В. Стефаник).

1. Складна форма майбутнього часу утворюється додаванням особових форм дієслова (й) **ня-ти** до неозначеної форми дієслова недоконаного виду, наприклад: радіти + му = **радітиму**, радіти + меш = **радітимеш**, радіти + ме = **радітиме**, радіти + мемо = **радітимемо**, радіти + мете = **радітимете**, радіти + муть = **радітимуть**.

Тому в складній формі майбутнього часу перед **-му, -меш... -муть** після **т** завжди пишеться **и** (як у неозначеній формі): **учитиму, відповідатимеш, знатиме, вважатимемо, оволодіватимете**.

2. Складена форма майбутнього часу утворюється поєднанням особових форм дієслова **бути** в майбутньому часі з неозначеною формою дієслова недоконаного виду, наприклад: **буду писати, будеш писати, буде писати, будемо писати, будете писати, будуть писати**.

108. МИНУЛИЙ ЧАС

Дієслова в минулому часі змінюються за родами (в однині) та числами.

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива:

1) для чоловічого роду за допомогою формотворчого суфікса **-в-** або без нього, якщо основа закінчується на приголосний: **читав, мандрував, побіг, виповз, затих**;

2) для інших родів і для множини за допомогою формотворчого суфікса **-л-** та закінчень **-а, -о, -и**: **мандрувала, мандрувало, мандрували; затихла, затихло, затихли**. Суфікс **-ну-** може виглядати: **засохнути — засох і засохнув, мерзнути — мерз і замерзнув**.

Чергування **о—і, е—ї** відбувається тільки в чоловічому роді: **нести — ніс**, але **несла**; **везти — віз**, але **везла**; **могти — міг**, але **могла**.

109. УМОВНИЙ СПОСІБ

В умовному способі розрізняється рід (в однині) і число. Часових форм умовний спосіб не має.

Форми умовного способу дієслів творяться від минулого часу (рідше — від інфінітива) за допомогою частки **би (б)**, яка пишеться окремо і в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова. Якщо в реченні підряд вжито кілька дієслів

в умовному способі, то частку **би (б)** не обов'язково повторювати при кожному з них.

Форма **би** вживається після приголосних, **б** — після голосних звуків.

Наприклад: **Ні, Марко не такий. Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева** (М. Коцюбинський). **Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу, — в ній все було б ясне — і струни, й гуки** (Леся Українка).

110. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Наказовий спосіб має три спеціальні форми: 2-у особу однини (**вчи, клич**), 1-у і 2-у особи множини (**вчімо, кличмо; вчіть, кличте**). Часових форм наказовий спосіб не має.

Форми наказового способу дієслів творяться від основи теперішнього часу (основа 3-ї особи однини: **каж-е, нес-е, співай-е, сид-ить, лет-ить**). Є два типи творення форм наказового способу.

Перший тип: у 2-й особі однини до основи теперішнього часу додаємо закінчення **-и**, яке буває під наголосом або після збігу кількох приголосних: **кажі́, несі́, везі́, сиді́, леті́, стережі́ся, стелі́ся, підкреслі́, прові́три, кри́кни**.

Закінчення **-и** зберігається й тоді, коли наголос переходить на префікс **ви-**: **пиші́ — віпиши, бері́ — вібери**.

Такі дієслова у 1-й особі множини приймають закінчення **-імо**, у 2-й особі множини — закінчення **-іть**: **кажі́мо, кажі́ть; стережі́мося, стережі́ться; підкреслі́мо, підкреслі́ть; випиші́мо, випиші́ть; вибіжі́мо, вибіжі́ть**.

Другий тип: у 2-й особі однини дієслово має чисту основу, кінцевий приголосний якої, де це можливо (тобто, якщо це зубний приголосний), пом'якшується: **кинь, карауль, переходь, злазь, піднось, підносься, працюй, поспішай, постав, затям, на сип, їж, забезпеч, повір**.

Такі дієслова у 1-й особі множини приймають закінчення **-мо**, у 2-й особі множини — закінчення **-те** (причому м'який знак перед цими закінченнями зберігається): **киньмо, киньте; переходьмо, переходьте; підносьмо, підносьте; працюймо, працюйте; затяммо, затямте; забезпечмо, забезпечте; повірмо, повірте**.

Наказовий спосіб для 1-ї і 3-ї особи однини та 3-ї особи множини твориться додаванням

Таблиця 32

Число	Особа	Під наголосом та після збігу приголосних	В інших випадках з кінцевим зубним	В інших випадках з кінцевим незубним
Однина	2-а	скажи	стань	пробач
Множина	1-а	скажімо	станьмо	пробачмо
Множина	2-а	скажіть	станьте	пробачте

до дієслова в теперішньому часі або в простій формі майбутнього часу частки *хай* (*нехай*): *хай піду, хай піде, хай підуть; хай співаю, хай співає, хай співають* (табл. 32).

111. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Частина дієслів, змінюючись за способами і часами, не змінюється, проте, за особами, родами й числами. Їх називають безособовими. Вони вживаються тільки або у формі 3-ї особи однини, або у формі середнього роду: *світати — світає, світало, світатиме, світало б, нехай світає; щастити — щастить, щастило, буде щастити, щастило б, нехай щастить*.

Ці дієслова переважно означають:

- 1) явища природи: *світає, смеркає, похолодало; не спиться, кортить*;
- 2) стан людини: *морозить, лихоманить*;
- 3) уявлення про долю: *щастить, таланить, фортунить*.

При безособових дієсловах підмета не буває. Вони виступають у ролі присудків у безособових реченнях.

112. ПЕРЕНОСНЕ ВЖИВАННЯ СПОСОБІВ І ЧАСІВ ДІЄСЛОВА

Способи (дійсний, умовний і наказовий) та часи (теперішній, минулий і майбутній) звичайно вживаються у своєму прямому значенні. Проте іноді, для більшого увиразнення мови, один спосіб або час може вживатися замість іншого.

1. Найчастіше, щоб наблизити розповідь до читача, теперішній час або просту форму майбутнього часу вживають у значенні минулого.

Наприклад: *Тихі, ніжні зорі спадали з неба — білі, непрозорі — і клялися в намети... Біло, чисто попід наметами. Ясне намисто з кристально грає*

і ряхтить усюди... Я спала. Дихали так вільно груди (Леся Українка). У цій розповіді про колишні події два дієслова *грає* і *ряхтить* стоять у теперішньому часі, але мають значення минулого часу: *грало, ряхтіло*.

2. Зрідка, щоб підкреслити неминучість якоїсь дії, минулий час вживають у значенні теперішнього або майбутнього.

Наприклад, Лісовик у «Лісовій пісні» Лесі Українки, застерігаючи Мавку від підступності людських стежок, каже: *Обминай їх, доню: раз тільки ступиш, і пропала воля!* Дієслово *пропала* тут ужито в значенні *пропаде*.

3. Досить часто, щоб надати наказові чи проханню певного відтінку, в значенні наказового способу вживають:

1) дійсний спосіб: *От, Лукашу, поможеш тут в'язати молодичці* (Леся Українка);

2) умовний спосіб: *Лукашу, ти провів би. А ти, братуню, вже б не відзивався, коли не зачіпають!* (Леся Українка);

3) неозначену форму: *Сидіти тихо!*

4. Іноді й наказовий спосіб може виступати в значенні дійсного: *Он чоловіка дець повітря носить, а ти бідуй з свекрушиськом проклятим. А чи не годі вже того грання? Все грай та грай, а ти, робото, стій!* (Леся Українка).

ДІЄПРИКМЕТНИК І ФОРМА НА -НО, -ТО

113. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ФОРМА ДІЄСЛОВА

Дієприкметник — це форма дієслова, яка поєднує в собі дієслівні ознаки з прикметниковими.

З одного боку, дієприкметник називає дію, має вид, буває перехідним (пасивний) або неперехідним (активний). Наприклад, дієприкметник *співаючий* (птах) указує на дію — (птах) *співає*, має недоконаний вид і є неперехідним; дієприкметник *спійманий* (птах) указує на дію — *спіймали* (птаха), має доконаний вид і є перехідним.

На час дієприкметник не вказує. Тому вислови «дієприкметник минулого часу», «дієприкметник теперішнього часу» неправомірні.

З другого боку, дієприкметник називає ознаку предмета, має рід, число і відмінок. Наприклад, дієприкметник *достигле* (яблуко) вказує на озна-

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

ку — відповідає на питання яке? — і стоїть у називному відмінку однини середнього роду.

Дієприкметник у реченні виконує ту саму функцію, що й прикметник, тобто виступає в ролі означення (*Я хочу бачити світ **розплющеними** очима.* — І. Драч) або іменної частини складеного присудка (*Хата **посипана** зеленою пахучою травою, кутки **обставлені** клечанням.* — Ю. Яновський).

Дієприкметник разом із залежними словами становить дієприкметниковий зворот. Наприклад: *А очі — як дві волошки, **розквітлі на цілий світ*** (І. Гнатюк).

Іноді дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки й переходити в прикметники та іменники. Наприклад, у висловах *вихована людина, розвинуте суспільство, сушені ягоди* колишні дієприкметники вказують на постійні ознаки, а не на дію. Отже, це вже прикметники, а не дієприкметники. У реченні *Поранений підвівся* слово *поранений* виступає в значенні іменника.

114. АКТИВНІ Й ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ. ЇХ ТВОРЕННЯ

За значенням дієприкметники поділяються на активні та пасивні. І ті і ті бувають доконаного й недоконаного виду.

1. Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета. Порівняйте: *працюючий робітник — робітник працює; погасле вогнище — вогнище погасло.*

Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів, а саме:

1) активні дієприкметники недоконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**) — для І дієвідміни і **-ач-** (**-яч-**) — для II дієвідміни та відповідних закінчень, наприклад: *ревуть — ревучий; лежать — лежачий; бажать — бажачий; сидять — сидячий;*

2) активні дієприкметники доконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-** і відповідних закінчень, наприклад: *обважніти — обважнілий, прогнати — прогнаний, опастися — опалий.* Причому суфікс **-ну-**, як правило, випадає: *зів'язнути — зів'язлий, промокнути — промоклий.*

2. Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета. Порівняйте: *преміюваний робітник — робітника преміювали; погашене вогнище — хтось погасив вогнище.*

Крім того, пасивні дієприкметники можуть називати ознаку предмета, зумовлену зворотною дією того самого предмета. Порівняйте: *умитий хлопець — хлопець сам умився* (і *хтось умив хлопця*), *відірваний листок — листок сам відірвався* (і *хтось відірвав листок*).

Пасивні дієприкметники доконаного й недоконаного виду творяться від перехідних дієслів:

1) якщо основа інфінітива закінчується на **-а**, то за допомогою суфікса **-н-** та відповідних закінчень: *написати — написаний, спляти — спляний, обговорювати — обговорюваний;*

2) якщо основа інфінітива закінчується не на **-а**, то до основи 1-ї особи однини додається суфікс **-ен-** і відповідні закінчення: *обгороджу — обгороджений, скошу — скошений, заплачу — заплачений, мелю — мелений;*

3) рідко за допомогою суфікса **-т-** і відповідних закінчень: *розбити — розбитий, терти — тертий, розвинути — розвинутий* (і *розвинений*) (табл. 33).

3. Іноді від тих самих дієслівних основ творяться і дієприкметники, і прикметники.

Дієприкметники відрізняються від прикметників як своїми дієслівними ознаками, так і способом творення, зокрема суфіксами, наприклад: *переможений — дієприкметник, переможний — прикметник; неказаний — дієприкметник, неказаний — прикметник.*

Або візьмемо *киплячий* і *кипучий*. Хоч в останньому слові і є ніби дієприкметниковий суфікс **-уч-**, проте цей суфікс вжитий не за правилом творення дієприкметників: дієслово *кипіти* належить

Таблиця 33

Суфікси дієприкметників		
активних		пасивних доконаного й недоконаного виду
недоконаного виду	доконаного виду	
-уч- (-юч-) — I дієвідміна	-л-	(-а) н- , -ен- , -т-
-ач- (-яч-) — II дієвідміна		

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

у знахідному відмінку без прийменника (прямий додаток).

Наприклад, у реченні: *За що ж тебе, світе-брате, в своїй добрій, теплій хаті **оковано, омурано** (премудрого **одурено**), багрянцями **закрито** і розп'ятієм **добито**?* (Т. Шевченко) — дієслова в безособовій формі *оковано, омурано, закрито, добито* мають при собі прямий додаток (кого? що?) *тебе*, а *одурено* — такий самий додаток (кого? що?) *премудрого* (виражений прикметником у значенні іменника), і всі вони є присудками.

Безособову форму дієслова на **-но, -то** вживають замість пасивних дієприкметників тоді, коли є потреба наголосити на дії, а не на ознаці. Наприклад, у реченні *Пшениця вже скошена* дієприкметник варто замінити безособовою формою: *Пшеницю вже скошено*. А от у реченні *Хлопці були зморені денною працею* цього зробити не можна.

ДІЄПРИСЛІВНИК

118. ЗНАЧЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКА

Дієприслівник — це незмінювана форма дієслова, яка означає другорядну дію порівняно з основною дією того самого предмета.

Наприклад, у реченні *Кружляють над степом орли, виглядають здобич* названо один предмет і дві його дії. Якщо в цьому повідомленні нас цікавить загальна картина степу, то в такому разі ми надаємо перевагу дії *кружляють*, вона для нас основна, а *виглядають* — другорядна; її, отже, можна передати дієприслівником: *Кружляють над степом орли, **виглядаючи** здобич*. Якщо ж ми опишемо спосіб харчування орлів, тоді *кружляють* буде для нас другорядною дією, тому її передаємо дієприслівником: ***Кружляючи** над степом, орли виглядають здобич*.

Дієприслівник виступає в реченні обставиною до присудка і водночас означає дію того самого предмета, що й присудок, тобто виконує роль, так би мовити, другорядного присудка. Наприклад:

*«Для нас у ріднім краю навіть дим
Солодкий та коханий...» Без утину
Я думала собі оці слова,
Простуючи в країну італійську.*

І мріялись мені далекі села:

*Дівчата йдуть **співаючи** з ланів,*

Клопочуться хазяйки невсипущі,

***Стрічаючи** отару та черідку...*

Леся Українка. «Дим»

Тут дієприслівник *простуючи* (разом із залежними словами) виступає обставиною часу до присудка *думала* і водночас означає другорядну дію предмета, названого підметом *я* (*я простувала і думала*); дієприслівник *співаючи* є обставиною способу до присудка *йдуть* і одночасно означає другорядну дію предмета, названого підметом *дівчата* (*дівчата йдуть і співають*) і т. ін.

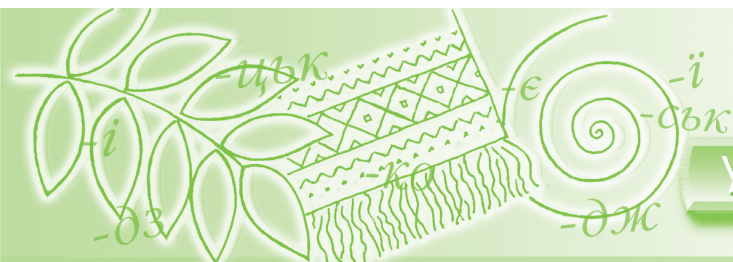
Дієприслівники (як і неозначена форма дієслова чи безособова форма на **-но, -то**) мають тільки вид і бувають перехідними або неперехідними. Дієприслівники самі по собі на час не вказують.

Дієприслівники недоконаного виду означають таку другорядну дію, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься одночасно з основною дією. Вони відповідають на питання *що роблячи?*

Наприклад: *Відпочиваючи після роботи, ми обговорили план екскурсії*; *Відпочиваючи після роботи, ми обговорюємо план екскурсії*; *Відпочиваючи після роботи, ми обговоримо план екскурсії*. Дієприслівник недоконаного виду *відпочиваючи* в першому реченні означає дію в минулому часі, як і дієслово *обговорили*; у другому — в теперішньому часі, як і дієслово *обговорюємо*; у третьому — в майбутньому часі, як і дієслово *обговоримо*.

Дієприслівники доконаного виду означають таку другорядну дію, яка відбулася чи відбудеться раніше від основної дії. Вони відповідають на питання *що зробивши?*

Наприклад, у реченнях: *Відпочивши після роботи, ми обговорили план екскурсії*; *Відпочивши після роботи, ми обговорюємо план екскурсії*; *Відпочивши після роботи, ми обговоримо план екскурсії* — дієприслівник доконаного виду *відпочивши* означає дію, яка відбулася або відбудеться раніше, ніж дія, названа дієсловом *обговорили, обговорюємо, обговоримо* (спочатку відпочили, а потім обговорили; спочатку відпочили, а тепер обговорюємо; спочатку відпочинемо, а потім обговоримо).

119. ТВОРЕННЯ І ВЖИВАННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ

1. Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів **-вши, -ши**: *побачи(ти) — побачивши, розцві(сти) — розцвівши, принес(ти) — принісши*.

Практично це робиться так: дієслово ставимо в чоловічому роді минулого часу й до нього додаємо **-ши**: *зрозумів — зрозумівши, сказав — сказавши, допоміг — допомігши*.

2. Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу дієслова недоконаного виду (3-тя особа множини) за допомогою суфіксів **-учи- (-ючи-)** — для дієслів I дієвідміни і **-ачи- (-ячи-)** — для дієслів II дієвідміни: *каж(уть) — кажучи, розмовляй(уть) — розмовляючи; бач(ать) — бачачи, смій(уть) ся — сміючись (сміючися)*.

Практично це робиться так: дієслово ставимо в 3-й особі множини й замість **-ть** додаємо **-чи**: *каж(уть) — кажучи, бач(ать) — бачачи, борю(ть)ся — борючись*.

3. У кінці дієприслівників обох видів (також перед **-сь, -ся**) завжди пишемо букву **и**: *орючи, творячи, борючись, дивлячись; зоравши, здививившись*.

4. Дієприслівник можна вживати лише тоді, коли в реченні до того самого діяча відносяться щонайменше дві дії: *Вони стояли мовчазні і вдивлялися в далеке минуле своє і своїх батьків. — Вони стояли мовчазні, вдивляючись в далеке минуле своє і своїх батьків* (О. Довженко).

Дієприслівник разом із залежними словами становить дієприслівниковий зворот: *Не може при добрі той жити, хто хоче злу й добру служить, бо, хтівши догодити обом, він стане злу рабом!* (І. Франко). Дієприслівниковий зворот виділяється з обох боків комами.

120. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОПISУ НЕ З РІЗНИМИ ФОРМАМИ ДІЄСЛОВА

При написанні *не* з дієсловом, так само як і з іншими частинами мови, треба зважати на те, чи це заперечна частка, чи префікс. Зокрема тут діють такі правила:

1. З усіма формами дієслова (про дієприкметник мовиться далі) *не* майже завжди пишеться окремо, тобто виступає заперечною часткою.

Наприклад: *Як це чудово — не сидіти на місці, мчати на північ, південь чи схід!* (П. Дорошко). *Не бійся правди, хоч яка гірка* (Л. Костенко). *Такої мови не чувано в сій хаті досі* (Леся Українка).

2. Разом *не* пишеться у дев'яти дієсловах, які без *не* не вживаються: *неволити, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нехтувати, нетямитися, незчутися, нетерпеливитися, нездужатися*.

3. Разом і окремо *не* пишеться з такими чотирма дієсловами залежно від їхнього значення: *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не могли, не подолати), *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти), *непокоїтися* (тривожитися, турбуватися) і *не покоїтися* (не лежати), *нестямитися* (втратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до тям).

4. У префіксі **недо-**, якщо він вказує на неповноту, половинчатість дії, *не* пишеться разом: *недобачати* (погано бачити), *недочувати* (погано чути), *недочути* (погано почути), *недолюблювати* (відчувати неприязнь), *недосипляти* (мало спати), *недоїдати, недовиконувати, недооцінювати*.

Від цих дієслів з префіксом **недо-** слід відрізнити дієслова з префіксом **до**, при яких вжито заперечну частку *не*: *не дочекатися, не доторкати, не допомогти*. Порівняйте: *Старий недобачав, а ще дужче недочував* (В. Минко). — *Опісля Сава знов дивився під хмари і знов ждав. Не добачав уже нічого більше* (О. Кобилянська).

5. З дієприкметником *не* завжди пишеться окремо, коли він має при собі залежні слова (у дієприкметниковому звороті): *Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами* (І. Нечуй-Левицький). *На кроках ще не закінчених хат працюють теслярі* (О. Довженко).

Коли дієприкметник не має при собі залежних слів, то *не* пишеться разом або окремо:

1) разом, якщо *не* вжито в ролі префікса: *Марійка вешталася, як звичайно, зажурена і невдоволена* (О. Кобилянська);

2) окремо, якщо *не* є заперечною часткою: *Тільки й мав [поет] талан до віршів не позичений, а власний* (Леся Українка).

6. Слід розрізнити окреме написання *не* з дієсловом *мати* в 3-й особі однини теперішнього часу — *не має* (*Він не має часу*) і написання разом заперечного слова *немає*, яке завжди можна замінити формою *нема* (*У нього немає (нема) часу*).

121. МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР ДІЄСЛІВ

За граматичними ознаками форми дієслова поділяються на три групи: 1) незмінювані неозначена форма, форма на **-но**, **-то** і дієприслівник; 2) способові форми дієслова; 3) дієприкметник.

1. Аналізуючи незмінювані форми дієслова, з'ясовуємо:

- 1) у якій формі воно вжите;
- 2) який його вид;
- 3) перехідне воно чи неперехідне.

Наприклад, у реченні *Веслує літо в хмарну оболу по заводях просмоленим човном, і, натомивши у мандрівці ноги, лягає день спочити за горбом* (Є. Гуцало) аналізуємо дієслова *натомивши* і *спочити*:

- *натомивши* — дієприслівник, доконаний вид, перехідне;
- *спочити* — неозначена форма, доконаний вид, неперехідне.

2. При розборі способових форм слід з'ясувати:

- 1) вид — доконаний чи недоконаний;
- 2) перехідність — перехідне чи неперехідне;
- 3) спосіб — дійсний, умовний чи наказовий;
- 4) час (тільки для дійсного способу) — минулий, теперішній, майбутній простий, складний чи складений;

5) рід (тільки для минулого часу та умовного способу в однині) — чоловічий, жіночий чи середній;

6) особа (тільки для теперішнього і майбутнього часу та наказового способу) — перша, друга чи третя;

7) число — однина чи множина;

8) дієвідміна (для теперішнього і майбутнього простого часу) — перша чи друга.

Наприклад, у реченні *Людина вигадала себе і від того страждає* (Р. Іванчук) аналізуємо дієслова *вигадала* і *страждає*:

- *вигадала* — доконаний вид, перехідне, дійсний спосіб, минулий час, жіночий рід, однина;
- *страждає* — недоконаний вид, неперехідне, дійсний спосіб, теперішній час, 3-тя особа, однина, перша дієвідміна.

3. Аналізуючи дієприкметник, визначаємо:

- 1) вид — доконаний чи недоконаний;
- 2) перехідність — пасивний (перехідне дієслово) чи активний (неперехідне дієслово);

3) рід (тільки для однини) — чоловічий, жіночий чи середній;

4) відмінок;

5) число — однина чи множина.

Наприклад, у реченні *Попало додолу покручене, зчорніле листя* (М. Коцюбинський) аналізуємо дієслова *покручене* і *зчорніле*:

- *покручене* — доконаний вид, пасивний, середній рід, називний відмінок, однина;
- *зчорніле* — доконаний вид, активний, середній рід, називний відмінок, однина.

ПРИСЛІВНИК

122. ЗНАЧЕННЯ ПРИСЛІВНИКА

Прислівником називається незмінна самостійна частина мови, яка характеризує дію, стан або ознаку предмета.

Наприклад, у реченнях: *Катруся лежала нерухомо; Тато сидів напереді і довго мовчав; У хаті чисто; Мама, ще дуже молода, чекала на братів* (В. Стефаник) — прислівник *нерухомо* уточнює дію *лежала*; *напереді* вказує на місце дії *сидів*; *довго* визначає тривалість дії *мовчав*; *чисто* характеризує стан; *дуже* вказує на міру вияву ознаки *молода*.

1. Прислівники за значенням поділяються на розряди. Залежно від розряду вони відповідають на різні питання:

1) **прислівники способу дії** — як? яким способом?: *добре, схвильовано, важко, поволі, вголос, безвісти, по-новому, сам на сам, очевидно, жаль, сором*;

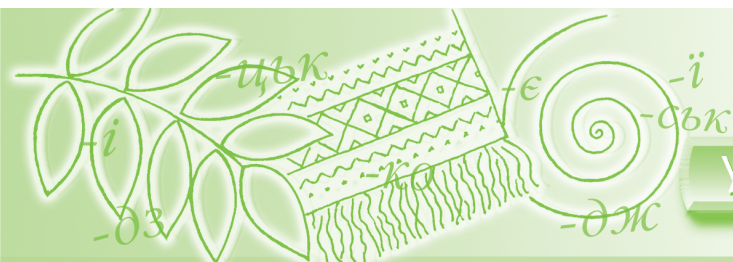
2) **прислівники міри й ступеня** — скільки? наскільки? якою мірою?: *дуже, трохи, надто, ледве, якомога, дотла, дощенту, доволі*;

3) **прислівники місця** — де? куди? звідки? яким шляхом?: *тут, вгорі, униз, праворуч, звідти, манівцями*;

4) **прислівники часу** — коли? доки? відколи? як довго?: *рано-вранці, напередодні, досі, з давніх-давен*;

5) **прислівники причини** — чому? з якої причини?: *згарячу, зосліпу, зопалу, спересердя, хоч-не-хоч*;

6) **прислівники мети** — навіщо? з якою метою?: *навмисно, наперекір, назустріч, назло, у гості*;

7) **прислівники умови** — за якої умови?: *безумовно, принагідно, безперечно, закономірно, випадково.*

2. Прислівники в реченні найчастіше бувають різними обставинами. Наприклад: **Знов** бачу я землю кохану у димі, у дзвоні заліз, де кліті летять **безнастанно** стволами то **вгору**, то **вниз** (В. Сосяра). Тут прислівник **знов** виступає обставиною часу, **безнастанно** — обставиною способу дії, **вгору**, **вниз** — обставинами місця.

Крім того, прислівники можуть бути:

1) присудками (в безособових реченнях): **Зоряно, тихо** в просторі (О. Гончар.);

2) вставними словами: *І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності* (О. Гончар);

3) іноді означеннями: *Налився всесвіт повноти і споглядає сам себе. Але його чиясь рука на два пересікає: на світ **вгорі** і світ **внизу*** (П. Тичина).

3. За походженням прислівники — неоднорідна частина мови. Тільки невелика група їх — первинні: *тут, там, тоді, завжди, де, як, скрізь, тепер* тощо. Решта прислівників походять від відмінюваних повнозначних частин мови: іменника (*згори, завчасу, попереду, гуртом, жаль*), прикметника (*радісно, злегка, по-новому*), числівника (*вперше, надвоє, учетверо*), займенника (*нізащо, потім, зовсім, по-моєму*), дієслова (*нехотя, хвилююче*) або поєднання різних частин мови (*босоніж, обіруч, воднораз, насамперед, мимохідь*). Як прислівники використовуються й деякі сполучення слів — прислівникові сполучення (*раз у раз, час від часу, кінець кінцем, на світанку, в цілому, ні за що ні про що, ні в сих ні в тих, куди завгодно*).

4. Правопис прислівників досить складний. Більшість їх пишеться разом, проте є й такі, що пишуться через дефіс, через два дефіси, двома або й більше словами, наприклад: *удосвіта, на світанку, раз у раз, рано-вранці, коли-не-коли, з давніх-давен*.

123. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ НА -О, -Е, УТВОРЕНИХ ВІД ПРИКМЕТНИКІВ ТА ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Частина прислівників утворилася від прикметників та дієприкметників за допомогою суфікса **-о**, рідше **-є**: *бадьорий — бадьоро, чистий — чисто, гарячий — гаряче, здивований — здивовано, захоплюючий — захоплююче*.

1. Прислівники, утворені таким чином, повністю зберігають усі правописні особливості прикметникових чи дієприкметникових основ: *туманний — туманно, невблаганний — невблаганно, шалений — шалено, блідо-рожевий — блідо-рожево*.

2. Якщо прислівники утворено від якісних прикметників, що мають ступені порівняння, то й вони теж мають ступені порівняння, які творяться так само, як і в прикметників: *глибоко — глибше, найглибше; близько — ближче, найближче; високо — вище, найвище; погано — гірше, найгірше; туго — тугіше, найтугіше*.

3. Щоб не сплутувати прислівників на **-е** з прикметниками середнього роду, треба пам'ятати, що прикметники, як правило, пояснюють іменник і відповідають на питання *яке?*, а прислівники пояснюють дієслово і відповідають на питання *як?* Наприклад, у словосполученнях *добре сказано, найкраще зробив, довше їхати* — слова *добре, найкраще, довше* — прислівники, бо відповідають на питання *як?*; а в словосполученнях *добре слово, найкраще побажання, довше коромисло* подібні за звучанням слова — прикметники, бо відповідають на питання *яке?*

124. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ, УТВОРЕНИХ ПОЄДНАННЯМ ПРИЙМЕННИКА З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Чимало прислівників утворилося поєднанням прийменника з різними самостійними частинами мови.

Прислівники, утворені поєднанням прийменника з іменником, колишньою короткою формою прикметника, числівником, займенником, прислівником, звичайно пишуться разом. Наприклад:

1) *вгору, згори, напам'ять, наприкінці, підвіконню, вдосвіта, вночі, надвечір, доверху, вдома, почасти, безвісти, доценту, зроду, спідлоба, за-панібрата, врукопаш;*

2) *віддавна, востаннє, допізна, дочиста, завидна, замолоду, згарячу, здавна, здалеку, зліва, зрідка, насухо, начисто, нашивидку, попросту, потиху, сповна, справа, просто;*

3) *вперше, вп'яте, вдвоє, утричі, вчетверо, водно, заодно, натроє, нашестеро, утрюх, уп'ятьюх, поодиночі, подвічі, потричі;*

4) *передусім, потім, внічию, настільки, навіщо;*

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

5) віднині, відтоді, дотепер, забагато, назавжди, назавтра, післязавтра, повсюди.

Проте є відхилення від цього правила:

1. Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо. Це зумовлене тим, що вони ще не зовсім втратили своє іменникове значення; порівняйте: *без відома* — *без мого відома*; *на скаку* — *на всьому скаку*; *за дня* — *за білого дня*; *до пуття* — *до якогось пуття*.

Сюди належать такі прислівникові сполучення: *без відома, без жалю, без кінця, без кінця-краю, без краю, без ладу, без ліку, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без смаку, без сумніву, без угаву, без упину, в гості, в затишку, в міру, в нагороду, в ногу, в обмін, в позику, в цілості, до біса, до вподоби, до гурту, до діла, до загину, до запитання, до краю, до крихти, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до ноги, до обіду, до останку (але: наостанку), до пари, до пня, до побачення, до пори, до пуття, до речі, до решти (але: врешті), до смаку (але: всмак), до смерті, до снаги, до сьогодні, до часу, за дня, за рахунок, за світла, з болю, з дому (але: додому), з-за кордону, з краю в край, з переляку, з радості, з розгону, на бігу, на біс, на вагу, на весну (але: навесні), на вибір, на вигляд, на видноті, на виплат, на відчай, на віку, на гамуз, на голову, на диво, на добраніч, на дозвіллі, на жаль, назло, на зразок (але: наприклад), на льоту, на мить, на ніщо (але: нінащо), на око, на поруки, на прощання, на радість, на радощах, на руку, на самоті, на світанку, на скаку, на славу, на слово, на совість, на сором, на ходу, на шкоду, на щастя, над силу (але: насили), не з руки, ні на гріш, під боком, під гору, під силу, по закону, по змозі, по знаку, по можливості, по правді, по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості, у вигляді, у височінь, уві сні, у вічі (але: увіч), у поміч, через силу.*

Два прислівники, утворені від іменників, пишуться через дефіс: *на-гора* і *по-латині*.

2. Якщо прислівник утворено від повного прикметника (або займенника) на **-ому (-ему)** приєднанням до нього прийменника *по*, то він пишеться через дефіс: **по-новому, по-серйозному, по-моєму, по-іншому, по-українському, по-батьківському, по-заячому, по-латинському**. Деякі з цих прислівників можуть мати форму на **-и**: **по-українськи, по-батьківськи, по-заячи, по-вовчи**. У них у кінці

завжди пишеться буква **и**. Виняток становить прислівник **по-латині**.

Три прислівники прикметникового походження пишуться окремо, а саме: *в основному, в цілому, в середньому*.

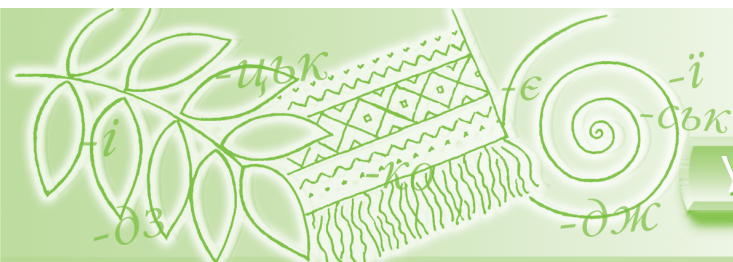
3. З-поміж прислівників, утворених поєднанням прийменника з числівником, окремо пишуться тільки прислівники типу *по одному, по двоє, по троє, по четверо*, а через дефіс — *по-перше, по-друге, по-третє* і т. ін.

4. Окремо пишеться прийменник з прислівником тільки в тому разі, якщо прислівник має значення іменника: *на відмінно* (на відмінну оцінку), *не відкладай на завтра* (на завтрашній день).

5. Прислівники, що пишуться разом або через дефіс, слід відрізняти від однозвучних сполучень прийменника з іменниками, повними прикметниками, числівниками та займенниками, які пишуться окремо.

Наприклад, у реченні *За яких півгодини спереду замаячили вітряки на горі* (А. Головка) йдеться про предмет — гору, бо між прийменником і іменником можна вставити прикметник: *на високій горі*; до іменника можна поставити питання на чому? А в реченні *Там, нагорі, вже напевне вживають усіх заходів, щоб врятувати шахту і людей, які лишились під землею* (О. Донченко) маємо справу з прислівником, бо слово *нагорі* не називає ніякого конкретного предмета, а тільки вказує на місце (де?).

Порівняйте ще речення: *Надворі видно, як удень: місяць стоїть серед неба* (І. Нечуй-Левицький). — **В день** такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання (В. Сосюра); *Микола вискочив через вікно надвір*. — Молодий Джеря перейшов садок і поза хатою повернув **на двір** (І. Нечуй-Левицький); *Дивлячись на цю висоту збоку, він ніколи не уявляв собі, що вона така велика* (О. Гончар). — *Здалека, з боку Дніпра, доноситься безупинний глухий гуркіт земснаряда* (О. Довженко); *Червона заграва пожежі якось по-новому освітила мою душу* (О. Довженко). — **По новому** руслу потекло дотепер донецьке життя (О. Гончар); *Ходили уп'ятюх на розшуки вугілля, терпляче риючи чадний ліловий шлак* (М. Бажан). — **У п'ятюх** вікнах школи ще горіло світло.

125. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ І СКЛАДЕНИХ ПРИСЛІВНИКІВ

1. Прислівники, утворені від підрядних сполучень, пишуться разом: *босими ногами — босоніж, обома руками — обіруч, в різні боки — врзнобіч, на швидку руку — нашивидкуруч, в один час — водночас, на самий перед — насамперед, по всякий час — повсякчас, не сам хотів — несамохотів, з початку віку — споконвіку, має бути — мабуть; чимдуж, чимраз, чимскоріш.*

Але в кількох прислівникових сполученнях усі частини пишуться окремо: *у сто крат* (хоч *стократ*); *тим часом* (хоч *тимчасом як*), *все одно, все рівно.*

Прислівник *геть-чисто* пишеться через дефіс.

2. Прислівники, утворені повторенням тих самих синонімічних або антонімічних незмінних слів, пишуться через дефіс: *ледве-ледве, далеко-далеко, рано-вранці, давним-давно, повік-віків, wreштi-решт, зроду-віку, тишком-нишком, сяк-так, більш-менш, видимо-невидимо.*

Деякі з них пишуться через два дефіси, а саме: *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, як-не-як, де-не-де, десь-не-десь, коли-не-коли, хоч-не-хоч, будь-що-будь.*

Три прислівники пишуться окремо й через дефіс: *з давніх-давен, з діда-прадіда, без кінця-краю.*

3. Прислівникові сполучення, утворені повторенням того самого іменника, числівника чи займенника в різних відмінках з прийменником або без нього, пишуться окремо — двома і більше словами: *день у день, рік у рік, раз у раз, раз по раз, ніч крізь ніч, час від часу, раз від разу, раз за разом, день при дні, від ранку до вечора, з боку на бік, з дня на день, з роду в рід, з кінця в кінець, кінець кінцем, один по одному, один за одним, один одинцем, одним одно, сам на сам.*

Прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього* пишуться через дефіси тому, що тут повторюється та сама застигла форма слова (родовий відмінок), а не різні, як, скажімо, у сполученні *раз у раз*, де маємо поєднання називного відмінка із знахідним, або в сполученні *кінець кінцем*, де поєднано називний відмінок з орудним.

126. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ, УТВОРЕНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ЧАСТОК

Як і неозначені займенники, деякі прислівники творяться за допомогою часток.

1. Прислівники, утворені за допомогою часток

хтозна-, казна-, будь-, -небудь, пишуться через дефіс: *хтозна-де, казна-звідки, будь-як, будь-коли, де-небудь, куди-небудь.*

2. Прислівники, утворені за допомогою часток *аби-, де-, -сь, ні-, ані-, що-*, пишуться разом: *аби-як, абикуди, деколи, десь, ніде, ніколи, анітрохи, аніяк, щодня, щодень, щороку, щоразу, щосили.*

Але частка *що* пишеться окремо в таких випадках: *що другий день, що день божий, тільки що, поки що.*

3. Прислівники з *не* можуть писатися разом, якщо *не* вжито в ролі префікса, і окремо, якщо *не* є заперечною часткою. Це нерідко залежить від того, який зміст хоче передати автор. Порівняйте: *Вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега — Сміливіші, кинулись на козака, та голіруч не легко було його взяти. Вибратися, однак, із темної, покрученої та вузької чорторії було нелегко — Дідові Овсієві не легко давалося зробити лад і спокій* (М. Коцюбинський).

ПРИЙМЕННИК

127. ЗНАЧЕННЯ І СКЛАД ПРИЙМЕННИКІВ

Прийменником називається службова частина мови, яка разом із відмінковими закінченнями іменників (або займенників) служить для вираження підрядних зв'язків між словами в реченні.

Наприклад, у реченні *Там тополі у полі на волі (захід сонце за обрій поніс) з буйним вітром свавольним і диким струнко рвуться кудись в далечінь* (П. Тичина) без слів *у, на, за, з, в* обійтися не можна: вони хоч не мають самостійного значення, проте вказують на зв'язки між повнозначними словами.

1. За походженням прийменники поділяються на:

1) первинні: *без, в, від, для, до, з, за, на, над, під, по, при, про, ради, через;*

2) вторинні, утворені від первинних прийменників: *задля, заради, з-під, з-понад, з-поза, з-проміж, із-за, поза, щодо;*

3) відприслівникові: *близько, внаслідок, всупереч, вповодж, вслід, довкола, замість, кругом, насеред, навкруги, навпроти, напередодні, навколо, назустріч, осторонь, обабіч, поперек, позад, після, поруч, поряд, відповідно до, залежно від, згідно з тощо;*

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

4) відіменникові: *край, кінець, коло, перед, протягом, шляхом, за допомогою, під час, в напрямі до, на шляху до, у зв'язку з, в силу, внаслідок, в результаті* тощо;

5) віддієслівні: *завдяки, виключаючи, незважаючи на*.

2. За будовою прийменники бувають (тут враховується кількість не тільки коренів, а й взагалі складових частин):

1) прості: *без, в, до, крізь, під, кругом, близько, проти, край, кінець, коло*;

2) складні (складаються з двох чи більше частин і пишуться разом або через дефіс): *задля, з-поза, з-між, із-за, попід, щодо, всупереч, довкола, поруч, поряд*;

3) складені (пишуться двома і більше словами): *відповідно до, залежно від, згідно з, під час, у зв'язку з, незважаючи на*.

3. Прийменники поєднуються з іменниками (або займенниками) в непрямих відмінках, причому деякі з них поєднуються тільки з одним відмінком (*без, від, до, крізь, про, при, біля, навколо, назустріч*), деякі — з двома (*на, над, перед, під, по*), а то й з трьома (*в, з, за, між*).

Прийменники стоять перед іменниками і можуть відділятися від них прикметниками або займенниками, які виступають у ролі означень: *до хати, до рідної хати, до своєї хати*. Лише кілька прийменників можуть стояти і після іменників: *Лейтенант озирнувся порядку ради* (Іван Ле); *Дружна і гучна дівоча пісня линула нам навздогін* (Ю. Смолич).

128. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

1. Вживаючи варіанти прийменника *у* та *в*, слід уникати насамперед збігу голосних, потім — збігу приголосних (при цьому будь-яка пауза сприймається як приголосний): *був у мене* — *були в мене*; *вокзал у Києві* — *вокзал в Одесі*; *був у класі* — *був в аудиторії*; *вечоріло, у кімнаті стало темніти* — *стало темніти в кімнаті*.

Перед словом, на початку якого є звуки **в, ф** в різному поєднанні (**хв, св, сф** і подіб.), як правило, вживається *у*, незалежно від того, на який звук закінчується попереднє слово: *були у вівторок, двері у фойє, написано у творі*.

Так само, щоб уникнути важкого для вимови збігу звуків, використовуються варіанти прийменників *з, із* і *зі, під* і *піді, над* і *наді, перед* і *переді*: *прийшов з інституту* — *прийшов із театру* — *прийшов зі школи*; *під нами* — *піді мною*.

2. Прийменник *по* в українській мові вживається в небагатьох випадках: *пішов по воду, загруз по кісточки, чинити по правді, видно по очах, черговий по школі*. Проте часом його вживають недоречно: «*прийшов по справі*», «*відправив по пошті*», «*по останній моді*», «*підручник по математиці*», «*по його вині*», «*сталося по недбалості*», «*зупинка по вимозі*» і под. Треба: *прийшов у справі, відправив поштою, за останньою модою, підручник з математики, з його вини, сталося через недбалість, зупинка на вимогу* тощо.

Після прийменника *по* іменник ставиться в місцевому відмінку: *зв'язати по руках і ногах* (а не «*по рукам і ногам*»), *ударили по конях* (а не «*по коням*») тощо.

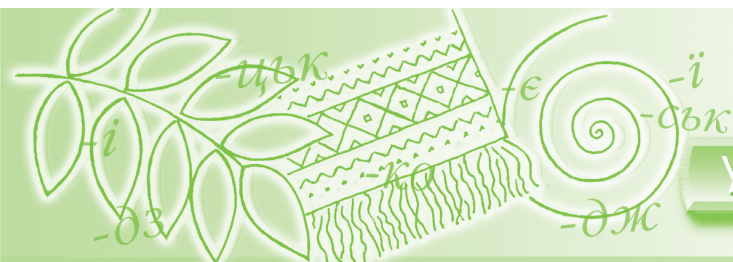
3. Після слів *перетворюватися, хворіти, хворий, багатий* вживається прийменник *на* зі знахідним відмінком: *перетворюватися на пару, хворий на грип*. Але іноді прийменник *на* неправильно вживають у словосполученні «говорити на українській мові», треба: *говорити українською мовою*.

4. Для позначення приблизної кількості чогось вживають прийменники *близько, коло*: *близько першої години* (але не «*біля першої години*»), *близько кілограма, коло полудня*. Прийменник *біля* вживається лише для позначення місця: *біля Дніпра*. У цьому значенні можна вживати й прийменники *близько, коло*: *близько Дніпра, коло Дніпра*.

129. ПРАВОПИС ПРИЙМЕННИКІВ

1. Прийменники від іменників, займенників, прикметників, числівників пишуться окремо. Проте не слід їх сплутувати з префіксами, які пишуться разом: *без дороги* — *бездоріжжя*, *при березі* — *прибережний*, *у вечір* — *увечері*, *з-під шапки* — *спідлоба*, *попід вікнами* — *попідвіконню*. Між прийменником та іншою частиною мови можна вставити означення, між префіксом і наступною частиною слова цього зробити не можна.

2. Складні прийменники, утворені від первинних за допомогою прийменника *з* (*із*), пишуться через дефіс: *з-за, із-за, з-поза, з-над, з-понад, з-під, з-попід, з-поміж, з-проміж, з-серед, з-посеред*.

Складні прийменники, утворені від первинних без прийменника з (із), пишуться разом: **заради, задля, поза, понад, попід, поміж, проміж, щодо** (але *що ж до*).

3. Складні прийменники прислівникового походження пишуться разом (як і відповідні прислівники): **всупереч** сподіванкам, **услід** загонові, **довкола** вогнища, **посеред** дороги, **обабіч** шосе, **наперекір** знегодам, **назустріч** бурі, **поруч** мене, **наприкінці** дня, **внаслідок** переживань.

Проте від прислівників, які пишуться разом, слід відрізнити однозвучні сполучення прийменників з іменниками, що мають при собі додаток у родовому відмінку і пишуться окремо, наприклад: **вглиб** (прислівник) — **в глиб віків** (сполучення прийменника з іменником **глиб**, при якому є додаток у родовому відмінку **віків**); **вбік** — **в бік річки**, **всередині** — **в середині речення**, **зсередини** — **з середини розділу**, **збоку** — **з боку товаришів**, **скраю** — **з краю поля**, **спочатку** — **з початку року**.

4. Окремо пишуться такі складені прийменники, як: **відповідно до, залежно від, згідно з, в напрямі до, на шляху до, у зв'язку з, за допомогою, в силу, в результаті** (але *внаслідок*), **під час, незважаючи на**.

СПОЛУЧНИК

130. ЗНАЧЕННЯ І СКЛАД СПОЛУЧНИКІВ

Сполучником називається службова частина мови, яка служить для поєднання між собою однорідних членів речення або речень.

Наприклад, у реченні *Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє* (В. Симоненко) службові слова **і, як** — сполучники, бо перше **і** поєднує два прості речення, **як** приєднує підрядне речення до головного, друге **і** сполучає два однорідні члени речення.

Однак подібні слова можуть бути і не сполучниками. Так, у реченні *Дружній череді і вовк не страшний* (Нар. творчість). слово **і** — частка, а не сполучник, бо воно нічого не поєднує, тільки служить для підсилення сказаного і має таке ж значення, як *навіть*. А в реченні *Ніколи я не знав, як тяжко жити без солов'я, що в пісні аж тремтить тільки своїм маленьким і гарячим* (М. Рильський) слово **як**, хоч і приєднує підрядне речення

до головного, проте не є сполучником — це прислівник, бо вказує на міру ознаки і відповідає на питання якою мірою?; слово *що* — відносний займенник, бо в реченні виступає замість іменника *соловей* і відповідає на питання хто? Але в реченні *Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов* (В. Сосюра) слово *що* — сполучник, бо не відповідає на жодне запитання.

За будовою сполучники бувають:

- 1) прості: *і, а, бо, та, чи, що, як, хоч*;
- 2) складні: *якщо* (як + що), *якби* (як + би), *щоб* (що + б), *або* (а + бо), *проте, зате, ніби, неначе, начебто*;
- 3) складені: *та й, або й, коли б, тому що, так що, через те що, незважаючи на те що, не тільки... а й, як... так і, хоч... але*.

131. РОЗРЯДИ СПОЛУЧНИКІВ

ЗА ЗНАЧЕННЯМ І СПОСОБОМ ВЖИВАННЯ

I. За значенням розрізняємо сполучники сурядні, підрядні і пояснювальні.

1. Сурядні сполучники з'єднують однорідні члени речення або рівноправні речення, наприклад: *Правда, я зігнувся в бурі життєвій, і тремтить останнє листя моїх мрій, але в серці й досі ще вогонь палає, і рука то кобзу, то меча тримає* (О. Олесь).

Серед сурядних сполучників виділяємо:

- а) єднальні: *і (й), та* (в значенні *і*), *також, і... і, ні... ні, як... так і, не тільки... а й*;
- б) протиставні: *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак, все ж*;
- в) розділові: *або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то*.

2. Підрядні сполучники приєднують підрядні речення до головного, наприклад: *Треба доклати всіх зусиль, щоб перетворити оточення на ліпше, якщо воно відстало, або ж самому дорівнятися йому, якщо відстав сам* (О. Гончар).

До підрядних належать сполучники *що, як, щоб, якби, якщо, хоч, хай, бо, тому що, через те що, для того щоб, дарма що, незважаючи на те що, тимчасом як, хоч... але, хоч... все ж, чи, мов, немов, немовбито, наче, неначебто, ніби* тощо.

До підрядних сполучників наближаються за своїм значенням сполучники *таж, тож, адже*.

3. Пояснювальні сполучники вживаються при уточнювальних словах, наприклад: *Цитати із дум*

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

та з пісень без музичного їх оформлення, **тобто** без мелодії, багато втрачають (М. Рильський).

До пояснювальних належать сполучники *тобто*, *себто*, *або*, *чи* (у значенні інакше кажучи, *тобто*), *а саме*, *як-от*, *як*.

II. За способом вживання сполучники поділяються на:

1) одиничні (*і*, *та*, *або*, *чи*, *щоб*, *як*, *мов*) — вживаються тільки між двома однорідними членами речення або між двома реченнями, наприклад: *Хай квітне злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях, щоб у труді святім змагаться, а не в загарбницьких боях* (М. Рильський);

2) повторювані (*і... і*, *ні... ні*, *ані... ані*, *або... або*, *чи... чи*, *то... то*) — повторюються два або більше разів підряд при однорідних членах речення або реченнях, наприклад: *Він не боявся **ані** реву бурі, **ані** гуркоту громів* (І. Франко); *Хочу бачити, знати, чути, і любити, й творити красу* (Л. Первомайський). Треба мати на увазі, що *і* та *й* — це той самий сполучник, тільки в різному звучанні);

3) парні (*не тільки... а й*, *як... так і*, *хоч... але*, *хоч... все ж*) — вживаються двома частинами при двох різних однорідних членах речення або реченнях, наприклад: ***Не тільки** гомерівський епос, **але й** трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда побудовані на народних міфах* (М. Рильський). ***Хоч** поганий тин, **та** затишно за ним* (Нар. творчість).

132. ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ

1. Складні сполучники, утворені поєднанням різних слів із частками або прийменниками, звичайно пишуться разом, а саме:

1) з часткою *же* (*ж*): *адже*, *отже*, *таж*, *тож*, *отож*, *також*, *теж*, *ніж*, *аніж*; але: *все ж*, *бо ж*, *або ж*, *адже ж*, *але ж* (тут частка *ж* ще не втратила своєї підсилювальної функції);

2) з часткою *би* (*б*): *якби*, *мовби*, *немовби*, *ніби*, *начеб*, *неначеб*, *щоб*; але: *хоч би*, *хоча б*, *коли б*;

3) з часткою *то*: *мовбито*, *немовбито*, *нібито*, *начебто*, *неначебто*, *тобто*, *цебто*; але: *коли б то*, *якби-то*, *тим-то*;

4) з часткою *що*: *якщо*, *тощо*, *абощо*; але: *дарма що*;

5) з прийменниками: *проте*, *зате*, *притому*, *притім*, *причому*, *причім*, *затим* *що*.

2. Складні сполучники *таж*, *теж*, *тож*, *якби*, *якщо*, *щоб*, *проте*, *зате*, *притому*, *причому* слід

відрізняти від однозвучних поєднань самостійних слів (займенників або прислівників) з частками, прийменниками тощо: *та ж*, *те ж*, *то ж*, *як би*, *як що*, *що б*, *про те*, *за те*, *при тому*, *при чому*. Сполучники не є членами речення і не відповідають на жодне питання, а самостійні слова виступають членами речення і відповідають на ті чи інші питання.

Порівняємо два речення: ***Щоб** прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці* (М. Коцюбинський); ***Що б** не робив, роби тільки найкраще* (І. Кульська). У першому реченні слово *щоб* не є членом речення, отже, це сполучник. У другому реченні до слів *що б* можна поставити питання *що?*, вони замінюються повнозначними словами *яку б роботу*, отже, це не сполучник, а поєднання займенника *що* з часткою *б*.

Візьмемо ще два приклади: *Далека, небезпечна путь, — гей, не зважай, матросе! **Таж** хвилі приязно гудуть, міцні, надійні троси* (М. Рильський); *Вночі все **та ж** декорація світу: море, вершини гір, місяць* (О. Гончар). У першому випадку слово *таж* — сполучник, бо на жодне питання саме по собі не відповідає. У другому випадку слова *та ж* відповідають на питання *яка?*, виступають означенням, тобто це займенник *та* з часткою *ж*, а не сполучник.

3. Сполучник можна замінити синонімічним сполучником, а з однозвучним поєднанням інших частин мови цього зробити не можна.

У вищенаведених прикладах сполучник *щоб* можна замінити синонімічним сполучником *аби*, сполучник *таж* замінюється синонімом *адже*. Зі словами *що б*, *та ж* цього зробити не вдається.

Можливі такі синонімічні заміни сполучників (синонімічні сполучники подано в квадратних дужках):

1) *таж* — *адже*: ***Таж** [адже] ми з тобою колись були товариші* (Леся Українка). Порівняйте: ***Та ж** [та сама] думка і мені не давала спокою*;

2) *тож* — *тому*: *Життя таке коротке — **тож** [тому] спішімо робити добро* (О. Довженко). Порівняйте: ***Не грайся хлібом — то ж** [це ж] бо гріх!* (М. Рильський);

3) *теж* — *також*: *Русалка... зникає в тумані. Потерчата **теж** [також] зникають* (Леся Українка). Порівняйте: ***На те ж** [для того ж] і шука в морі, щоб карась не дрімав* (Нар. творчість);

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

безшесно й **рівно** (М. Рильський). Тут слово **рівно** — прислівник.

Частки *мов, немов, мовби, ніби, наче* треба відрізнати від однозвучних сполучників, які приєднують підрядне речення до головного. Наприклад: *Зацвіла в долині червона калина, **ніби** засміялась дівчина-дитина* (Т. Шевченко). Тут слово **ніби** — підрядний сполучник.

3. Вказівні — служать для того, щоб повернути увагу до якогось предмета, явища: *то, ото, от, це, оце, ось, осьде, он, онде, ген, воно*. Наприклад: ***То** вертаються титани чорної землі. «**Це** вас, — каже, — Сонечко весняне вітає». **Он** поблизу тече тихенький Стрижень* (П. Тичина).

II. Частки, які вживаються для оформлення різних видів речень — розповідних (стверджувальних і заперечних), питальних, спонукальних, окличних:

1. Стверджувальні — виступають заміниками стверджувальних речень або підсилюють їх: *так, еге, еге ж, авжеж, аякже, атож, ага, гаразд*. Наприклад: ***Авжеж**, такий у нас ведеться звичай* (Леся Українка); ***Так!** Не згоден з відкиданням реального земного світу* (П. Тичина).

Стверджувальну частку *так* слід відрізнати від прислівника *так*. Наприклад, у реченні ***Так**, як сказав він, **то так** і зробили* обидва слова *так* є прислівниками, бо відповідають на питання як?

2. Заперечні — вживаються в заперечних реченнях або замінують їх: *не, ні, ані*. Наприклад: ***Ні**, краще ніколи **не** роздивлятись, з чого зроблене те, що нам до вподоби* (М. Коцюбинський).

Якщо *ні* повторюється при однорідних членах речення, то це — сполучник. Порівняйте: ***Ні**, мамо, **то не** буря, читала я: **то флот**. **І ні** планети, **ні** сонця **не** мають права зупинитись* (П. Тичина). У першому реченні *ні* — це частка, у другому *ні* — повторюваний сурядний сполучник.

3. Питальні — вживаються для оформлення питальних речень або в ролі самостійних запитань: *чи, хіба, невже, що за, га, та ну*. Наприклад: ***Чи** ж моя рука здригнє, що йде битись без озброї?* (П. Тичина); ***Хіба** від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?* (Панас Мирний).

4. Спонукальні — надають висловлюванню різних відтінків побажання, наказу, просьби, заборони, заклик до дії: *бодай, годі, ну, давай, на, -бо, -но*. Наприклад: ***Бодай** кати їх постинали, отих*

царів, катів людських! (Т. Шевченко); ***Так годі спати!** виходьте на дорогу!* (П. Тичина).

5. Окличні — вживаються для оформлення окличних речень: *що за, що то за, ну й*. Наприклад: ***Що за** золота у вас дитина! **Ну й** день!*

III. Приєднувальні — вказують на певний зв'язок між висловлюваннями: *теж, також, до того ж, ще й, адже, отже, тож, значить, так, то* (більшість цих часток може виступати в ролі сполучників). Наприклад: ***О** море, **море!** **ти** собі **нуртуєш**. **Так** прихились до нас і про життя про наше **ти** почуй* (П. Тичина). ***Зайди** у лютину чи в квітні, **то** хліб і сіль завжди навпіл* (А. Малишко).

IV. Словотворчі і формотворчі — виконують роль префіксів, суфіксів та постфіксів, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо, через дефіс або приєднуватися до закінчення, наприклад: ***аби**хто — **аби** з ким, **деякий** — **де** з яким, **ніщо** — **ні** в чому, **щодня** — **що** другого дня, **будь-коли**, **знав би**, **хай** живе, **чийсь** — **чийогось**, **вчитися** — **вчишся**.*

До словотворчих належать частки *аби-, де-, -сь, казна-, хтозна-, будь-, -небудь, ні-, що-,* наприклад: ***аби**що, **дехто**, **якийсь**, **казна**-звідки, **хтозна**- куди, **будь-де**, **коли-небудь**, **ніякий**, **щороку**.*

Колишня заперечна частка *не* набула значення префікса: ***нещастя**, **недобрий**, **ненавидіти**.*

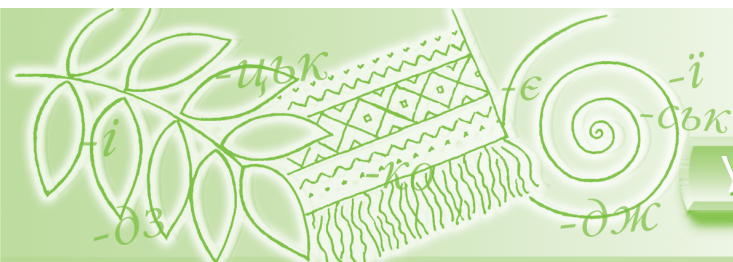
До формотворчих належать частки *би, б* (за їх допомогою утворюється умовний спосіб: *сказав **би**, зраділа **б***); *хай, нехай* (за їхньою допомогою утворюється наказовий спосіб: ***хай** відповість, **хай** прийдуть*); *-ся* (за її допомогою утворюються зворотні дієслова: ***вмиваюся**, **тривожаться***).

134. ПРАВОПИС ЧАСТОК

Частки зі словами в реченні пишуться по-різному: найчастіше — окремо, рідше — через дефіс або разом.

1. Окремо від інших слів пишеться переважна більшість часток, зокрема й частки *же (ж), би (б),* вказівні *то, ось, он.*

Проте в складі сполучників та інших часток ці останні не виділяються як частки і пишуться разом, наприклад: ***отже**, **аякже**, **таж**, **тож**, **отож**, **атож**, **теж**, **авжеж**, **якби**, **щоб**, **мовби**, **немовби**, **ніби**, **неначеб**, **немовбито**, **нібито**, **неначебто**, **тобто**, **осьде**, **онде**.*

2. Через дефіс пишуться частки **-бо, -но**, підсилювально-видільні **-то, -от, -таки** і словотворчі **казна-, хтозна-, будь-, небудь**. Наприклад: *слухай-бо, скажи-но, який-бо ти, тільки-но, якби-то, тому-то, тим-то, отак-то, все-таки, пішов-таки, казна-коли, будь-як, де-небудь*.

Проте ці самі частки пишуться окремо:

1) якщо між словом і часткою є частка *же (ж)*, *би (б)*: *скажи ж бо, якби ж то, все ж таки, коли б то*;

2) якщо між часткою і словом є прийменник: *казна про кого, будь з яким*;

3) якщо частка *таки* стоїть перед словом, яке вона підсилює: *таки пішов, таки великий*;

4) якщо *то* є вказівною, а не підсилювальною часткою, порівняйте: *Далекі дзвони гучали в ясному повітрі тихо і мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця* (М. Коцюбинський); *Отака-то наша слава, слава України* (Т. Шевченко); у першому реченні *то* — вказівна, у другому *то* — підсилювальна частка.

3. Разом пишуться словотворчі частки **аби-, де-, -сь, ні-, що-** і формотворча частка **-ся (-сь)**, наприклад: *аби який, дехто, щось, ніколи, щогодини, щодня, щодо*.

Проте ці частки пишуться окремо, якщо між ними й словами є інші слова: *аби до кого, де про що, ні з чим, що дві години, що не день, що ж до*.

Частка *що* пишеться окремо, якщо вона стоїть після слова, до якого відноситься: *тільки що, поки що, дарма що, ледве що*.

4. Заперечна частка **не** з усіма частинами мови пишеться окремо: *Ти вже не бунт, ми не раби: ти план страшної боротьби; Ми не вагаємось; хитання ще не добито. Ми встанем; ми ж не одинокі; Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм* (П. Тичина); *О, не даремно, ні, в степах гули гармати* (В. Сосюра).

Заперечну частку *не* слід відрізняти від префікса **не-**, за допомогою якого творяться нові слова і який пишеться разом (див. правопис **не** з різними частинами мови).

ВИГУК

135. ЗНАЧЕННЯ ВИГУКІВ І ГРУПИ ЇХ

Вигуки — це слова, що виражають емоції та спонукання, не називаючи їх, а також відтворюють нечленороздільні звуки.

Вигуки в мові виступають заміниками речень. Їхнє ж конкретне значення великою мірою залежить від контексту, ситуації. Наприклад, візьмемо вигук *ну*: **Ну!** поїдемо на Носівку! Чотирнадцять вовків колись за нами гнались! — **Ну**, Петре Івановичу! Невже *таки* чотирнадцять?! **Ну**, пішли, синку, пішли... (Остап Вишня). У першому прикладі вигук *ну* приблизно означає «Вирішено!»; у другому — «Та що ви кажете?!»; у третьому — «Годі баритися».

За значенням вигуки поділяються на:

1) емоційні — виражають почуття, настрої, переживання, стан людини, її ставлення до різних явищ дійсності: *о, ой, ах, ех, ай, ух, ой лишенько, ой леле, тьху, фу, цур, овва, от тобі й раз, отож то й є, де ж пак, слава Богу*;

2) спонукальні — виражають наказ, спонукання або служать засобом привернення чийсь уваги: *геть, годі, ну, цить, тсс, гилля, киць-киць, цін-ціп, агуш, тпру, вйю, соб, цабе, ануте, анумо, гей, агов, аллю*;

3) застигли формули спілкування — виражають привітання, прощання, пробачення, подяку, побажання, лайку тощо: *добридень, привіт, до побачення, на добраніч, прощайте, пробачте, даруйте, дякую, спасибі, щасливо, помагайбі, будь ласка, прошу, бігме, цур тобі*;

4) звуконаслідувальні слова — відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку, ку-куруку, няв, му-у-у, ш-ш-ш, дзень, тік-так, бах*.

136. НАПИСАННЯ ВИГУКІВ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ЇХ

1. Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ой-ой-ой, ай-ай-ай, ну-ну, гав-гав, ня-а-ав, ф'ю-у-у-у*.

Вигуки типу *леле, лелечко, цитьте, овва, кукуріку, кудкудак, бух, тарах, бабах* тощо, які не передають повторюваних чи протяжних звуків, пишуться разом. Проте якщо треба передати протяжність, то й ці вигуки можуть писатися через дефіс: *Ірап-том: — Б-б-ба-бах!* (Остап Вишня). *Б'ється, стогне, зітхає море! Бу-ух! бу-ух! бу-ух!* (М. Коцюбинський).

У вигуках *будь ласка, до побачення, на добраніч, оце так, отим то й ба, от тобі й на* і подібні усі складові частини пишуться окремо.

Вигуки *ану, анумо, ануте* пишуться одним словом.

Через дефіс пишуться вигуки *їй-богу, їй-бо, їй-право, ану-ну*.

2. Вигуки вживаються лише в розмовному й художньому стилях.

Вигуки в реченні звичайно стоять відособлено і від членів речення відокремлюються комою або знаком оклику: *А він дививсь у віконце, дививсь і заспівав... **Ах**, що то за пісня була!* (Марко Вовчок); ***Ех! Ех! Ех! Ррраз! Ррраз!** Закаблуками! Закаблуками! По злиднях, по гіркій, по циганській долі закаблуками!* (Остап Вишня).

Якщо вигук ужито в середині речення, він виділяється з обох боків тире, рідше — комами: *І раптом він — **о леле!** — у стіні побачив двері ще якісь*

чудні (М. Бажан); *А дівчина, Петре, **їй-право**, не погана* (А. Головка).

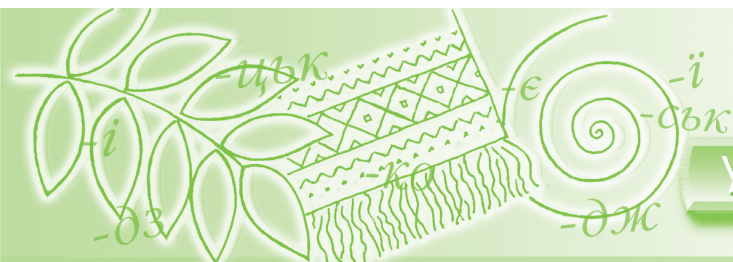
Іноді вигуки можуть виступати членами речення:

1) у ролі присудка: *Заридала Катерина та **бух** йому [батькові] в ноги* (Т. Шевченко);

2) у ролі підмета: *Тисячоголосо **«ура!»** покотилося берегом* (О. Гончар);

3) у ролі додатка: *Не кажи **«гон»**, поки не перескочиш* (Нар. творчість).

У такому разі вигуки не відділяються розділовими знаками від інших членів речення. Вони можуть лише братися в лапки.

Розділ III. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

137. ЗАВДАННЯ СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ

Слова самі собою, як відомо, ще не становлять мови. Щоб виразити ними якусь думку, їх треба пов'язати в речення.

Наприклад, маємо набір повнозначних слів: *згаяний, час, кінь, не догнати*. Вони ще не виражають ніякої думки. Але ми об'єднуємо їх за певними правилами спочатку в словосполучення: *не доженеш (чого?) часу, часу (якого?) згаяного, не доженеш (як?) і конем*. Потім ці словосполучення за певною схемою об'єднуємо в речення і таким чином висловлюємо думку: *Згаяного часу і конем не доженеш* (Нар. творчість).

Сукупність правил творення словосполучень і речень називається синтаксисом. Є синтаксис словосполучення і синтаксис речення.

Синтаксисом називають також науку, яка вивчає ці правила.

Щоб передати на письмі інтонаційні та інші особливості речення, крім букв, використовують також різні розділові знаки: крапку, кому, тире, двокрапку тощо.

Сукупність правил уживання розділових знаків на письмі називається пунктуацією.

Пунктуацією називають також самі розділові знаки.

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

138. ПОНЯТТЯ ПРО СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Перш ніж скласти речення, слова потрібно об'єднати парами, тобто в словосполучення. І це робиться не будь-як, а за певними правилами.

По-перше, ці слова мають підходити одне до одного за своїм значенням. Наприклад, можна об'єднати слова *вродлива і дівчина, кричати і голосно, теплий і сонячний*, але не поєднуються між собою слова *вродлива і хустка, кричати і яскраво, теплий і морозний*.

По-друге, ці слова повинні граматично пристосуватися одне до одного. Наприклад, щоб об'єднати прикметник *високий* з іменником *сосна*, треба в прикметнику змінити рід: *висока сосна*.

Смислове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів називається словосполученням.

Наприклад, такі поєднання слів, як *радісний настрій, думати про людей, весна і літо*, — це словосполучення, бо тут об'єднані за певними правилами повнозначні слова. Проте не є словосполученням поєднання службового слова (прийменника, сполучника, частки) з повнозначним: *у школі, незважаючи на дощ, тільки вдень, майже годину*.

Словосполучення бувають лексичні (стійкі) й синтаксичні (вільні).

1. Лексичні словосполучення існують у мові в готовому вигляді і завжди називають одне поняття: *на носі зарубати* (запам'ятати), *і вдень і вночі* (постійно), *куряча сліпота* (хвороба очей), *Чорне море* (географічна назва).

У реченні вони виступають як один член. Наприклад, у реченні *Дядьки гомоніли собі та ламали голови, куди то їм випаде їхати* (Григорій Тютюнник) другий присудок не слово *ламали*, а стійке словосполучення *ламали голови*, тобто «напружено думали».

2. Синтаксичні словосполучення, на відміну від лексичних, створюються в процесі мовлення, і кожне слово в них зберігає своє лексичне значення: *іти полем, розмовляти з братом, батько і мати*.

Якщо в словосполучення об'єднуються слова з далеким лексичним значенням, може виникнути метафора: *свічі каштанів, ключі від щастя, сонце сміється*.

Від речення словосполучення відрізняється тим, що воно не має інтонації, властивої реченню, і не є одиницею спілкування (тобто само по собі ще не передає ніякої думки). Словосполучення є будівельним матеріалом для речення.

3. Синтаксичні словосполучення, утворені з двох повнозначних слів, називаються простими: *літній день, хата край села, син і дочка*.

Синтаксичні словосполучення, утворені з трьох і більше повнозначних слів, називаються складними: *сонячний літній день; чепурна хата край села; батько, мати, син і дочка*. Складні словосполучення можна розкласти на прості.

4. Слова в словосполученні об'єднуються або як рівноправні, або як нерівноправні. Відповідно до цього словосполучення бувають сурядні і підрядні.

139. СУРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Сурядне словосполучення — це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних.

У деяких посібниках заперечується наявність сурядних словосполучень. Проте вони відповідають усім вимогам, які ставляться до словосполучень.

Слова в сурядному словосполученні повинні бути одного плану за значенням: *яблуни і груші, читати й писати, літній і осінній*. Іноді це можуть бути антоніми: *радість і сум, працювати й відпочивати, вранці й увечері*. Але не можна поєднувати сурядним зв'язком різнопланові за значенням слова: «сосни і дерева», «працювати і шити», «літній і ранішній».

Між словами в сурядному словосполученні існує граматичний зв'язок, який виражається сполучниками (необов'язково) і координацією: іменники ставляться в одному відмінку (з *батьком і матір'ю*, а не «з батьком і матері»), дієслова — в одній особі й числі (*реве та стогне*, а не «режуть та стогне»), прикметники — в одному роді, числі та відмінку (*пахуча й ніжна*, а не «пахуча й ніжно-го») тощо.

Між словами в сурядному словосполученні виникають такі види сурядного зв'язку:

1) єднальний — виражається за допомогою єднальних сполучників *і, та (= і), ні... ні, не тільки... а й, як... так і* або без них: *сонце і місяць; тихий, лагідний*;

2) протиставний — виражається за допомогою протиставних сполучників *а, але, та (=але), проте, зате, однак, все ж* або без них: *не місяць, а сонце; світить, та не гріє; не холодно — жарко*;

3) розділовий — виражається за допомогою розділових сполучників *або, чи, то... то*: *батько або мати; то холодно, то жарко*.

Сурядні словосполучення є будівельним матеріалом для речень. У речення вони входять як однорідні члени: *Ми мріяли, що у сім'ї і в школі твердиня мови, світла і струнка, колись устане — книга словника, живі народні радощі і болі* (М. Рильський).

140. ПІДРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Слова в підрядному словосполученні об'єднуються між собою як граматично нерівноправні: одне — головне, друге — залежне.

Від головного слова ставиться питання, залежне — відповідає на поставлене питання: *погожий ранок* (головне слово — *ранок*, від нього ставимо питання *який?*; залежне — *погожий*, воно відповідає на поставлене питання); *допомагати батькам* (головне — *допомагати*, від нього ставимо питання *кому?*; залежне — *батькам*, воно відповідає на поставлене питання). Такий зв'язок між словами називається підрядним.

За роллю в реченні підрядні словосполучення поділяються на предикативні і непередикативні.

1. Предикативні підрядні словосполучення являють собою поєднання підмета з присудком і виконують у реченні роль синтаксичного центру: *мама попросила, брат несе, учні вивчатимуть*.

Деякі мовознавці поєднання підмета й присудка не вважають словосполученням на тій підставі, що воно, мовляв, є реченням. Але, по-перше, не кожне поєднання підмета з присудком є реченням, як, наприклад, сполучення *дівчина побачила* аж ніяк не є реченням, бо до цих слів, щоб вони стали реченням, ще треба додати принаймні слова, які б відповідали на питання *кого? що?*. По-друге, навіть вислів *Я думаю* не в кожній мовній ситуації буде реченням. Якщо когось запитують: *Про що ти думаєш?* — а той відповідає: *Я думаю* — то це ще не речення, а лише його частина, будівельний матеріал для речення, яке в цій ситуації могло б звучати, скажімо, так: *Я думаю про завтрашній день*.

2. Непредикативні підрядні словосполучення в реченні входять або тільки до групи підмета, або тільки до групи присудка: *втмлена мама, попросила допомогти, допомогти їй*.

100

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

143. СИНОНІМІКА

СЛОВСПОЛУЧЕНЬ І СЛІВ

Словосполучення, різні за будовою, але однаково або близькі за значенням, називаються синонімічними.

Наприклад, однакове чи майже однакове лексичне значення мають такі пари словосполучень: *шафа для книжок — книжкова шафа, вода з джерела — джерельна вода, сумка сестри — сестрина сумка, іти стежкою — іти по стежці, брат і сестра — брат із сестрою, завдання виконано — завдання виконане.*

Іноді словосполучення можна замінити одним синонімічним словом і навпаки: *дощана огорожа — паркан, відбиватися луною — відлунювати, кожного року — щороку, батько і мати — батьки, сіється мжичка — мжичить.*

Уміння знаходити синонімічні словосполучення і слова дає змогу краще й дохідливіше висловити думку, описати щось.

РЕЧЕННЯ

144. ПОНЯТТЯ ПРО РЕЧЕННЯ

Основною одиницею спілкування є **речення**. Речення може складатися із слів та словосполучень або й з одного слова.

Щоб сполучення слів або окреме слово стало реченням, воно повинно відповідати таким вимогам:

1) бути осмисленим, тобто виражати якусь думку. Наприклад, не буде реченням сполучення слів *Прудко проліски з-під гніву змокнуть ранніми джерима*, бо позбавлене змісту. І, навпаки, сполучення слів *Скоро проліски з-під снігу глянуть синіми очима* (В. Сосюра) є реченням, бо воно осмислене;

2) бути граматично (за допомогою закінчень і службових слів) оформленим у закінчену цілість. Наприклад, не буде реченням сполучення слів *Ходити літо берег шум явір*, бо слова тут граматично не пов'язані між собою. Якщо ж ці слова пов'язати за допомогою закінчень і прийменника, утвориться речення: *Ходить літо берегами в шумі яворів* (В. Сосюра);

3) бути інтонаційно оформленим у закінчену цілість. Наприклад, роздільно вимовлені слова *легкі, тумани, серпанками, сонні, долини, вкрива-*

ють — це ще не речення. Реченням це сполучення слів буде тільки тоді, коли його вимовити з потрібною інтонацією (а на письмі почати великою буквою і закінчити крапкою): *Легкі тумани серпанками сонні долини вкривають* (Леся Українка).

Реченням називається осмислене сполучення слів або окреме слово, граматично й інтонаційно оформлене як відносно закінчена цілість, що несе певну інформацію.

Від слів і словосполучень речення відрізняються трьома основними ознаками: комунікативністю, модальністю та предикативністю.

Комунікативність — це спрямованість висловлювання на слухача. Вигукуючи речення: *Дош!* — ми прагнемо, щоб нас почули і щоб звернути увагу на це явище природи. Цього ми досягаємо за допомогою певної інтонації. Можна також використати звертання, вставні слова (*диви, бачиш, чуєш, зверніть увагу*) і частки (*адже, же, бо*).

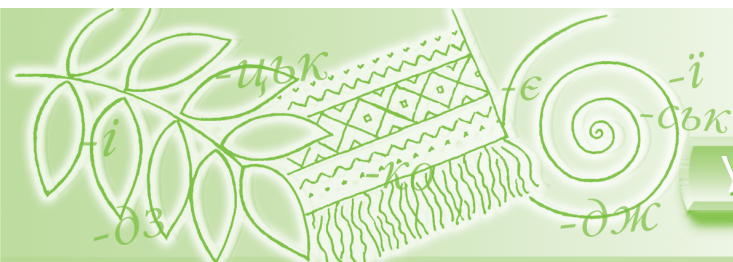
Модальність — це особисте ставлення мовця до свого висловлювання. За допомогою інтонації, способу дієслова (*дійсний, умовний, наказовий*), а також вставних слів (*мабуть, очевидно, безперечно, на жаль*) і часток (*невже, хіба, ніби, мовби, так, авжеж, аякже*) ми можемо надати власному повідомленню різного відтінку, часом навіть протилежного значення.

Предикативність — це зв'язок висловлювання з дійсністю (з часом і місцем), який установлюється в момент мовлення. Предикативність у реченні найчастіше передається формами дієслова (*Ішов дощ. Іде дощ. Ітиме дощ.*), а також обставинами (*Учора в Криму йшов дощ. Завтра в Карпатах ітиме дощ.*). На теперішній час може вказувати також відсутність дієслова (*Дощ*).

145. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ТА ІНТОНАЦІЄЮ

Спілкуючись між собою, люди мають на меті повідомити щось, запитати про щось або спонукати когось до якоїсь дії. Залежно від цього всі речення за метою висловлювання поділяються на розповідні, питальні та спонукальні.

1. Розповідне речення містить у собі якусь повідомлення, розповідь про щось. Наприклад: *Гарно як у полі! Так би йшов завжди. Вітер і тополі, сонце і сади* (В. Сосюра).

Розповідні речення поділяються на стверджувальні й заперечні. У стверджувальних стверджується щось: *Єдиний кривокрилий птах проносить душу нашу голу то проміж зір, то по тернах* (В. Стус). У заперечних щось заперечується: *І неситий не виоре на дні моря поле* (Т. Шевченко).

Наприкінці розповідного речення, залежно від інтонації, ставиться крапка або знак оклику.

2. Питальне речення містить у собі якесь запитання. Наприклад: *Чи знову я тебе побачу, чи обімі тебе я знов?* (В. Сосюра).

Розрізняють власне питальні речення, які потребують відповіді (*Ти любиш дивитися на небо?* — П. Загребельний), і риторично-питальні, які не потребують відповіді (*Хто може випити Дніпро? Хто властен виплескати море?* — М. Рильський).

Наприкінці питального речення ставиться знак питання.

3. Спонукальне речення містить у собі наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо. Наприклад: *Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу — рідну українську мову* (В. Сухомлинський).

Наприкінці спонукального речення, залежно від інтонації, ставиться знак оклику або крапка.

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть вимовлятися звичайним, спокійним тоном або з сильним почуттям радості, захоплення, здивування, гніву, страху тощо. Якщо розповідні, питальні чи спонукальні речення вимовляються з сильним почуттям, то вони стають ще й окличними. Наприкінці таких речень ставимо знак оклику.

Наприклад: *Як люблю йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця! Так хто ж сказав тепер, що наша доля хляне й свободи на землі ще не прийшла пора?! Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами!* (В. Сосюра). Тут перше речення — розповідне окличне, друге — питальне окличне, третє — спонукальне окличне.

Речення кожного виду вимовляються із своєрідною інтонацією. Певну роль в оформленні їх відіграють також стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні та окличні частки.

146. РЕЧЕННЯ ПРОСТІ ТА СКЛАДНІ

Слова і словосполучення в реченні групуються навколо підмета й присудка, або тільки присуд-

ка, або тільки підмета, які становлять синтаксичний (підметово-присудковий) центр речення.

У синтаксичний центр може входити кілька однорідних підметів (*зацвіли вишні, яблуні й груші*) або кілька однорідних присудків (*заспівали, защебетали пташки*).

Речення за кількістю синтаксичних центрів поділяються на прості й складні.

Просте речення має в собі тільки один синтаксичний центр.

Наприклад, кожне із речень *Весна. Неспокій. Молодик прокреслив срібно-сині тіні* (Є. Маланюк) є простим, бо має по одному синтаксичному (підметово-присудковому) центру: 1) *весна*; 2) *неспокій*; 3) *молодик прокреслив*. Так само простим буде й речення *Жайворонки піднялися від землі й там високо під чистим небом видзвонювали свої пісні* (У. Самчук), бо в ньому є тільки один синтаксичний центр: *жайворонки піднялися й видзвонювали* (підмет і два однорідні присудки).

Складне речення має в собі два або більше синтаксичних центрів.

Наприклад, речення *Летить земля, кричать лелеки, і зорі падають до ніг* (В. Сосюра) — складне, бо має три синтаксичні центри.

У складному реченні всі його частини, що мають свої синтаксичні центри, звичайно відділяються одна від одної комами або іншими розділовими знаками.

Простим реченням називають також частину складного речення, що має свій синтаксичний центр.

Наприклад, речення *Та в мрії живемо неوبرимій, що прийде час і зранені степи одягнуться в нових поем снопи* (Є. Маланюк) складається з трьох простих речень, бо в ньому є три синтаксичні (підметово-присудкові) центри.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

147. СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ РЕЧЕННЯ

1. У реченні сприймаємо не слова, не частини мови, а відповідно оформлені члени речення.

Член речення — це повнозначне слово або словосполучення, яке становить найкоротшу осмислену відповідь на питання в реченні.

Наприклад, у реченні *Він вважавсь поганим*

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

хліборобом (О. Довженко) є тільки два члени, хоч повнозначних слів чотири. Це сталося тому, що на питання який він був? найкоротша осмислена відповідь буде не *вважавсь* і не *вважавсь хліборобом*, а *вважавсь поганим хліборобом*. Усі інші відповіді не є осмисленими, вони руйнують зміст речення. Визначаючи члени речення, слід зважати на зміст усього висловлювання.

Прийменники й частки входять до складу членів речення. Наприклад, у реченні *Оце ж я нібито маю в Італію їхати* (Леся Українка) підмет (хто?) — я; присудок (що маю робити?) — *нібито маю їхати*, а не *маю їхати*; обставина місця (куди?) — *в Італію*; обставина часу (коли?) — *оце ж*. А в реченні *Лиш трутень звик солодкі жерти соти, бджола ж для меду й серце віддала* (А. Малишко) підмет не *трутень*, а *лиш трутень*; додаток до присудка *віддала* не *серце*, а *й серце*. Інше визначення членів речення руйнує зміст висловлювання.

2. Проте не всі повнозначні слова відповідають на питання в реченні. Це різні внесення.

Внесення (звертання, вставні слова і речення, вставлені слова і речення, слова-речення та вигук) на питання в реченні не відповідають, але різному доповнюють, уточнюють його зміст.

Наприклад, у реченні *Гірських вершин досягають, **на жаль**, не тільки орли* (О. Довженко) до слів *на жаль* питання поставити не можна. Вони передають ставлення автора до висловленої ним думки. (До речі, в цьому реченні підмет не *орли*, а *не тільки орли*).

3. Як окрему складову частину речення слід розглядати й сполучники.

Сполучники — сурядні, підрядні й пояснювальні — поєднують між собою члени речення або цілі речення.

Наприклад, у реченні *Я думаю щодня, **щоб** ти хорошим ріс, **щоб** чиста і пряма була твоя дорога* (М. Гірник) сполучник *щоб* приєднує два прості речення до першого, а сполучник *і* з'єднує два члени речення.

Сполучники ні до членів речення, ні до внесень не належать.

148. ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Члени речення поділяються на головні (підмет і присудок) та другорядні (додаток, означення, обставини).

Головні члени речення становлять основу речення, його синтаксичний (підметово-присудковий) центр.

Кожне просте речення повинне мати свій синтаксичний центр, який містить назву предмета-діяча і назву виконуваної ним дії, його стану або його змінної ознаки.

Іноді в неповному реченні синтаксичний центр буває відсутній, але він усе одно домислюється з контексту чи ситуації. Наприклад, коли запитують і відповідають: *Куди?* — *Додому*, — то мають на увазі: *Куди ти йдеш?* — *Я йду додому*.

Синтаксичний центр виражається переважно двома членами — підметом і присудком. Але навіть тоді, коли він виражений формально одним головним членом, у ньому певним чином міститься вказівка на діяча і дію, стан чи змінну ознаку. Наприклад, у реченні *Для добрих друзів відчиняю дім* (А. Малишко) підмета нема. Але із присудка зрозуміло, що названа ним дія виконується тим, хто говорить: *я відчиняю*.

Другорядні члени пояснюють підмет і присудок, а також інші другорядні члени речення.

Наприклад, у реченні *Спекотний травень грозовому липню свій таємничий дар передає* (Р. Лубківський) слово *травень* (хто? що?) — підмет; *передає* (що робить?) — присудок, а разом вони становлять синтаксичний центр. Слово *спекотний* (який?) — означення, пояснює підмет; слова *липню* (кому?), *дар* (кого? що?) — додатки, пояснюють присудок; слова *грозовому* (якому?), *свій* (чий?), *таємничий* (який?) — означення, пояснюють другорядні члени.

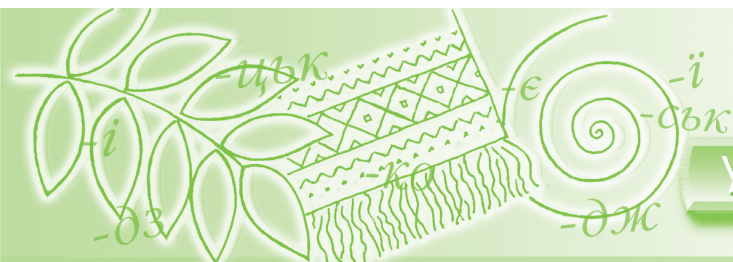
Підмет і другорядні члени, що його пояснюють (*спекотний травень*), становлять групу підмета. Присудок і другорядні члени, що його пояснюють (*грозовому липню свій таємничий дар передає*), становлять групу присудка.

Між групою підмета і групою присудка кома не ставиться, може ставитися лише тире.

Речення за наявністю другорядних членів поділяються на непоширені й поширені.

Непоширене речення складається тільки з синтаксичного центру. Наприклад, кожне з речень *Гаснуть зорі. Світає. Ранок* — непоширене, бо в них нема другорядних членів речення.

Поширене речення має в своєму складі один або більше другорядних членів. Наприклад, кож-

не з речень: *Останній бій... Гармати були тупо. А потім змовкли* (В. Сосюра) — поширене, бо в них є другорядні члени *останній* (який?), *тупо* (як?), *потім* (коли?).

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

149. ПІДМЕТ

Підметом називається незалежний головний член речення, що називає предмет, про який щось стверджується або заперечується в реченні.

Підмет відповідає на питання називного відмінка іменника — хто? що?

1. Підмет найчастіше буває виражений іменником або займенником у називному відмінку, рідше — іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника. Такий підмет називається простим.

Наприклад, у реченнях: *Не хочу я, щоб знов пекла мене війна в журбі* (Григорій Тютюнник); *Он ідуть закохані і юні* (В. Сосюра) — підмети виражені займенником (я), іменником (*війна*), дієприкметником у ролі іменника (*закохані*) і прикметником у ролі іменника (*юні*).

Слова *сам* і *весь* при особових займенниках, кількісних числівниках і нерідко при іменниках набувають значення уточнювальної частки. Тому підмети типу *я сам, ми всі, всі сто* слід зараховувати до простих: *Навколо ліс, а перед нами сам Дніпро* (П. Тичина); *Усі ми дуже дружбою своєю* (В. Сосюра).

Щоб не сплутати з підметом додаток, виражений знахідним відмінком, під час визначення підмета доцільно ставити водночас два питання: хто? що? Тоді легко буде виявити, що, наприклад, у реченні *Ой у полі жито копитами збито* (Нар. творчість) підмета нема, а слово *жито* — додаток, бо відповідає на питання знахідного відмінка (збито кого? що?). З цією ж метою можна підставити в речення іменник І відміни, у якій називний і знахідний відмінки чітко розрізняються. Наприклад: *...пшеницю збито*. Тут закінчення *-у* вказує, що іменник стоїть у знахідному, а не в називному відмінку і, отже, є додатком.

2. Іноді в ролі підмета виступає неозначена форма дієслова. Наприклад, у реченнях: *Прожити вік — не поле перейти* (Нар. творчість). *Першою думкою в Остапа було тікати* (М. Коцюбин-

ський). *Поете, любити свій край не є злочин, коли це для всіх!* (П. Тичина) — слова *прожити, тікати, любити* виконують роль підметів, оскільки саме вони називають ті поняття, про які стверджується чи заперечується щось у реченнях.

3. Підмет буває також виражений словосполученням. Такий підмет називається складеним.

У ролі складеного підмета переважно виступають:

1) стійкі словосполучення: *На тонкуватій шії шарніром рухається адамово яблуко* (М. Стельмах); *Сава Андрійович раптом замовк* (О. Довженко);

2) сполучення кількісного числівника або іменника, що має кількісне значення, з іменником: *Чотири літа пролетіло* (А. Малишко); *Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен* (М. Коцюбинський); *Було їх там чоловіка з тридцять* (М. Коцюбинський); *Один з партизанів підвівся на стременах* (А. Головка);

3) сполучення іменника в називному відмінку з іменником в орудному відмінку з прийменником з: *Межи втікачами були й Остап з Соломією* (М. Коцюбинський).

Словосполучення типу *Остап з Соломією, батько з сином* виступає складеним підметом лише тоді, коли присудок при ньому стоїть у множині, наприклад: *Батько з сином пішли на панський тік молотити* (І. Нечуй-Левицький). Якщо ж присудок вжито в однині, то словосполучення виступає підметом і додатком, наприклад: *Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана* (І. Нечуй-Левицький).

Складений підмет слід відрізняти від однорідних простих підметів. Наприклад, у реченні *Малина й вишні одійшли давно* (О. Довженко) — не складений, а два однорідні підмети: *малина* і *вишні*.

4. Є речення, у яких підмета нема, наприклад: *Прокидаюсь на березі Десни під дубом* (О. Довженко); *Розвиднялося дуже помалу і пізно* (І. Франко).

150. ПРИСУДОК

Присудком називається головний член речення, який стверджує або заперечує щось у реченні.

Присудок називає дію якогось предмета, явища, його стан або змінну ознаку і відповідає на питан-

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

ня що робить предмет? що з ним робиться? який він є? хто або що він є? тощо.

Залежно від того, як і якою частиною мови виражено основне значення присудка, присудки бувають прості дієслівні, складені дієслівні, складені іменні та подвійні.

1. Простий дієслівний присудок може бути виражений будь-якою спосовою формою дієслова (тобто дієсловом у дійсному, умовному або наказовому способі).

Наприклад, у реченнях. *Ми ідемо, ми будемо іти, ми прийдемо до світлої мети* (М. Рильський); *Любять і борються за щастя безкрає* (В. Сосюра); *Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи* (Т. Шевченко) — простими присудками виступають дієслова дійсного способу *ідемо, будемо іти, прийдемо*; наказового способу — *любять, борються*; умовного способу — *гуляв би, співав би*. Треба мати на увазі, що присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу, — простий: *Буду я навчатись мови золотої у траві веснянки, у гори крутої* (А. Малишко). Так само простим є присудок, виражений фразеологізмом (фразеологізм як член речення не розкладається на складові частини, він виражає одне поняття): *Настя обводить очима шкільні стінки. В очах — сльози. Прощається* (С. Васильченко).

Як простий дієслівний присудок слід розглядати й головний член, виражений неозначеною формою дієслова без допоміжних слів: *Не наздогнати нас, ми — родичі вітрам* (В. Сосюра).

До простих дієслівних присудків слід віднести й головний член, виражений безособовою формою дієслова на **-но**, **-то**: *Цією роботящою рукою і колос зрощено, і зведено твій дім!* (В. Бичко).

2. Складений дієслівний присудок виражається неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжним словом.

Основне значення в такому присудку виражається неозначеною формою дієслова. Допоміжне ж слово вказує тільки на спосіб і час дії, на її початок, кінець, тривалість, можливість, бажаність, необхідність, тобто виражає якісь додаткові її ознаки.

Допоміжними бувають дієслова *стати, почати, перестати, могли, хотіти, мусити, мати, вміти, сміти, бажати, пробувати, братися* і подіб., дієслівні словосполучення *мати змогу, мати бажання, мати право, мати намір* тощо, а також слова

повинен, зобов'язаний, готовий, змушений, у змозі, не в змозі, у силі, не в силі та ін.

Наприклад: *Полум'яний дід довго не міг про-
чачхнути. Почали гукати* деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця (О. Довженко); *Очі не в змозі були одірватися від його карих очей* (А. Шиян); *Я зобов'язаний допомогти старому* (М. Стельмах).

До складених дієслівних присудків слід віднести й головний член, виражений неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжними словами *можна, треба, потрібно, слід, варто, корисно* тощо: *Двох котів у мішок саджати не можна* — покусаються (Григорій Тютюнник); *А справді варто було б поплавати човном* (І. Нечуй-Левицький).

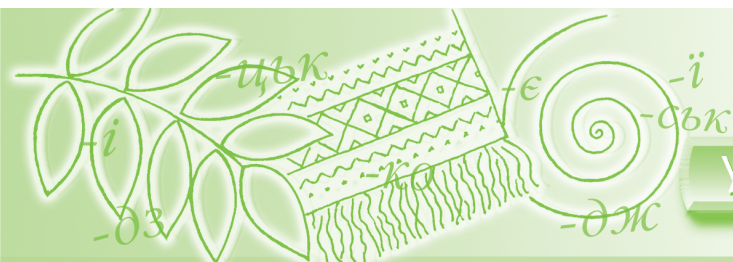
Складені дієслівні присудки слід відрізняти від простих, що мають при собі додатки або обставини мети, виражені неозначеною формою дієслова: *При сонячному світлі соромився навіть дивитись на них* (О. Довженко); *Взяв з собою бійця і пішов перевірити з ним оборону мій синок* (В. Сосюра). Тут у першому реченні *дивитись* — додаток, бо відповідає на питання непрямого відмінка: соромився чого?; у другому реченні *перевірити* — обставина мети, бо відповідає на питання: пішов з якою метою?

3. Складений іменний присудок виражається словами, здатними змінюватися за відмінками (іменником, прикметником, числівником, займенником, дієприкметником), у поєднанні з дієсловом-зв'язкою.

У ролі дієслів-зв'язок виступають дієслова *бути* (в теперішньому часі звичайно опускається), *стати, робитися, здаватися, вважатися, називатися* тощо.

Наприклад: *Се оргія* натхненної природи, *се буйне свято* пахоців і барв (Є. Маланюк); *І запах всякого насіння приємний*. Один кінь у нас *зався Мурай...* Тоді Десна *була глибокою і бистрою рікою* (О. Довженко); *Голубів на Горі ніхто не чіпав, не їв, вони вважалися Божою птицею* (С. Скляренко).

До складеного іменного присудка можуть входити частки *як, ніби, наче, неначе, мов, мовби, немовби*. Кома перед такими частками не ставиться, іноді ставиться тире: *У нього очі — наче волоски в житі* (А. Головка); *В хаті було як у вінку* (О. Гончар); *Ти будеш мені як радісний, чарівний сон* (У. Самчук).

Як складений іменний можна розглядати й присудок, виражений прислівником у поєднанні з дієсловом-зв'язкою: *Мені **було страшно** і чомусь **жально** лева. І так мені чомусь **робилося тосно**, що світ споганіє* (О. Довженко).

4. Буває, що іменна частина присудка приєднується до підмета не дієсловом-зв'язкою, а повнозначним дієсловом, тоді виникає подвійний присудок. Наприклад, у реченні *Шлях **лежить великий*** (О. Довженко) присудок виражений не тільки дієсловом *лежить*, а й прикметником *великий*. Так само в реченнях: *Наталка **прибігла сердита, задихана*** (О. Гончар); *А Брянський **лежав на палатці білий, спокійний, з ясним чолом*** (О. Гончар); *Осінній степ **лежав тепер у чорних ранах*** (М. Стельмах).

5. Є також речення, у яких присудка нема (він або пропущений, або не потрібний), наприклад: *Навколо тільки **дрімутий тютюн**, мак та кукурудзяні тополі й соняшники* (О. Довженко); *Розлогі верби. **Затишок і тіні*** (В. Симоненко).

151. УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

Присудок з підметом пов'язується звичайно зв'язком узгодження. Водночас цей зв'язок має деякі свої особливості.

1. При однорідних підметах, пов'язаних єднальним зв'язком, дієслово-присудок ставиться як у множині (частіше), так і в однині. Порівняйте: *Катерина і Валерій **сидять** поруч.* — *І блідий місяць освітлює зовсім іншу картину в степу: **іде Катерина і Голик Валерій*** (О. Довженко); *Гнів і жаль, огонь і холод, несамоविта радість і гірка туга **охотили** Петрове серце* (Панас Мирний). — *А у тебе, мила, щастя і тривога на щоках... **цвіте*** (В. Сосюра); ***Раділи** і садок, і поле, і долина* (Л. Глібов). — ***Чорніє** поле, і гай, і гори* (Т. Шевченко).

2. При підметі, вираженому сполученням кількісного числівника з іменником, присудок ставиться: а) в однині, якщо увагу зосереджено на кількості; б) у множині, якщо увагу зосереджено на дії. Порівняйте: ***Сиділо** нас чоловіка з вісім* (А. Тесленко). — *Три дівчини, студентки-агрономи, **йшли** взимку по доріжці лісовій* (М. Рильський); *Біля прилавка **стояло** двоє селян... і **переказували** продавцеві, напевно, останні новини* (П. Панч).

3. При підметах, виражених іменниками *більшість, меншість, частина, половина, решта, гурт* тощо, дієслово-присудок ставиться в однині і в тому самому роді, що й підмет. Наприклад: ***Більшість висловила** за те, щоб збори вважати правомочними. Менша частина **залишилася** чекати автобуса.*

4. При підметах — назвах осіб за професією, виражених іменниками чоловічого роду, присудок у минулому часі вживається в чоловічому роді навіть тоді, коли йдеться про жіночу особу: *Суддя **виніс рішення**; Водій оголосив зупинку.* Але якщо при такій назві вжито жіноче ім'я, прізвище, то присудок ставиться у формі жіночого роду: *Суддя Коваленко **винесла рішення**; Водій Валентина оголосила зупинку.*

5. При аббревіатурах дієслово-присудок ставиться в тому самому числі й роді, що й основне слово у словосполученні, від якого утворено аббревіатуру. Наприклад: *НБУ (Національний банк України) **подав** звіт про запаси валюти в країні. СБУ (Служба безпеки України) **покликана захищати** інтереси держави.*

152. ТИРЕ МІЖ ГРУПОЮ ПІДМЕТА І ГРУПОЮ ПРИСУДКА

1. Між групою підмета і присудка тире звичайно не ставиться: ***Київ прекрасний** за всякої пори* (І. Цюпа); ***Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох*** (І. Франко); ***Промені як вії** сонячних очей!* (П. Тичина).

2. Тире між групою підмета і групою присудка ставиться, якщо між ними чується вичікувальна пауза і в групі присудка є вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна підставити: *Яка тонка **це** річ — людини творчість!* (П. Тичина); *Вірний приятель — **то** найбільший скарб* (Нар. творчість); *Лиш боротись — **значить** жити* (І. Франко); *Пісня і праця — **[це]** великі дві сили!* (І. Франко); ***[Це]** Обов'язок лікаря — **лікувати** хворого* (О. Гончар).

3. Тире між групою підмета і групою присудка ставлять також тоді, коли хочуть виділити присудок. В усній мові тут робиться пауза й далі підвищується тон: *Не спиться. Ніч — як та печать. Лиш паровози — **кричать*** (П. Тичина); *Твій кожен мур, твій кожен камінь — **рідний, твій кожен дім — знайомий, любий, свій*** (М. Бажан); *Невже ж **надії всі — пропащі?*** (Є. Маланюк).

153. ТИПИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ ЗА СПОСОБОМ ВИРАЖЕННЯ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ

Синтаксичний центр речення може бути виражений не тільки підметом і присудком, а й лише одним головним членом, який поєднує в собі значення і підмета, і присудка. Наприклад: *Ой із за гори та буйний вітер віє* (Нар. творчість); *Прохолодою повіяло з лісу* (М. Стельмах).

Залежно від того, як виражено підметово-присудковий центр, розрізняють прості речення двоскладні і односкладні. Односкладні в свою чергу за значенням головного члена поділяються на односкладні означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та називні.

1. Найпоширенішими в українській мові є двоскладні речення.

Двоскладним називається речення, яке має і підмет, і присудок.

Наприклад, речення *Листоноша стояв, обдивляючись далекі обрії, Псьол і заріччя, кілька разів крикнув одуд, пахли жита* (Ю. Яновський) складається з трьох простих двоскладних речень.

Іноді якогось головного члена двоскладного речення може не бути, але його легко встановити з контексту. Наприклад, у реченні *Лист у вічність пішов разом із життям, як світло від давно згаслої одинокої зорі* (Ю. Яновський) друге просте речення теж двоскладне: у ньому пропущено присудок *іде* (*світло йде*), який встановлюється із змісту першого простого речення.

2. **Односкладним означено-особовим** називається речення, у якому на конкретну дійову особу (*я, ти, ми, ви*) вказує особове закінчення дієслова-присудка.

Головний член (присудок) у таких реченнях може бути виражений тільки дієсловами в 1-й і 2-й особах однини й множини дійсного та наказового способів: *кажу, кажеш, кажемо, кажете; скажи, скажімо, скажіть*.

Наприклад, речення: *Назриваю в гаю запашного зілля, запашного зілля, вибуялих трав; Блисками-пожежами небо обмережимо; Гори вгорі, мій прапоре крилатий* (В. Чумак) — односкладні означено-особові, бо в них, як того вимагають особові закінчення дієслів, можна підставити лише такі підмети: *я* (*назриваю*), *ми* (*обмережимо*), *ти* (*гори*).

Односкладні означено-особові слід відрізняти від неповних двоскладних, у яких підмет домислюється тільки з контексту. Наприклад: *Над морем сидів і хитався у болю, дививсь у беззоряну тьму. Про місто далеке, про хмари і поле каштани шуміли йому* (В. Сосюра) — перше речення неповне двоскладне: у ньому пропущено підмет *він*, який встановлюється за змістом другого речення.

3. **Неозначено-особовим** називається односкладне речення, у якому дійова особа мислиться як хтось із певного кола людей і тому не називається.

Головний член (присудок) у таких реченнях буває виражений дієсловами в 3-й особі множини або, коли йдеться про минулий час, просто у формі множини.

Наприклад, речення: *Валі порадили йти на роботу* (Ю. Збанацький); *А он розпинають вдову за подушине...* (Т. Шевченко) — неозначено-особові, бо дійова особа в них мислиться як: а) хтось із Валиних знайомих; б) хтось із чиновників царської Росії. Але хто саме — цього автори не повідомляють.

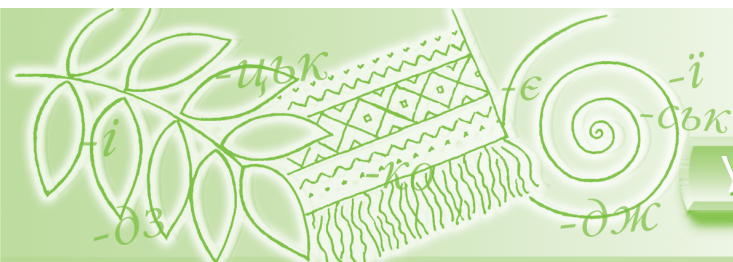
Неозначено-особове речення треба відрізняти від неповного двоскладного, у якому пропущено підмет, відомий з контексту. Наприклад: *Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали* (Ю. Яновський) — у друге речення, щоб зрозуміти його, ми подумки вставляємо з першого речення підмет *вони*, тобто *донбасівці*. Поза контекстом це речення було б незрозуміле. Отже, це двоскладне речення, тільки неповне.

4. **Узагальнено-особовим** називається односкладне речення, у якому дійовою особою може мислитися будь-хто з людей.

Головний член (присудок) у таких реченнях виражається різними способовими формами дієслова.

Ці речення найчастіше вживаються в прислів'ях та приказках, наприклад: *Здобудеш освіту, побачиш більше світу; Чесне діло роби сміло; Навчай інших — і сам навчишся; Заблудився між трьох дубів*.

Узагальнено-особові речення використовуються також у художній літературі, наприклад: *Вистрілявши другу порцію набоїв, знову біжите до хати, знову берете набої. Прибігли — набили патронташа, взяли два десятки в кишені — знову бігом на озеро* (О. Вишня).

Ці речення відрізняються від односкладних означено-особових тим, що сказане в них може стосуватися будь-кого з людей, тимчасом як в означено-особових повідомляється завжди про певних, конкретних людей.

5. Безособовим називається односкладне речення, у якому дія або стан мисляться як незалежні від будь-якої особи.

Головний член (присудок) у таких реченнях буває виражений:

1) безособовим дієсловом або особовим, що має безособове значення: *Інеєм окутало скрізь дерева* (С. Васильченко); *Тим часом розвиднялося, світало* (М Рильський);

2) безособовою формою дієслова на **-но, -то**: *Листоношу було кинуте на пісок* (Ю. Яновський); *Дощ без устанку лив осінь і літо; луки за-топлено, трави побито* (П. Грабовський);

3) прислівником або прислівником у поєднанні з неозначеною формою дієслова: *В класі тихо, що чути, як муха летить* (А. Свидницький). *Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця!* (В. Сосюра);

4) словами *нема (немає), не було, не буде*, при яких є додаток у родовому відмінку: *Немає приповідки без правди* (Нар. творчість); *Де нема святої волі, не буде нам добра ніколи* (Т. Шевченко).

Підмета в таких реченнях нема і не може бути.

6. Інфінітивним називається односкладне речення, у якому йдеться тільки про дію.

Головний член (присудок) у такому реченні виражається неозначеною формою дієслова без будь-яких допоміжних слів: *І несли ми сили наші, щоб зва-лити гніт віків* (П. Грабовський); *Тут мені у даль дивитися, горизонт вивчать* (М. Шеремет).

У шкільних підручниках інфінітивні речення часом відносять до безособових.

7. Називне — це таке речення, яке тільки називає предмет чи явище, але не вказує на дію.

Головний член (підмет) у такому реченні виражається іменником у називному відмінку, при якому можуть бути означення й додатки, але не обставини, наприклад: *Тривожних коней храп. Людей тяжкі колони. Снарядні ящики. Бляшанки бомб. Харчі. Могуче рухання військового огрому* (М. Бажан).

Називне речення може починатися вказівними частками *ось, он*, наприклад: *Ось місяць, зорі, солов'ї* (П. Тичина).

Якщо ж у реченні є будь-яка обставина, то це — двоскладне речення з пропущеним присудком (обставина завжди стосується присудка). Наприклад, речення *Над степом — небо* (Ю. Мушкетик) — двоскладне неповне: у ньому пропущено присудок *простирається*.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

154. ДОДАТОК

Додатком називається другорядний член речення, що називає предмет, пов'язаний з дією, станом чи ознакою іншого предмета.

Додатки відповідають на питання всіх непрямих відмінків іменника: *кого? чого? для кого? для чого? від кого? від чого? біля кого? біля чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? і т. ін.*

Наприклад, у реченні *Мороз припікає й поморозить іскристу від снігу землю* (Ю. Яновський) — додаток *землю* пов'язаний з дією, а *від снігу* — з ознакою.

Додаток, як і підмет, може виражатися:

1) іменником або займенником, рідше — іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника, наприклад: *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися робить* (Т. Шевченко);

2) іноді неозначеною формою дієслова, наприклад: *Послулим душам звелено хропти* (Л. Костенко);

3) часом словосполученням, наприклад: *Боже милий! Тяжко мені жити! Маю серце широкее — ні з ким поділити!* (Т. Шевченко).

Розрізняються додатки прямі, непрямі та інфінітивні.

1. Прямим називається додаток, що стоїть при перехідному дієслові і виражений знахідним відмінком без прийменника (*кого? що?*), наприклад: *Чубенко помалу взяв із стола свої (кого? що?) папери й планшетку, засунув до кобури (кого? що?) револьвер* (Ю. Яновський).

Прямий додаток може бути виражений і родовим відмінком без прийменника (*кого? чого?*), але тільки тоді, коли при перехідному дієслові є заперечна частка *не* або дія переходить лише на частину предмета.

Наприклад, у реченнях: *Треба не губити (чого?) напрямку, бачити попереду верхів'я гори*

й іти крізь хащі (Ю. Яновський); Біля печі мати висунула горщик і в миску насипала (чого?) **борщу** (А. Головка) — додатки *напрямку* і *борщу* прями. Щоб переконатися в цьому, у першому реченні опускаємо частку *не*: *губити* (кого? що?) *напрямок*; у другому реченні підставляємо займенник *весь*: *висипала* (кого? що?) *весь борщ*.

2. Усі інші додатки — непрямі, наприклад: *Нема у світі **цвіту** цвітнішого від маківочки; нема ж і роду ріднішого над матіночки* (Нар. творчість); *Закони **катами** писані за вас, та вам байдуже* (Т. Шевченко).

3. Додаток, виражений неозначеною формою дієслова, ні до прямих, ні до непрямих не належить; він називається інфінітивним додатком, наприклад: *Я тобі наказую (що?) **мовчати**, з коня я не зйду* (Ю. Яновський).

155. ОЗНАЧЕННЯ

Означенням називається другорядний член речення, що називає ознаку предмета.

Означення відповідають на питання всіх відмінків прикметника (який? чий?) і порядкового числівника (котрий?), а також на питання непрямих, крім знахідного, відмінків кількісного числівника (скільких? скільком? скількома? на скільких?).

Наприклад: (чиє?) *Наше* (яке?) *бідне століття* *стільки вже ганьби прийняло за необачність, байдужість, егоїзм* (чийх?) *своїх дітей* (Леся Українка); *Тут пройшло життя* (чиє?) *чотирьох, якщо не п'яти поколінь Федорченків* (О. Довженко).

Означення треба відрізнити від складеного іменного присудка, у якому пропущено дієсловозв'язку. Якщо зробити це важко, то речення слід поставити в минулому часі — тоді при іменній частині складеного присудка з'явиться дієсловозв'язку *бути*. Порівняйте: *Неописанно **чудова літня** ніч в степах України* (О. Довженко) і *Літня ніч у степах України **була** неописанно **чудова***, — отже, тут *чудова* — присудок, а *літня* — означення.

Означення бувають узгоджені та неузгоджені.

1. Узгодженим називається означення, яке стоїть у тому самому роді, числі й відмінку, що й означуване слово (при зміні форми головного слова форма залежного слова також змінюється).

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, дієприкметниковими

зворотами, числівниками, займенниками (крім особових *його, її, їх*), наприклад: *День і ніч повз **ваш** будинок котиться **залізна орда ревучих, виючих, чадних** машин* (П. Загребельний); *Трьох **молодших** синів він [старий Федорченко] втратив на війні* (О. Довженко).

2. Неузгодженим називається означення, яке з означуваним словом поєднане зв'язком керування або прилягання (при зміні форми головного слова форма залежного слова не змінюється).

Неузгоджені означення виражаються іменниками та особовими займенниками в непрямих відмінках, неозначеною формою дієслова, прислівниками, словосполученнями, наприклад: *В очах (чийх?) **дівчини** світаються іскри нерозтраченої любові* (О. Довженко); (Чий?) *Її **щоки** спалахують, як мак* (Ю. Яновський); *Мене завжди **хвилюють** пташці (які?) **у вечірньому небі*** (О. Довженко); *Бажання (яке?) **вчитися** було в нього ще **змалку*** (М. Коцюбинський).

156. ПРИКЛАДКА

Прикладка — це різновид означення.

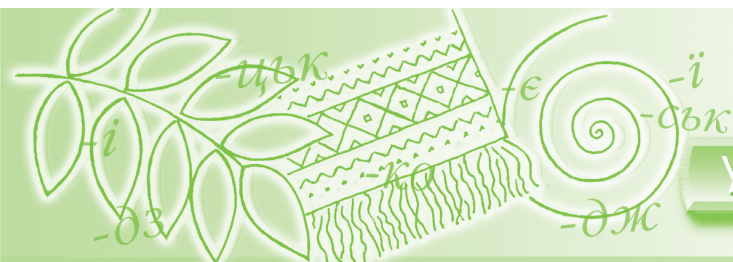
Прикладкою називається виражене іменником означення, яке і виражає ознаку предмета, і дає йому нову назву.

Прикладка, як і означення взагалі, відповідає на питання який? Наприклад: *Освітлений вогнями, підходить пароплав (який?) «Тарас Шевченко»* (О. Довженко).

Прикладки, що означають умовні назви газет, журналів, творів, видавництва, пароплавів, заводів (без слова *імені*) тощо, беруться в лапки і не змінюються (тобто не узгоджуються з означуваним іменником), наприклад: *Я на палубі пароплава «**Некрасов**»* (О. Довженко); *Ніякої робітничої маси в організаціях (яких?) «**Гарт**» і «**Плуг**» не було і ще довго не буде* (М. Хвильовий).

Інші прикладки звичайно узгоджуються у відмінку з означуваним іменником: *над річкою Бугом, за містом Білою Церквою, Довженкові-режисеру, зайця-русака*. Пишуться вони окремо або через дефіс.

Якщо спочатку йде іменник з широким (родовим) значенням, а потім з вузьким (видовим чи одиничним), то вони пишуться окремо; якщо ж навпаки — то через дефіс, порівняйте: *озеро Світязь і Світязь-озеро, письменник Довженко і Дов-*

женко-режисер, трава звіробій і звіробій-трава, птах ворон і ворон-птих (З криком сів на груди ворон, чорний **ворон-птих**. — П. Тичина).

Проте через дефіс пишуться терміни типу льон-довгунець, жук-корид, заєць-русак (хоч тут спочатку йде широка, а потім вузька назва).

Якщо не можна встановити, яке значення ширше, а яке вужче, то прикладка, як правило, пишеться через дефіс, наприклад: **війн-месник, месник-війн, учитель-фізик, фізик-учитель, корабель-ракета, диво-корабель, сад-виноград**.

Але окремо пишуться прикладки, які стоять перед означуваним словом і мають суто означальне значення: **красуня** (красива) **дівчина, жаднюга** (жадібний) **вовк**. Проте й у цих випадках допустиме написання прикладок через дефіс: **Наперед вийшов веледень-рибалка**, **він ніс жмут мотуззя** (Ю. Яновський); **Тоді загорілися іскри в чорних очах красеня-юнака** (Іван Ле).

Іноді прикладка до означуваного слова приєднується за допомогою пояснювального сполучника **як**. Така прикладка має уточнювальне, а не порівняльне значення і комами не виділяється, наприклад: **Шевченко як поет відомий у всьому світі; Не треба забувати заслуг Максима Рильського як перекладача**. Ці прикладки, якщо опустити сполучник **як**, пишуться через дефіс: **Шевченко-поет, Рильського-перекладача**.

Прикладка з пояснювальним сполучником **як** виділяється комами з обох боків тільки тоді, коли вона має причиновий відтінок: **Як учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості** (М. Рильський).

157. ОБСТАВИНИ

Обставинами називаються другорядні члени речення, що характеризують дію, стан, ознаку предмета, вказуючи на їхній спосіб, міру, ступінь, місце, час, причину, мету, умову.

За значенням обставини поділяються на такі групи:

1. Обставини способу дії — відповідають на питання **як?** яким способом?

Наприклад: **Тривожно і радісно** злетіли сірі гуси вгору і полинули, полинули (О. Довженко); **Як жити весь вік на колінах**, то краще **грудьми на штики** (Б. Олійник).

Близько до цих обставин стоять обставини міри й ступеня, які відповідають на питання **скільки? наскільки? якою мірою?**

Наприклад: **Вона була дуже схожа** з лиця на **Нимидору** (І. Нечуй-Левицький); **Блиснуло двічі** тут **підряд**, і **грохнув грім** (П. Тичина).

2. Обставини місця — відповідають на питання **де? куди? звідки? яким шляхом?**

Наприклад: **Попереду над рівниною** **зависло лагідне червоне сонце** (Григор Тютюнник); **Коні біжать рівною, злегка хвилястою дорогою** (У. Самчук).

3. Обставини часу — відповідають на питання **коли? доки? відколи? як довго?**

Наприклад: **Всю зиму** **підіймалися води Дніпра**, **заливаючи плавні, озера** (О. Довженко); **Ти вже не згинеш, ти двожилава, земле, рабована віками** (В. Стус); **Натрудившись у квітні, перецвівши у маю**, **йдуть дерева передлітні** в **повінь лагідну свою** (М. Рильський).

4. Обставини причини — відповідають на питання **чому? з якої причини?**

Наприклад: **Повітря тремтить від спеки** (М. Коцюбинський); **Побачивши Черниша**, **боєць зворушився до сліз** (О. Гончар).

5. Обставини мети — відповідають на питання **навіщо? з якою метою?**

Наприклад: **Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для біди** (В. Симоненко); **Я все стерплю ради дітей!** (І. Котляревський).

6. Обставини умови — відповідають на питання **за якої умови?**

Наприклад: **Не взявшись до сокири, не зробиш хати** (Нар. творчість); **В Святошині, Іолосіївському лісі київські ополченці готувалися до захисту міста на крайній випадок** (П. Загребельний).

7. Обставини допустовості — вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають на питання **незважаючи на що?**

Обставини допустовості вводяться в речення за допомогою прийменників **незважаючи на, всупереч, наперекір, попри, при** і, як правило, виділяються з обох боків комами.

Наприклад: **Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий** (Панас Мирний); **Незважаючи на лютий холод**, **Шовкуна все більше хилило на сон** (О. Гончар); **Він легко, попри свій вік і огрядність, скочив у сідло** (Н. Рибак).

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

158. ПОВНІ І НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Прості речення за наявністю членів, потрібних для висловлення думки, поділяються на повні і неповні.

1. У повному реченні є всі потрібні члени речення. Наприклад: *Правду в приказках шукай* (Нар. творчість); *Пізнати ворону по пір'ю* (Нар. творчість); *Пригадаю посадку, село, тумани і між вербами сміх* (В. Сосюра). Якщо в цих реченнях і немає підметів, то це тому, що така їхня природа: вони безпідметові (узагальнено-особове, інфінітивне і односкладне означено-особове).

2. У неповному реченні бракує одного чи більше потрібних членів речення, які встановлюються з контексту або ситуації.

Наприклад, у складних реченнях: *Ранні пташки росу н'ють, а пізні сльози ллють; Красна пташка своїм пір'ям, а людина своїм знанням; Не хотіла коза на торг, так потягли; Ще вовка не вбили, а вже шкуру продають* (Нар. творчість). — кожне перше просте речення повне: воно зрозуміле й без наступного. Але кожне друге речення неповне (щоб це відчувати, їх треба прочитати поза контекстом). У них пропущені такі потрібні для вираження думки члени речення, як: підмет *пташки*; присудок *красна*; додаток і обставина місця *її на торг*; означення *його* або *вовчу*.

3. До неповних належать і речення типу: *На фронт, на фронт!. А на пероні люди* (В. Сосюра). У них бракує присудків, які встановлюються із змісту самого речення, щоправда, приблизно. Так, у перше речення можна підставити присудки *їдьте, і їдуть, і відправляємося*, а в друге — *і товпляться, і ходять, і метушаться*.

4. У неповному реченні на місці пропущеного члена, найчастіше — присудка, якщо цього вимагає інтонація, ставиться тире, наприклад: *Від малих дітей болить голова, від великих — серце; Добро довго пам'ятається, а зло — ще довше. Раз опечешся, другий — остережешся* (Нар. творчість); *Без витоку нема ріки, як без коріння — крони* (П. Осадчук); Але нема тире: *Не ясла до коней ходять, а коні до ясел; Сказав кумі, а вона всій слободі* (Нар. творчість).

159. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ. ВИДІЛЕННЯ ЙОГО НА ПИСЬМІ

Порівняльний зворот належить до стилістичних засобів мови.

Порівняльний зворот, порівнюючи одні предмети з іншими, образно характеризує їх. Наприклад, у реченні *Друзі, висівайте доброту, бо вона, як хліб, потрібна людям* (Д. Луценко) доброта порівнюється з хлібом за допомогою порівняльного звороту *як хліб*.

Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою слів *як, мов, немов, наче, неначе, неначебто, ніби, буцім, ніж* і подіб.

1. Якщо порівняльний зворот виступає членом речення (найчастіше — присудком), то він комами не виділяється.

Наприклад, у реченні *Голова без розуму як ліхтар без свічки* слова *як ліхтар* — складений іменний присудок (*голова є як ліхтар*), тому кома тут перед *як* не ставиться. Так само в реченні *Люди як люди. У кожного своя біда* (О. Довженко) порівняльний зворот виступає присудком. У реченні *Свіжий перший сніг укryw гори й долини ніби тонким дорогим полотном* (І. Нечуй-Левицький) слова *ніби полотном* — непрямий додаток. У реченні *У полі привидом неначе десь бродить місяць по стерні* (В. Сосюра) слова *привидом неначе* — обставина способу дії.

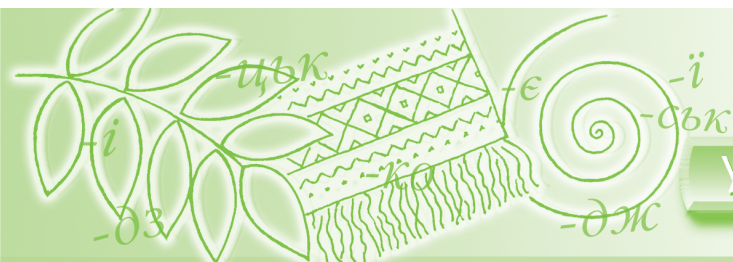
2. Якщо порівняльний зворот є неповним реченням, то він виділяється комами.

Наприклад, у складному реченні *В безодню падали, як олово, віки* (В. Сосюра) є два синтаксичні центри: крім *віки падали*, ще й *олово* (іменник у називному відмінку), при якому пропущено присудок *падає* (*як падає олово*). Отже, тут порівняльний зворот — неповне підрядне речення, яке, як і будь-яке інше просте речення в складному, виділяємо комами, а в усному мовленні — інтонацією. Тому такий порівняльний зворот неправомірно називати другорядним членом речення (обставиною), як це буває в деяких шкільних підручниках.

3. Виділяються комами порівняльні звороти (теж неповні підрядні речення) *як завжди, як звичайно, як і раніше, як навмисне, як правило, як виняток, як один*.

Наприклад, у реченні *Земля, як і завжди, пахтіла своїм тяжким п'яливим запахом* (У. Самчук) порівняльний зворот має значення підрядного речення: *як і завжди вона пахтіть*.

4. Але не виділяються комами порівняльні звороти, що входять до таких стійких лексичних словосполучень (фразеологізмів), як *холодний мов лід*,

білий як стіна, почервонів як рак, упав як підкошений, дивиться як теля на нові ворота тощо.

Наприклад: *Посипався як з решета наглий краплистий дощ, а далі полив як з відра* (І. Нечуй-Левицький). Але цього правила на практиці не завжди дотримуються. Наприклад, у «Фразеологічному словнику української мови» нерідко можна натрапити й на такі написання: *Дощ, як з відра, линув на землю — і зразу покритий її калюжами* (Панас Мирний).

5. З порівняльним зворотом не треба сплутувати прикладку, яка вводиться теж за допомогою слова *як*, але, як правило, комами не виділяється. Наприклад, у другому реченні уривка *Наближалася річниця визволення села від фашистських загарбників. Ми готувалися до цього дня як до великого свята* (В. Сухомлинський) вислів *як до великого свята* — це не порівняння, а прикладка, тобто тут мається на увазі, що цей день і був саме тим великим святом.

160. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

1. Порядок слів у реченні вільний, тобто той чи інший член речення не має свого постійного місця. І все-таки, як правило, підмет ставиться перед присудком, означення — перед означуванням словом, прямий додаток — після присудка, обставини місця й часу — на початку речення і т. ін.

Природний порядок слів називається прямим, інший — непрямым, або інверсією.

Наприклад, у реченні *Тут нестримно-шалені ріки гризуть камінні пороги* прямий порядок слів. А в реченні *Тут ріки нестримно-шалені камінні пороги гризуть* (П. Дорошко) — непрямої.

Непрямої порядок слів робить мову більш урочистою. Його часто використовують у поезії.

2. Змінюючи порядок слів, можна виділити певне слово в реченні, звернути на нього увагу.

Як правило, у простому реченні на початку ставиться відоме, під кінець — нове, невідоме. Відоме — це може бути й те, про що говорилося в попередньому реченні, і те, що само собою зрозуміло із життя, із ситуації.

Наприклад, у казці *Жили собі дід та баба. І була в них курочка ряба. Знесла вона яєчко не просте, а золоте загальновідоме скрізь винесено на початок речення, а найважливіше поставлено в кінці.*

3. Велике значення для увиразнення мови в усному мовленні має логічний наголос.

Логічний наголос — це посилення голосу на якомусь слові для його смислового виділення.

Наприклад, речення *Я підготую доповідь про Василя Стуса* можна прочитати по-різному, і кожного разу воно матиме інший смисловий відтінок:

Я підготую доповідь про Василя Стуса — саме я, а не хтось інший;

Я підготую доповідь про Василя Стуса — мовляв, можете не сумніватися, я це зроблю;

Я підготую доповідь про Василя Стуса, — саме доповідь, а не короткий виступ чи повідомлення;

Я підготую доповідь про Василя Стуса — саме про цього письменника, а не про іншого.

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

161. ПОНЯТТЯ ПРО ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Однорідними називаються два або більше членів речення, які в одному плані стосуються того самого повнозначного слова або групи слів у реченні й відповідають на те саме питання.

Однорідні члени одного ряду є тими самими членами речення — або всі тільки підмети, або всі тільки прямі додатки, або всі тільки обставини способу дії і т. ін.

Однорідні члени речення вимовляються з інтонацією переліку або протиставлення.

Наприклад, у реченнях: *Цвів деревій. Тим цвітом губи пахли, і спекою, і літом, і журбою* (В. Стус); *Не питай старого, а бувало* (Нар. творчість) — виділені слова є однорідними членами речення: непрямі додатки *цвітом, і спекою, і літом, і журбою* відповідають на те саме питання чим?, однаково залежать від того самого присудка *пахли* і вимовляються з інтонацією переліку; прямі додатки *старого, бувало* відповідають на питання кого?, однаково пояснюють той самий присудок *не питай* і вимовляються з інтонацією протиставлення.

Однорідні члени можуть бути непоширені й поширені. Наприклад, у реченні *Сниться мені поле, вечори барвисті, береги пахучі рідного Дніця* (В. Сосюра) перший однорідний член непоширений (при ньому нема залежних слів), два

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

наступні — поширені (при них є залежні слова *бавривісті, пахучі, рідного Дінця*).

Однорідні члени речення поєднуються між собою сурядним зв'язком (як рівноправні, незалежні одне від одного):

1) без сполучників: *Ми чуєм трав зелений **крик**, дощів задумані **рефрени*** (І. Драч);

2) за допомогою одиничних сполучників *і (й), та, а, але, проте, зате, однак, або, чи* (такий сполучник вживається тільки один раз між двома однорідними членами): *Я серця гнівного **пекучий** щем **надією і споминами** гою* (Д. Павличко);

3) за допомогою повторюваних сполучників *і... і, та... та, або... або, чи... чи, то... то, ні... ні* (такий сполучник повторюється два або більше разів підряд): *В своїй хаті своя **й правда, і сила, і воля*** (Т. Шевченко); *Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися **або в клуні, або в садку** чи деінде* (М. Коцюбинський);

4) за допомогою парних сполучників *не тільки... а й, як... так і, хоч... але, якщо не... то* (перша частина такого сполучника ставиться перед першим однорідним членом, друга — перед другим): *Митець думає **не тільки розумом, а й серцем*** (О. Довженко).

Явища, названі однорідними членами речення, повинні бути одного плану, тобто однаково належати до якоїсь реальної чи уявної групи явищ. Наприклад, не можна об'єднувати як однорідні поняття «сосни й дерева» (бо сосни теж дерева), «письменники й поети» (поети теж письменники). Але можна в один ряд ставити: *сосни й берези* або *кущі й дерева; прозаїки й поети* або *художники й письменники*.

Однорідні члени повинні граматично однаково залежати від головного слова, бути правильно граматично оформлені. Наприклад, не можна сказати: «Мій друг розуміє й захоплюється мистецтвом»; треба: *Мій друг розуміє мистецтво й захоплюється ним*.

Якщо вживається парний чи повторюваний сполучник, то прийменник слід ставити перед кожним однорідним членом: *вісті як **від** родичів, так і **від** друзів* (а не: «вісті як від родичів, так і друзів»), *вісті і **від** родичів, і **від** друзів* (а не: «вісті і від родичів, і друзів»).

162. РОЗРІЗНЕННЯ ОДНОРІДНИХ І НЕОДНОРІДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Завжди однорідними є два і більше підметів, які мають спільний присудок, так само однорідними є два і більше присудків, які стосуються того самого підмета. Однорідними є додатки, що відповідають на те саме питання від того самого слова. Труднощі виникають у визначенні однорідності означень та обставин.

Розрізняючи однорідні й неоднорідні означення та обставини, треба враховувати таке.

1. Означення, які в різних планах характеризують головне слово, не є однорідними (між ними коми не ставляться): *Вся кучерява долина здається залитою **буйними зеленими морськими прозорими хвилями*** (І. Нечуй-Левицький).

Але іноді ті самі означення залежно від того, який зміст автор вкладає в них, можуть бути і однорідними, і неоднорідними.

Наприклад, у реченні *З Балтики дув холодний вітер, гнав **сірі кошлаті** хмари* (І. Цюпа) означення *сірі й кошлаті* неоднорідні: одне — характеризує хмари за їхнім кольором, друге — за формою. Але в реченні ***Сіре, кошлате** небо нависло над задимленим Петроградом* (І. Цюпа) ті самі означення виступають як однорідні — вони передають одне поняття: *непогідне*; а в переносному значенні: *гнітюче*.

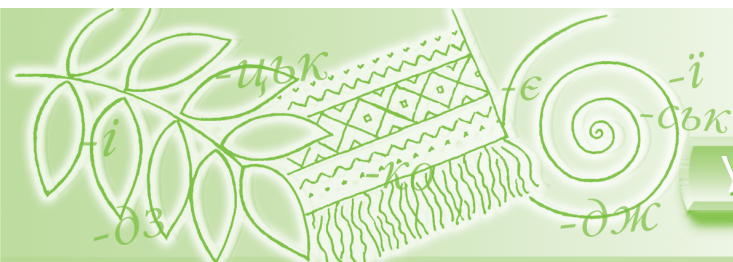
Однорідні означення можна замінити одним словом, неоднорідні означення замінити одним словом не можна.

2. Якщо першим стоїть означення, виражене одним словом, а другим — означення, виражене дієприкметниковим чи прикметниковим зворотом, то вони однорідні, якщо ж навпаки — то неоднорідні.

Наприклад, у реченні ***Рівний, залитий сонцем** степ одразу **принишк*** (О. Гончар) означення однорідні (між ними чується пауза й ставиться кома). Якщо ж їх поставити навпаки, вони перестають сприйматися як однорідні: ***Залитий сонцем рівний** степ одразу **принишк*** (тоді між ними нема паузи і кома не ставиться).

3. Однорідними звичайно бувають означення, що стоять після означуваного слова.

Наприклад: *Ніч розляглася на **безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запаших*** (М. Ко-

цюбинський); *Бідні люди хотіли собі побудувати дім — **тривкий, кам'яний, вигідний*** (І. Франко).

4. Обставини однорідні лише тоді, коли вони являють собою перелік, наприклад: *Першими краплі зійшли на гілках (як?) **росяно, густо, весняно*** (П. Воронько); *Тепла липнева ніч пролітає (де?) **садками, посадками, скиртами в полях*** (О. Гончар).

В інших випадках обставини звичайно не однорідні, хоч, може, й відповідають на те саме питання, наприклад: (де?) ***Понад дорогою*** (де?) ***за тинном*** (де?) ***в огороді*** *росте кілька високих розкішних плакучих верб* (І. Нечуй-Левицький).

163. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

1. Між однорідними членами речення, непоширеними й поширеними, звичайно ставляться коми.

Наприклад: *Вкрились квітами **левади, і переліски, й поля*** (Д. Павличко); *Ми віддамо Вітчизні **всі пориви, і дум політ, і силу наших рук*** (В. Сосяра).

2. Не ставляться коми між двома однорідними членами речення у двох випадках:

1) якщо вони з'єднані одиничними сполучниками *і* (*й*), *та* (= *і*), *або*, *чи*, наприклад: *Їй сняться **хмари і липневі грози, чиясь душа, прозора при свічі*** (Л. Костенко); *Мотря **коло печі та в хаті або за корівчиною ходить*** (Панас Мирний);

2) якщо вони хоч і з'єднані повторюваним сполучником *і*... *і*, *ні*... *ні*, але непоширені й становлять тісну смислову єдність або фразеологізм, наприклад: *Тому, **хто руську правду поважає, завжди у нас і шана і хвала*** (І. Кочерга). Полісько-степова чернігівська природа владно вабила ***і слух і очі*** юного Довженка (П. Тичина). Фразеологізми: *і сміх і горе, і саяк і так, і вдень і вночі, ні вдень ні вночі, ні світ ні зоря, ні се ні те, ні пуху ні пера, ні живий ні мертвий, ні дати ні взяти, ні сіло ні впало* тощо.

3. Іноді між двома однорідними членами речення ставиться тире, а саме:

1) на місці пропущених протиставних сполучників *а*, *але*, наприклад: *Справді, це була **не звичайна — мінеральна** вода* (О. Гончар); *З городу **не біжить — вихором вилітає** Мар'яна* (М. Стельмах); *Хай вітер в вічі, **умри — не стій!*** (М. Бажан);

2) між двома однорідними присудками, якщо наступний виражає причину, наслідок, пояснення чи доповнення попередньої дії або вказує на рап-

тову зміну подій, наприклад: *Всі **оглухли — похилились** в кайданах* (Т. Шевченко); *Рвонувсь **гудок в безкрає небо, розлігсь по місту — і затих*** (Р. Братунь).

4. Іноді між досить поширеними або далекими за змістом однорідними членами речення ставимо крапку з комою, наприклад: *Товариство **почало виходити з куреня; здоровкалось з рибалками, котрі порались то коло снасті, то коло свого убогого добутку*** (Панас Мирний).

164. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА

ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

Узагальнювальне слово — це назва, яка охоплює всі перелічувані в реченні предмети, ознаки, дії або обставини. Його значення розкривається через однорідні члени речення.

Узагальнювальне слово виступає тим самим членом речення, що й однорідні члени, до яких воно відноситься.

Наприклад, у реченнях: *Голос духа чути **скрізь: по курних хатах** мужицьких, **по верстатах** ремісницьких, **по місцях** недолі й сліз* (І. Франко); *Чарівний **світ** пливе переді мною: сині **води**, білі **піски, хати** на високих берегах* (О. Довженко) — і узагальнювальне слово *скрізь*, і однорідні члени речення *по хатах, по верстатах, по місцях* є обставинами місця; і узагальнювальне слово *світ*, і однорідні члени речення *води, піски, хати* є підметами.

1. Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире: *Ранок починався тихий та лагідний, **все** наоکیل: **і трави, і дерева, і куці** — наче завмерло* (Ю. Смолич).

Якщо таке речення починається однорідними членами, то перед ними, ясна річ, двокрапка не ставиться, як і не ставиться тире, якщо таке речення закінчується однорідними членами: ***І трави, й ни-ви, і небо, й сонце — все, усе змінилось у хлопчика в очах*** (І. Франко); ***І на тім рушникові оживе все** знайоме до болю: **і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов*** (А. Малишко).

2. Якщо перед однорідними членами речення стоять слова *як-от*, *а саме*, наприклад, то перед цими словами ставиться кома, а після них — двокрапка: *Всяке **птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок** — можна було викосити косою в траві* (О. Довженко).

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

3. Іноді перед однорідними членами речення замість двокрапки може ставитися тире, наприклад: *Неспокій, рух і боротьбу я бачив **скрізь** — в дубовій і вербовій **корі**, в старих **пеньках**, у **дуплах**, в болотній **воді**, на поколупаних **стінах*** (О. Довженко); *Різні це люди, різні художні індивідуальності, але **всі троє** — Довженко, Яновський, Вишня* — могли називати себе та й називали учнями Гоголя (М. Рильський).

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

165. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ

Відокремленими називаються такі члени речення, які, виражаючи додаткове повідомлення, доповнюють основне твердження в реченні й у вимові виділяються інтонацією та паузами.

Наприклад, у реченнях: *В лісах, **уже облитих сонцем**, стояла зелена тиша* (О. Гончар); *Блакитний час, **прикинувшись водою**, тече в піщаних, чистих берегах* (Є. Гуцало) — виділені члени речення є відокремленими, їхня відокремленість особливо відчувається, коли їх промовляти вголос: перед відокремленим членом тон підвищується, перед ним і після нього витримуються невеликі паузи, сам він наголошується.

Відокремлені члени речення за своїм значенням наближаються до простих речень. Порівняйте: *Незабаром показалося село, **мальовничо розкидане над річкою на горі*** (М. Коцюбинський) — *Незабаром показалося село. **Воно мальовничо розкинулося над річкою на горі***; *Хлопці мовчки стоять, **милуючись з зоряного неба*** (Ю. Яновський) — *Хлопці мовчки стоять. **Вони милуються з зоряного неба***.

На письмі відокремлені члени речення виділяються з обох боків найчастіше комами, рідше — тире (переважно наприкінці речення), іноді — комами з тире.

166. ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Іноді виникає потреба конкретизувати, уточнити, пояснити зміст якогось члена речення. Тоді вживають уточнювальні слова. До обставини місця уточнювальною може бути обставина місця, до обставини часу — обставина часу, до присудка — присудок і т. ін.

Уточнювальні члени речення відповідають не просто на питання коли? де? що? і т. ін., а на питання а коли саме? а де саме? а як саме? а що саме? а який саме? тощо. У вимові вони виділяються інтонацією, а на письмі — з обох боків комами, зрідка тире.

1. Найчастіше вживаються уточнювальні обставини місця, часу, а іноді — й способу дії. Перед такими обставинами можна поставити слова *а саме, тобто*, наприклад: *На **луках**, **понад Ташанню**, **густими хвилями перекочувався туман*** (Григорій Тютюнник).

Уточнювальні обставини слід відрізняти від обставин, що не мають уточнювального значення, — вони вимовляються без характерної уточнювальної інтонації і, отже, на письмі не виділяються комами: ***За Ташанню по ярах шуміли, спадаючи, весняні води***; ***На світанку дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин** почалася артилерійська канонада і тривала дві години* (Григорій Тютюнник).

Іноді виділення обставин залежить від того, який зміст автор вкладає в своє висловлювання. Порівняйте: ***Там, далеко, на Вкраїні**, сяє сонечко ясне* (П. Грабовський) — ***Там далеко під горами смужкою блищить Дніпро*** (І. Нечуй-Левицький).

2. Уточнювальні члени вживаються і при означеннях та іменних частинах складених присудків, наприклад: *У неї в хаті завелось багато **всяких** вузликів із насінням — **великих і малих** — і раз у раз щось сушилося на вікнах* (М. Коцюбинський); ***Ніч була темна, аж чорна*** (М. Коцюбинський).

3. Різні уточнювальні члени можуть також вводитися в речення за допомогою пояснювальних сполучників — *тобто, цебто, або, чи, а саме*, видільних прийменників — *крім, окрім, oprіч, за винятком, на відміну від* та приєднувальних слів — *зокрема, навіть, особливо, наприклад, у тому числі, хіба що, причому*. У такому разі уточнювальні члени речення виділяються з обох боків комами або тире разом з названими словами: ***Кумис, або перешумоване кобиляче молоко**, вживають як ліки*; ***Арики, тобто зрошувальні канали**, густою сіткою вкрили колись пустинний степ. Тімко сидів ображений, самотній і розумів, що, **крім матері і Гаврила**, всі його ненавидять* (Григорій Тютюнник). ***На зрошуваних землях вирощують зернові культури, зокрема озиму пшеницю, рис***; *Деякі*

116

старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима (І. Нечуй-Левицький).

169. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Прикладки відокремлюються майже в тих самих випадках, що й узгоджені означення, а саме:

1) якщо вони стосуються особового займенника: *І, притомлений Котигорошко, я на груди землі упаду* (А. Малишко). Означуваного особового займенника може і не бути: *Слава вам, убогим людям, чабанам... Нагодували, і напоїли, і дали кожух і свиту на дорогу, і, небораки, додали ослицю дійну* (Т. Шевченко);

2) якщо вони поширені і стоять після означуваного слова: *І земля — наречена в молочнім цвіту яблунево-рожевих садів — мліє солодко в сонячно-яснім меду* (Є. Маланюк);

3) якщо вони мають обставинний відтінок: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надій* (О. Гончар);

4) якщо вони, навіть непоширені, стоять після власної назви: *Денисе, брате, з лейтенантом Сагайдою ми всі тут — стояли на смерть* (О. Гончар).

Відокремлюються прикладки зі словами родом, на ім'я, на прізвище, так званий тощо: *У Сквирі лікар був, на прізвище Рушилов* (М. Рильський).

Прикладка зі словом як звичайно не відокремлюється: *Ліс зустрів мене як друга горлиць теплим воркуванням* (М. Рильський).

Прикладка зі словом як відокремлюється лише тоді, коли має відтінок причини (відповідає на питання чому?): *Як справжній лірик* (тому що він справжній лірик), *Сосюра надзвичайно різноманітний у своїх переживаннях* (Д. Білоус).

Для виділення прикладок часто вживаються парні тире. Це буває особливо в таких випадках:

1) якщо прикладка має уточнювальне значення: *Дзвіночок сміху — мій син — прокидається вранці* (Є. Гуцало);

2) якщо прикладка стоїть наприкінці речення (тоді друге тире, зрозуміла річ, не ставиться): *Дивлячись на людей, усміхався і мій батько — великий добрий чоловік* (О. Довженко).

Якщо після відокремленої прикладки стоїть за іншими правилами кома, то друге тире не ста-

виться: *І здавалось йому, що понав він в інший світ — у чудний і невідомий храм, і в тихім, радіснім спокої спочивала душа його* (М. Івченко).

170. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

1. Відокремлюються обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками: *На кладці, обнявшись, стояли дві дівчини і, забувши про все на світі, виводили стару сумовиту пісню* (М. Стельмах).

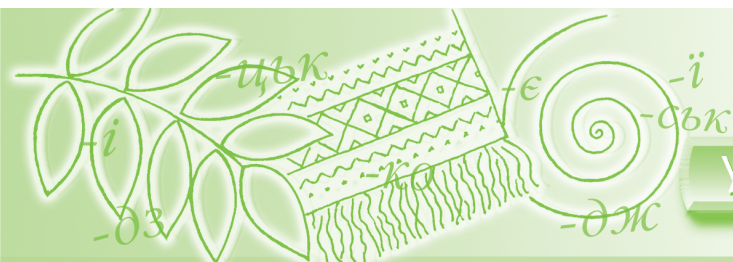
Коли перед дієприслівниковим зворотом чи дієприслівником стоїть сполучник, то у вимові пауза робиться перед сполучником, але на письмі коми все одно ставляться так, щоб виділити з обох боків тільки відокремлену обставину: *Не може при добрі той жити, хто хоче злу й добру служить, бо, хтвівши догодить обом, він стане злу рабом!* (І. Франко).

Не відокремлюються одиничні дієприслівники, якщо вони вказують тільки на спосіб дії і стоять після присудка. Такі дієприслівники звичайно виражають основну дію в реченні: *Я був молодий, здоровий і міг працювати не втомлюючись* (О. Довженко). *Бійці сиділи деякий час задумавшись* (О. Гончар). У першому реченні основна думка — *я не втомлювався*, у другому — *бійці задумались*.

2. Відокремлюються обставини допустовості з прийменником *незважаючи на*, а також (але необов'язково) з прийменниками *всупереч*, *наперекір*, *попри*, *при*: *Коли Леся вийшла, Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно* (В. Козаченко). *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці* (О. Гончар).

3. Іноді, за бажанням автора, можуть відокремлюватися поширені обставини з прийменниками *залежно від*, *за наявності*, *за відсутністю*, *за браком*, *на випадок*, *у зв'язку з*, *завдяки*, *внаслідок*, *згідно з*, *відповідно до*, *подібно до*, *на відміну від* тощо. Такі обставини вимовляються з видільною інтонацією: *Атоми металів, на відміну від атомів кистю, не зв'язані в молекули. Подібно до вугілля, сірки, фосфору й заліза, з киснем сполучається більшість неметалів і металів*.

4. Про відокремлення уточнювальних обставин мова йшла раніше.

ВНЕСЕННЯ

171. ПОНЯТТЯ ПРО ВНЕСЕННЯ

Поряд із членами речення, які поєднуються між собою в словосполучення за допомогою зв'язків координації, узгодження, керування й прилягання, у межах простого речення можуть бути й такі повнозначні частини, які стоять поза синтаксичним зв'язком. Такі слова не відповідають ні на яке питання. Вони не є членами речення і тому на письмі виділяються з обох боків розділовими знаками.

Наприклад, у реченні *Чую, земле, твоє дихання* (В. Симоненко) виділяються такі члени речення: (що роблю?) *чую* — присудок; (кого? що?) *дихання* — прямий додаток; (чие дихання?) *твоє* — означення. А до слова *земле* питання поставити не можна. Так само в реченні *Гори, здавалося, стояли тут поруч* (О. Гончар) виділяються такі члени речення: (хто? що?) *гори* — підмет; (що робили?) *стояли* — присудок; (де?) *тут поруч* — обставина місця. А до слова *здавалося* питання поставити не можна. Це внесення.

До внесень належать звертання, вставні слова і речення, вставлені слова і речення, а також слова-речення. Інакше їх ще називають «слова, граматично не пов'язані з членами речення».

172. ЗВЕРТАННЯ

Звертання — це слово або словосполучення в реченні, що називає особу, іноді — предмет, до яких звернена мова.

Наприклад, у реченнях: *Народе мій, до тебе я ще верну* (В. Стус). *Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема* (В. Сосюра) — виділені слова — звертання: вони вказують, до кого звернена мова.

1. Звертання виражається іменником у кличному відмінку або іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника. Звертання буває непоширене і поширене (має при собі означення, зокрема й прикладки).

Наприклад, у реченні *Нам випало, сину, досягти і долюбити отецьке поле* (Б. Олійник) звертання непоширене, а в реченні *Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов!* (М. Рильський) — поширене.

Іноді звертання можна сплутати з підметом. Щоб розрізнити їх, іменник у реченні пробуємо замінити особовим займенником *він, вона, воно* або *вони*

в називному відмінку. Якщо така заміна можлива, то це підмет, якщо ні — звертання. Порівняйте: *Люблять свою Вітчизну діти*. — *Люблять... вони*. *Любять свою Вітчизну, діти* (М. Рильський). Сказати «любють... вони» не можна. Отже, в першому реченні *діти* — підмет, у другому — звертання.

2. У вимові перед звертанням паузи звичайно нема, є пауза тільки після нього, а на письмі звертання обов'язково виділяємо з обох боків комами: *Світи нам, день, безсмертними вогнями, шуміть, сади, роди зерно, земля* (В. Сосюра).

На початку речення, залежно від інтонації, звертання може відділятися і знаком оклику — тоді наступне слово пишеться з великої букви: *Світе тихий, краю милий, моя Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?* (Т. Шевченко).

3. Слова *о, ой*, якщо вони вжиті як підсилювальні частки, належать до звертання і комами від нього не відділяються. Вигуки ж відділяються від звертання комами.

Наприклад: *О мій народе, Прометей ти маєш душу молоду; Ой ковалю, ковалю, я за труд тебе люблю* (В. Сосюра); *«Ой, сину!» — «Мамо!» І скригнула дверми, і впала на поріг* (А. Малишко); *Гей, рицарю жадібний, стережись* (М. Бажан) — у перших двох реченнях вжито підсилювальні частки (після них ком немає), у других двох — вигуки (після них стоять коми).

У складі поширеного звертання можуть виступати слова *ти, ви* — у такому разі вони виконують роль підсилювальної частки і комами не відділяються: *Краю, ти мій краю, кращого за тебе я в житті не знаю!* (В. Сосюра); *Слово, моя ти єдина зброе, ми не повинні загинути обоє!* (Леся Українка).

173. ВСТАВНІ СЛОВА І РЕЧЕННЯ

Вставні слова і речення вказують на особисте ставлення мовця до висловленої ним думки.

У реченні звичайно повідомляється про якийсь справжній або можливий факт дійсності. А той, хто повідомляє про це, за допомогою вставних слів і речень вносить у речення свою впевненість або сумнів, емоційну оцінку, вказує на його зв'язок з іншими повідомленнями, на джерело, спонукає слухача прислухатися тощо.

Наприклад, речення: *Ви помилилися; Ми колись ще зустрінемось* — являють собою категоричні

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

твердження. А ті ж речення із вставними словами: **Мабуть**, ви помилилися; **Можже**, ми колись ще зустрінемося — передають, крім самого твердження, ще й сумнів мовця.

Вставні слова і речення не є членами речення. У реченні вони виділяються парними комами, рідко — парними тире.

За значенням вставні слова і речення можна поділити на такі, що:

1) виражають невпевненість або припущення: *мабуть, може, а може, можливо, певно, напевно, очевидно, видно, здається, ймовірно, бува, сподіваюся, можна сказати, треба гадати, припустімо* тощо;

2) підкреслюють достовірність повідомлення: *безумовно, безперечно, звісно, звичайно, справді, і справді, розуміється, само собою зрозуміло, певна річ, ясна річ, сказати по правді, правду кажучи, признатися, ніде правди діти, щоправда, смію запевнити, слово честі, я знаю* тощо;

3) вказують на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, каже, мовляв, повідомляють, за висловом..., за вченням..., на думку..., на мою думку, гадаю, по-моєму, пам'ятаю, чую, бачу* тощо;

4) виражають задоволення чи незадоволення мовця: *на щастя, на диво, дякувати Богу, слава Богу, хвалити долю, нарешті, нівроку, на жаль, на сором, як на зло, як на гріх, соромно казати, чого доброго* тощо;

5) привертають, активізують увагу співрозмовника: *чуєте, чуєш, знаєте, бач, бачите, погодьтесь, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте на слові, між нами кажучи* тощо;

6) допомагають упорядкувати думки, пов'язати їх між собою: *по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, з другого боку, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, а отже, значить, таким чином, виявляється, наприклад, зокрема, взагалі, зрештою, одним словом, коротше кажучи, повторюю* тощо.

Слова *проте і однак* виступають вставними тільки в середині простого речення (і виділяються комами): *Остапові пощастило, однак, зачепитись якось за прибережну вербу* (М. Коцюбинський). На початку простого речення ці слова виступають у ролі сполучників (і комами не виділяються): **Однак** Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе (М. Коцюбинський).

Вставні слова треба відрізняти від часток, які в реченні розділовими знаками не виділяються.

Частки входять до складу членів речення. Наприклад, у реченні *Тут **навіть** повітря, здавалося, несло в собі золотаві відтінки* (О. Гончар) підмет не *повітря*, а *навіть повітря* (і це означає, що не тільки воно несло в собі ці відтінки). У реченні *Злива тривала **майже** годину* (М. Трубілаїні) обставина часу не *годину*, а *майже годину* (тобто неповну годину). Вставні слова стоять поза членами речення. Наприклад, у реченні *Знов **прибули** до нашої **шпаківні** **її**, **мабуть**, **торішні** **хазяї*** (М. Рильський) є такі члени: підмет — (хто?) *хазяї*; присудок — (що зробили?) *прибули*; означення — (чий?) *нашої*, (чий?) *її*, (які?) *торішні*; обставина часу — (коли?) *знов*; обставина місця — (куди?) *до шпаківні*. Слово *мабуть* не входить до складу жодного члена речення.

Вставні слова як не члени речення слід відрізняти від однозвучних членів речення. Порівняйте речення, у яких ті самі слова виступають то як вставні, то як члени речення: *По цих непролазних **пущах**, **певно**, ніколи не ступала людська нога* (М. Коцюбинський) — *Роби кривно й ходи **певно*** (Нар. творчість). *Вершини, **здавалось**, зрослися з підібраними грудастими кіньми* (М. Стельмах) — *Од далекого світла **внизу** **здавалось** **іще** **темніше*** (М. Коцюбинський).

Важко буває розрізнити вставні слова і члени речення *звичайно, нарешті, справді*. Вставними ці слова бувають за таких умов:

1) *звичайно* в значенні «само собою зрозуміло»: **Звичайно**, вовкулаки — це химери (М. Рильський); але: *У комірчині **звичайно** [майже завжди] стояли бідони з молоком та висіли білі халати доярок* (Григорій Тютюнник);

2) *нарешті* зі значенням задоволення: *І от, **нарешті**, засиніли Дніпропетровщини лани* (В. Сосюра); але в значенні «після чого-небудь»: **Нарешті** [після всіх зусиль, спроб] *Василькові пощастило **вхопитись** за гілку* (О. Донченко);

3) *справді* в значенні «правду кажучи», «це правда»: *Дівчинка, **справді**, як та квіточка, розпукується* (Марко Вовчок); але в значенні «насправді»: *Не знаю, чи **справді** воно так, чи то мені приснилось* (О. Довженко).

Лише вставними бувають (і виділяються комами) слова *мабуть, щоправда, крім того, а втім, по-перше, по-друге*. Якщо в простому реченні, крім синтаксичного центру, є ще присудок (*кажуть, зда-*

120

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

Наприклад: **Ах**, які вишневі ті світанки, на-
че птиці ходять по землі (А. Малишко); **Ну**, що?
Вдовольнились? (Марко Вовчок); **Ні!** Я покорити
її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги поста-
ла (Леся Українка); *Всі, у кого серце вірне сонцю
нашої весни, сійте зерно — гей!* — добірне в нероз-
межені лани! (М. Рильський).

Досить часто, особливо в поезії, слова *о, ой*, рід-
ше *ох, ну* виступають у ролі підсилювальних часток
і, отже, від слів, до яких вони відносяться, комами
не відділяються: **О** люди, люди, свою душу не за-
микайте на замки! (П. Тичина); *Шопена вальс...*
Ну хто не грав його і хто не слухав! (М. Рильсь-
кий); **Ох** ти ж і догадливий хлопець! (О. Гончар).

Відокремлення слів *о, ой, ох, ну* нерідко зале-
жить від волі автора, від того, який зміст він вкла-
дає в них.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

176. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Речення, яке має два або більше синтаксич-
них (підметово-присудкових) центрів, назива-
ється складним.

Складне речення об'єднує кілька простих,
що виступають як складові частини єдиного ці-
лого. Але, на відміну від простих речень, частини
складного речення мають ще й свої особливості —
інтонаційні, синтаксичні та смислові.

Прості речення в складне об'єднуються з до-
триманням певних правил.

Кожна окрема частина складного речення по-
винна бути синтаксично правильно побудована.
Наприклад, у головній частині складного рече-
ння «Найголовніше, що треба утверджувати в душі
людини, — це віру в торжество добра, справедли-
вості» неправильно приєднано складений іменний
присудок до підмета: «Найголовніше — це віру
в торжество добра, справедливості». А має бути:
*Найголовніше — це віра в торжество добра, спра-
ведливості.* Отже, й усе речення повинно звучати
так: *Найголовніше, що треба утверджувати в душі
людини, — це віру в торжество добра, справедли-
вості.*

Частини складного речення повинні бути ло-
гічно пов'язані між собою. Наприклад, у реченні

«Товариш захоплено розповідав про матч, і ніхто
його не слухав» нема логічного зв'язку між його
частинами. Тут сполучник *і* треба замінити на *хоч*
або *проте*.

Частини складного речення повинні бути одно-
планові за змістом. Наприклад, у реченні «Взимку
дерева в лісі стоять чорні, а ялини своїм убранням
приваблюють зір» протиставляються зовсім різні
речі: колір дерев і убрання ялин. Очевидно, треба
сказати так: *Усі дерева стоять чорні, тільки ялини
зеленіють і своєю зеленню приваблюють зір.*

Частини складного речення — прості рече-
ння — можуть об'єднуватися між собою різними
зв'язками:

1) сурядним — за допомогою сполучників су-
рядності: *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз
у раз скрипів* (Т. Шевченко);

2) підрядним — за допомогою сполучників підря-
дності та сполучних слів: *Людині треба, щоб її робо-
та залишалася після неї жити* (Ю. Яновський);

3) безсполучниковим — за допомогою лише ін-
тонації: *Переконатися пора: зробив зло — не жди
добра* (Д. Білоус).

Залежно від цього складні речення поділяються
на складносурядні, складнопідрядні, складні без-
сполучникові і складні синтаксичні конструкції.

На письмі частини складного речення зви-
чайно відділяються одна від одної комами або
іншими розділовими знаками.

177. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Складносурядним називається складне ре-
чення, частини якого синтаксично рівноправні
й поєднані між собою сполучниками сурядності.

Між частинами складносурядного речення мо-
жуть бути різні значеннєві зв'язки: причиново-
наслідкові, зіставно-протиставні, розділові тощо.
Але наявність між цими частинами сполучників
сурядності завжди свідчить про те, що розгляду-
ване речення є складносурядним.

Наприклад, між частинами в реченнях: *Три-
майтесь організовано, і вони з вами нічого не вді-
ють* (О. Гончар); *Мурашки бігали по спині, але
цікавість перемогла страх* (В. Гжицький); *Ка-
ти знущаються над нами, а правда наша п'яна
спить* (Т. Шевченко) — існують різні значеннєві
відношення, проте всі вони складносурядні, бо їх-
ні частини з'єднані сполучниками сурядності.

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

такі у світі речі, **від яких** душа сія (П. Тичина) слова **від яких** не тільки приєднують підрядне речення до головного, а й виступають додатком (рівнозначні висловам *від них, від цих слів*). У реченні *Де синім медом летється літо, бринить бджолиний спів* (Є. Маланюк) слово *де* — обставина місця.

У ролі сполучних слів виступають:

1) відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* в будь-яких відмінках: **Хто** не живе для інших, той, отже, й для себе не живе (Ю. Мушкетик); *Ті держави здатні ставати великими, у яких великі малі люди* (О. Довженко);

2) відносні прислівники *як, наскільки, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, навіщо*: *Іду назустріч долі. Ітиму, доки вистачить снаги* (Л. Костенко); *Ми вийдем з тобою на листя опале, де сяє повітря, як сиві опали* (Д. Павличко).

3. Слова *що, як, коли* в одних випадках виступають сполучниками, в інших — сполучними словами.

Сполучне слово (займенник) *що* можна замінити займенником *який, він* або іменником: *Як радію за ту я людину, що* [яка, вона, людина] *загублену радість знайшла* (В. Сосюра). Сполучник *що* так замінити не можна: *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь світ* (О. Донченко).

Сполучні слова (прислівники) *як* і *коли* можна замінити відповідно прислівниками *так* і *тоді*: *Я піду й буду скрізь так, як мій батько зерно* [так мій батько сіє зерно], *сіяти добре, розумне, чесне слово* (У. Самчук); *Мати тоді сита, коли* [тоді] *діти не голодні* (К. Гордієнко). Але сполучники *як, коли* так замінити не можна: *Уночі, як Чумацький Шлях сріблисту куряву простеле, вийди на Дніпро!* (П. Тичина); *Коли хочеш ти добро зробити, поспішай його робити швидше* (Б. Грінченко).

4. Підрядне речення може стояти на початку, в середині або наприкінці складнопідрядного речення. Від головного воно відокремлюється комами, а іноді, якщо стоїть перед головним, — тире: **Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не умре** (М. Рильський); *Он ту яблунову гілку, де снігу замети білі, ти сам щепив із сусідом...* (А. Малишко); **Щоб жити** — ні в кого права не питають (П. Тичина).

179. ВИДИ ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

У мовознавстві поширені дві класифікації підрядних речень: логіко-граматична і структурно-

семантична. Розходження між ними полягають у тому, що за першою відповідно до членів речення виділяють підметові, присудкові, додаткові й означальні підрядні речення, за другою — означальні й з'ясувальні. Обставинні та супровідні підрядні речення в обох класифікаціях виділяють однаково.

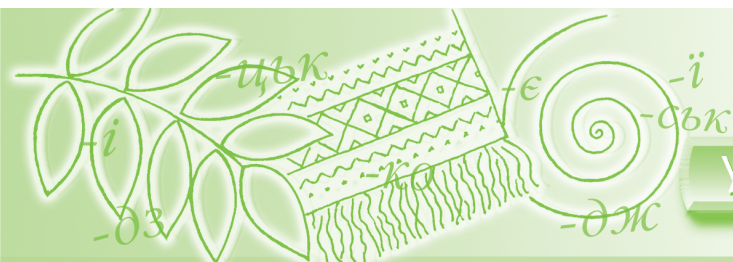
І. При логіко-граматичній класифікації враховують, який член у головному реченні замінюється або уточнюється підрядним реченням і на яке питання це підрядне речення відповідає. Важливу роль тут відіграє вказівне слово (якщо його нема, можна додумати): **яким членом речення виступає вказівне слово, такого виду буде й підрядне речення**. За цією класифікацією підрядні речення поділяють на підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні і супровідні.

1. Підрядні **підметові** замінюють підмет головного речення або уточнюють підмет, виражений вказівним словом, і відповідають, як і підмет, на питання *хто? що?*: *Благословен (хто?), хто виконав криницю* (М. Рильський); *Щасливий той (хто?), хто бачив мрію, але не доторкнувся їй* (Д. Павличко); *Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось (хто? що?), що її кличуть* (М. Коцюбинський); *Як добре (хто? що?), коли світиться вогонь у хаті друга* (М. Рильський).

2. Підрядні **присудкові** уточнюють присудок головного речення, виражений вказівним словом, і відповідають на питання *хто він такий? який він є?*: *Я той (а хто саме?), що греблі рвав* (П. Воронько); *Я не такий (я не який?), щоб зрадити людину* (Леся Українка).

3. Підрядні **додаткові** виступають додатком до будь-якого члена головного речення або уточнюють додаток, виражений вказівним словом, і відповідають на питання непрямих відмінків: *Я в серці маю те (кого? що?), що не вмирає* (Леся Українка); *Друзів на землі не так багато, дбайте (про що?), щоб в житті їх берегти* (Д. Луценко).

4. Підрядні **означальні** виступають означенням до будь-якого члена головного речення або уточнюють означення, виражене вказівним словом, і відповідають на питання *який?*: *Уклін чолом народу (якому?), що рідну мову нам зберіг* (О. Олесь); *Як я люблю оці години праці (які?), коли усе навколо затихає під владою чаруючої ночі* (Леся Українка).

II. При структурно-семантичній класифікації враховують будову (структуру) і значення (семантику) складнопідрядних речень. За цією класифікацією підрядні речення поділяють на означальні, з'ясувальні, обставинні і супровідні.

1. Підрядні означальні пояснюють член головного речення, виражений іменником (або іншою частиною мови в значенні іменника), і відповідають на питання який?: *Ростуть міста (які?), яких не бачив світ* (М. Рильський); *Від беззмарного синього неба спориш (який?), що густо поріс на подвір'ї*, здавався голубим (Б. Харчук); *Сила в нас така (яка?), що доріг в житті мені замало* (А. Малишко).

Близькі до підрядних означальних підрядні **займенниково-означальні** речення. Вони пояснюють член головного речення, виражений займенниками *той, весь, всякий, кожний, такий* у значенні іменника: *Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра* (Леся Українка); *Лиха тому зима, в кого кожуха нема* (Нар. творчість); *Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю* (М. Коцюбинський).

2. Підрядні з'ясувальні доповнюють член головного речення, виражений дієсловом чи іншими частинами мови (прикметником, прислівником, іменником з дієслівним значенням), які потребують роз'яснення, і відповідають на питання хто? або що? в різних відмінках: *Ми знаєм (що знаємо?), для чого жить* (Б. Олійник). *З'ясувалося (що з'ясувалося?), що він перевіряє (що перевіряє?), чи справний кулемет* (Ю. Яновський). *Щасливий (хто?), хто сні має милі* (Леся Українка).

180. ПІДРЯДНІ ОБСТАВИННІ І СУПРОВІДНІ РЕЧЕННЯ

Підрядні обставинні й супровідні, як було вже сказано, в обох класифікаціях виділяють однаково.

Підрядні обставинні пояснюють головне речення в цілому, вказуючи на спосіб, міру й ступінь, місце, час, причину, мету, умову, наслідок дії або стану головного речення. Відповідають вони на різні питання залежно від їхнього значення.

1. Підрядні речення способу дії замінюють або уточнюють обставину способу дії головного речення і відповідають на питання як? яким способом?

яким чином? Близько до них стоять підрядні речення зі значенням **міри й ступеня**, які відповідають на питання наскільки? якою мірою? у якій мірі? Їх іноді буває важко розрізнити.

Наприклад, у реченнях: *На жаль, світ побудований так (як? яким чином?), що щастя людства здобувається ціною чийхсь страждань* (О. Довженко); *Душа моя розкрита для кожного (як?), як квітка для роси* (М. Коцюбинський) — підрядні частини вказують на спосіб дії (хоч у другому до підрядної частини можна поставити й питання у якій мірі? наскільки?). У реченнях: *Сонце пекло так (у якій мірі?), що й уночі степ паши́в* (Ю. Яновський); (наскільки більше?) *Чим більше снігу на полі, тим більше буде води в землі* (О. Копиленко) — маємо справу з підрядними міри й ступеня.

Підрядні речення способу дії, міри й ступеня до головного приєднуються за допомогою сполучників *що, аж, щоб, як, мов, немов, наче, неначе, ніби, чим... тим* тощо. У головному реченні бувають вказівні слова *так, настільки, стільки, до такої міри*.

Порівняльні звороти зі сполучним словом *як*, сполучниками *мов, немов, наче, неначе, ніби* у деяких підручниках трактуються як члени речення (обставини). Насправді ж у реченнях на зразок *Снав я міцно, як дитина* (Д. Павличко) порівняльний зворот *як дитина* — це неповне підрядне речення способу дії. Воно має підмет (який відповідає на питання хто?) *дитина* і обставину *як* (сполучне слово), у ньому пропущено присудок *спить* і обставину способу дії *міцно*, які домислюються з головного речення. Отже, це речення (порівняльний зворот) означає: *так міцно спить дитина*. Так само в реченні *Дні проходять, як риби по темному дні* (Є. Маланюк) підрядна частина має значення: *як риби проходять по темному дні*.

Такі підрядні речення, як і будь-які інші, відокремлюються від головного комами. Їх не слід сплутувати з однозвучними складеними іменними присудками (*Він як мала дитина*), які не відділяються комами.

2. Підрядні речення місця, як і обставини місця, називають місце дії і відповідають на питання де? куди? звідки? яким шляхом?: *Де воля родиться, там загиба невіра* (Д. Павличко).

До головного підрядні речення місця приєднуються за допомогою сполучних слів *де, куди*,

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

звідки. У головному вказівними словами бувають прислівники місця *там, тут, туди, звідти, всюди, скрізь*.

Від підрядних речень місця треба відрізнити підрядні означальні, які теж можуть приєднуватися до головного сполучними словами *де, куди, звідки*, але відповідають на інше, своє питання: *А на **тому** місці* (на якому?), ***де** стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою* (Панас Мирний). Але якщо речення перебудувати: *А **там** (де?), де стояла тінь, іскрило сонце* — то підрядна частина буде сприйматися як підрядне речення місця.

3. Підрядні речення **часу** вказують на час, коли відбувається дія головного речення, і відповідають на питання коли? доки? відколи? як довго?: *Не бійся досвітньої мли — досвітній вогонь запали, **коли ще зоря не загра**ла* (Леся Українка).

До головного підрядні речення часу приєднуються за допомогою сполучних слів *коли, відколи, поки, доки, тільки-но, щойно* та сполучників *ледве, скоро, як, під час того як, після того як* і подіб. У головному вказівними словами бувають прислівники часу *тоді, відтоді, доти*.

Від підрядних речень часу треба відрізнити підрядні означальні, які теж можуть приєднуватися до головного сполучним словом *коли*, але відповідають на інше, своє питання: *У людини, як і в птаха, **настає в житті такий час*** (який?), ***коли в неї міцніють крила*** (В. Козаченко).

Іноді буває важко відрізнити підрядне речення часу від підрядного умови зі сполучником *коли*. Якщо в такому реченні слово *коли* можна замінити на *якщо*, то це підрядне речення умови, якщо ні — підрядне часу. Наприклад, у реченні *І **нині, коли проходимо вулицями Києва, ми бачимо відображення минулої слави у мармурі і бронзі*** (І. Цюпа) підрядне речення вказує на час (уточнює обставину часу *нині*), хоч до певної міри виражає й умову. А в реченні *Не можна любити народів других, **коли ти не любиш Вкраїну*** (В. Сосюра) підрядне вказує на умову, а не на час (сполучник *коли* можна замінити на *якщо*).

4. Підрядні речення **причини** називають факти, які зумовлюють дію чи ознаку головного речення і відповідають на питання чому? через що? з якої причини?: *Вся земля наша **одвіку** (чому?), **бо кожна грудка, кожен упруг політі нашим потом*** (М. Коцюбинський).

Підрядне речення причини до головного приєднується сполучниками *бо, тому що, через те що, з тим що, щоб, що* (сполучника «так як» в українській мові нема). Вказівними бувають слова *тому, з тим, через те*.

5. Підрядні речення **мети** вказують на мету, заради якої відбувається дія головного речення, і відповідають на питання навіщо? з якою метою?: ***Щоб глянути ясніше уперед, не раз, не два дивлюсь я у минуле*** (В. Сосюра).

Підрядне речення мети до головного приєднується сполучниками *щоб, аби, хай, нехай*. Вказівними бувають слова *для того, на те, з тим*.

6. Підрядні речення **умови** вказують на умову, за якої відбувається чи може відбутися дія головного речення, і відповідають на питання за якої умови?: ***Якби я турбувався лише про себе, давно вже б онімів від самоти*** (Д. Павличко); ***Чоловік зрікається великого щастя, коли зрікається боротьби*** (М. Коцюбинський).

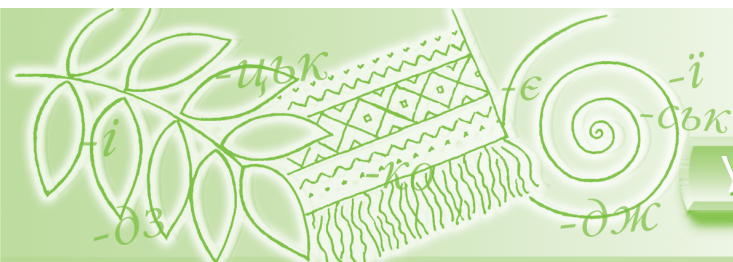
Підрядне речення умови до головного приєднується сполучниками *якщо, якби, коли, коли б, як, аби, раз, лиш би, тільки б*. Зрідка може вживатися вказівне слово *тоді*.

7. Підрядні **допустові** речення вказують на умову, всупереч якій відбувається дія головного речення, і відповідають на питання незважаючи на що?: ***Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім*** (П. Панч).

Підрядні допустові до головного приєднуються за допомогою сполучників *хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай, як не, скільки не, де не, коли не* тощо: ***Нехай іще зима, але я чую в снігах квіток солодкий аромат*** (В. Сосюра); ***Куди б не поїхав я, брата зустріну*** (П. Ребро); ***Йшли в степи майстри ланів, дарма що дощ холодний сіяв*** (Д. Луценко).

8. У підрядних **наслідкових** реченнях повідомляється про наслідок дії головного речення. На питання вони не відповідають. До головного речення підрядні наслідкові приєднуються лише за допомогою сполучника *так що* (це їхня основна ознака): ***Хутір ховався серед дерев, так що влітку іншу хатку даремно очима шукатимеш, не знайдеш*** (М. Трублаїні).

9. Підрядні супровідні містять додаткові зауваження до головного речення, нерідко з відтінком висновку або наслідку. До них питання поставити

не можна, приєднуються вони до головного сполучним словом *що* в різних відмінках: *Вони стояли обнявшись, чого раніше не дозволяли б собі на людях* (О. Гончар); *У долині зафоркали коні, від чого Марко зупинився* (М. Стельмах).

181. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

При одному головному реченні може бути не тільки одне, а й два і більше підрядних. Такі складнопідрядні речення з кількома підрядними бувають різних типів, а саме:

1. Складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю — у них два або більше підрядних одного виду однаково залежать від того самого головного і від того самого його члена (вони відповідають на те саме питання). Наприклад, у реченні *Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми* (П. Грабовський) від головного речення *я люблю* однаково залежать три підрядні додаткові (відповідають на питання *кого? що?*).

Схематично будову наведеного речення можна зобразити так (схема 4):

На схемі верхній прямокутник означає головне речення; нижні прямокутники — підрядні речення; лінії, що виходять з однієї точки, вказують на однорідну супідрядність.

Однорідні супідрядні речення можуть з'єднуватися між собою сполучниками сурядності.

Між двома однорідними супідрядними реченнями, з'єднаними одиничними сполучниками *і, та (= і), або, чи*, кома не ставиться: *Добре було б, коли б саме тепер хтось заглянув до нас в го-*

Схема 4

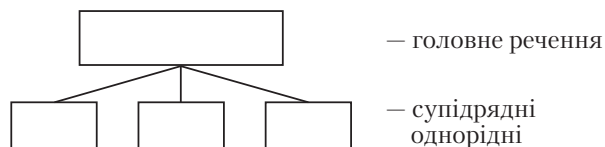
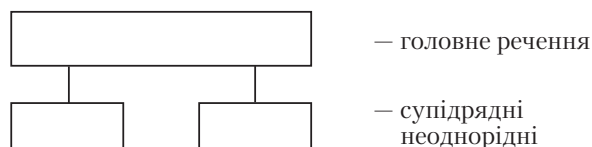

Схема 5

сті чи хоча б мама почала співати (М. Стельмах); *А Марко й далі співав, дарма що його пісню глушили якісь несамовиті громи і дарма що її не чули ні бійці, ні дід, ні коні* (М. Стельмах).

2. Складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю — у них два або більше підрядних неоднаково залежать від того самого головного або стосуються різних його членів. Наприклад, у реченні *Моя земля була легка, як змах крила, коли по ній моя матуся з поля йшла* (Д. Павличко) від головного *моя земля була легка* по-різному залежать два підрядні: перше (*як змах крила*) — підрядне міри й ступеня, друге — підрядне часу. У реченні *А за вікном щасливі люди про те, що є, і те, що буде, поміж собою гомонять* (В. Сосюра) підрядні додаткові *що є і що буде* стосуються різних його членів.

Схематично будову цих речень можна зобразити так (схема 5):

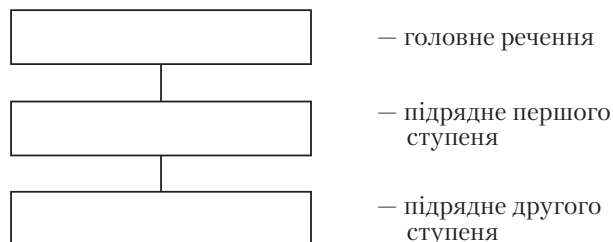
3. Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю — у них перше підрядне залежить від головного, друге підрядне — від першого, третє — від другого і т. ін. Наприклад, у реченні *Помиляється той, хто гадає, що з одержанням свідоцтва чи диплома кінчається період навчання* (П. Панч) від головного *помиляється той* залежить підрядне *хто гадає*, а від нього залежить наступне підрядне.

Схематично будову цього речення можна зобразити так (схема 6):

Якщо в такому складнопідрядному реченні збігаються підряд два сполучники, то кома між ними ставиться тільки тоді, коли підрядне речення, яке починається другим сполучником, можна опустити без шкоди для будови всього речення. В інших випадках кома між двома сполучниками не ставиться.

Наприклад, у реченні *Іван Антонович, розлютившись, кричав, що, доки командує ротою, нікому не дозволить створювати в ній нездорові взаєми-*

Схема 6

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

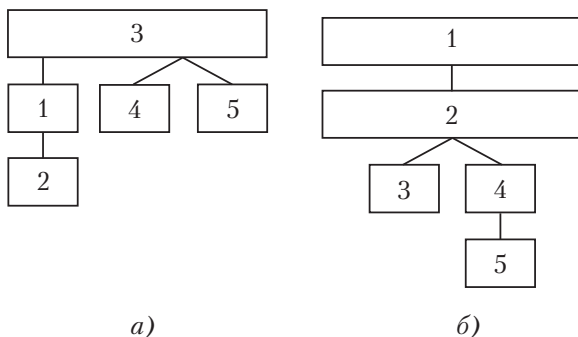
ни (О. Гончар) кома між *що* і *доки* ставиться, бо речення може існувати й без підрядного *доки* *командує ротою*. Але в реченні *Вася Багіров з досвіду знав, що коли почався такий наступ, то батальйон, рано чи пізно, піде вперед* (О. Гончар) кома між *що* і *коли* не ставиться, бо якщо опустити підрядне *коли* *почався такий наступ*, то зруйнується будова речення: *знав, що... то батальйон піде вперед*. Але якби в цьому реченні не було частки *то*, тоді між цими двома сполучниками треба було б поставити кому: *Вася Багіров знав, що, коли почався такий наступ, батальйон, рано чи пізно, піде вперед*.

До речі, це правило стосується й будь-якого іншого збігу сполучників. Наприклад, відповідно до нього в реченні *Тепер поле... все далі розстеляло свою одягу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви* (М. Коцюбинський) між двома сполучниками поставлено кому, а в реченні *Торік був уродив хліб, та як полили дощі, то поносило з гір половину сноів* (І. Нечуй-Левицький) в такій самій позиції коми нема.

4. Складнопідрядні речення мішаного типу — у них поряд існує однорідна і неоднорідна супідрядність, супідрядність і послідовна підрядність. Ці комбінації можуть бути розмаїтими, наприклад: *Коли мене запитують (1), як я став письменником (2), мені хочеться відказати (3), що не я вибирав літературу (4), а вона мене (5). Треба було ще глибоко розуміти (1), що мова тільки та невичерпно багата й гарна (2), яка виплекана твоїм рідним народом (3), яка живиться із народних джерел (4), що ніколи не замулюються (5)* (П. Панч).

Схематично будову наведених речень можна зобразити так (схема 7):

Схема 7

У першому реченні головне — *мені хочеться відказати* (3), його пояснює підрядне умови (за якої умови?) *коли мене запитують* (1), від нього залежить підрядне додаткове (запитують про що?) *як я став письменником* (2), і знову головного однаково стосуються, але вже поіншому два підрядні додаткові (відказати що?) *що не я вибирав літературу* (4) і *а вона [вибрала] мене* (5). У другому реченні головне — *треба було ще глибоко розуміти* (1), його стосується підрядне додаткове (що розуміти?) *що мова тільки та невичерпно багата й гарна* (2), останнє пояснюють два означальні речення (яка мова?) *яка виплекана твоїм рідним народом* (3) і *яка живиться із народних джерел* (4), а слова *джерел* стосується підрядне означальне (яких джерел?) *що ніколи не замулюються* (5).

182. СКЛАДНІ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ РЕЧЕННЯ

Складним безсполучниковим називається речення, частини якого об'єднані в одне смислове ціле за допомогою лише інтонації.

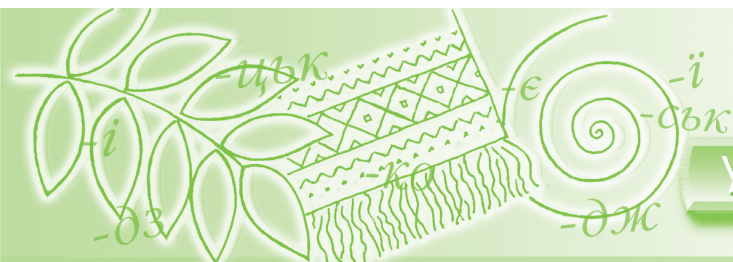
У складному безсполучниковому реченні нема головного й залежного речень, і все-таки між його частинами можуть бути різні смислові зв'язки. Залежно від цього складні безсполучникові речення поділяються на:

1) речення з відносно рівноправними, незалежними одна від одної частинами (ці речення близькі до складносурядних): *Місяць на небі, зіроньки сяють* (Нар. творчість). *Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є, молодість мила, ти щастя моє* (А. Малишко);

2) речення з відносно залежними частинами, одна з яких пояснює, доповнює іншу (ці речення близькі до складнопідрядних); наприклад, речення *Будеш сіяти з сумом — вродить печаль* (М. Стельмах) означає те саме, що й *Якщо будеш сіяти з сумом, то вродить печаль*.

У складних безсполучникових реченнях важливу роль відіграє інтонація — саме завдяки їй передаються різні відтінки зв'язку між окремими частинами складного речення.

На письмі інтонація відображається за допомогою розділових знаків: коми, крапки з комою, тире, двокрапки. Кома вказує на коротку паузу, крапка з комою — на довшу. На місці тире робиться

вичікувальна пауза, після неї тон підвищується. На місці двокрапки так само робиться пауза, але тон підвищується перед нею, після неї речення промовляється звичайним тоном.

Складні безсполучникові речення найчастіше використовують у художніх творах: вони краще відтворюють розмовну мову, повніше передають різні почуття.

183. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В СКЛАДНОМУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ РЕЧЕННІ

Між двома відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення ставлять кому або крапку з комою, між двома відносно нерівноправними частинами — двокрапку або тире. Це залежить від смислових відношень між цими частинами та інтонації.

1. Між двома відносно рівноправними частинами, які вимовляються приблизно однаковим тоном, ставиться кома: *Довіку не буде із мене раба, душа поневажить полони* (В. Стус); *Гаснуть у плавнях летючі комети, тихо вмирає на заході ніч* (А. Малишко).

2. Між двома досить поширеними або далекими за змістом частинами ставиться крапка з комою: *Пройшовши по небу, тепла, тиха червенева ніч стала оволодівати і землею; безмежний степ вищував, корився, ніжнішав і м'якшав від її пестоців; птахи затихали* (Григорій Тютюнник).

Іноді і в таких реченнях ставляться лише коми: *Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки* (Ю. Яновський).

3. Двокрапка між двома частинами ставиться:

1) якщо друга частина виражає причину того, про що говориться в першій (між ними можна вставити сполучник *бо*): *Тріпоче серце: [бо] я люблю у спразі, в радості, в жалю* (А. Малишко); *Не кидай іскри в соломку: [бо] і сама згорить, і село спалить* (Нар. творчість);

2) якщо друга частина доповнює або розкриває зміст першої частини (до неї можна поставити питання *що? а що саме? який? і що побачив?*): *Хай оживає істина стара: людина починається з добра* (Л. Забашта); *Поглянь у себе: море там*

вирує, міниться і грає (Л. Горlach); *І все здається: в темні ночі ти ждеш мене, ти ждеш мене* (А. Малишко).

4. Тире ставиться в усіх інших випадках, а саме:

1) якщо перша частина вказує на час або умову дії, про яку говориться в другій (перед першою частиною можна, як правило, поставити сполучники *коли, якщо, хоч*): *Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне, вселюдське замовчиш — обчухраним зростеш* (П. Тичина); *У товаристві лад — усяк тому радіє* (Л. Глібов);

2) якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій (до неї можна поставити питання і який наслідок? і що це означає?): *Танцюють зорі — на мороз чималий показують* (М. Рильський);

3) якщо зміст обох частин зіставляється або протиставляється (між ними можна поставити сполучники *наче, а*): *Говорить — шовком вишиває* (Нар. творчість); *Пан гуляв у себе в замку — у ярмі стогнали люди* (Леся Українка).

Тире, а не двокрапку (як того вимагають правила) ставлять між двома частинами складного безсполучникового речення й тоді, коли хочуть інтонаційно виділити другу частину: *Поглянув я на ягнята — не мої ягнята!* (Т. Шевченко); *На ярмарку почуто між людьми — Устима вбито* (Марко Вовчок); *Одчиняйте двері — наречена йде* (П. Тичина).

Іноді вживання розділового знака залежить від того, який зміст хоче вкласти автор у своє висловлювання. Наприклад, відоме прислів'я можна записати так: *Щастя в повітрі не в'ється — воно в боротьбі дістається*. У такому разі друга частина виражає висновок з того, про що говориться в першій. Але замість тире можна поставити двокрапку — друга частина вказуватиме на причину. Можна поставити й кому — тоді обидва судження виступатимуть як рівноправні.

184. СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

До складних синтаксичних конструкцій зараховуємо складні речення, у яких поряд існують сурядний і підрядний, сполучниковий і безсполучниковий зв'язки.

Ці комбінації можуть бути розмаїтими.

-єць

-їх

-їнь

-уцьк

-м'я

Схема 8

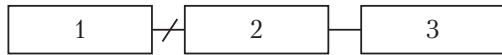

Схема 9

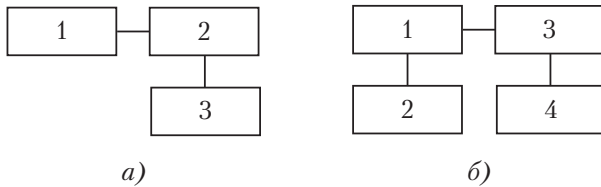

Схема 10

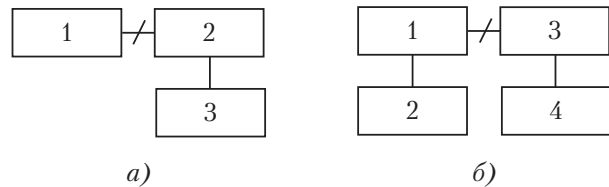
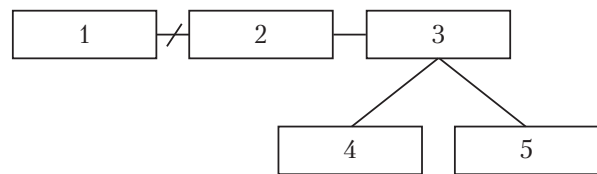

Схема 11

1. У складному реченні може співіснувати безсполучниковий і сурядний сполучниковий зв'язок: *Вітрило напнулось (1), хвиля загомонила (2), і човен помчав прудко (3)* (І. Драч).

Схематично будову цього речення можна зобразити так (перекреслена лінія — безсполучниковий зв'язок) (схема 8):

2. Сурядним зв'язком можуть об'єднуватися як окремі синтаксичні блоки складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями — таким чином виникають складні речення із сурядністю й підрядністю: *Спустився вечір (1), і одразу похолоднішало (2), хоч удень була нестерпна спека (3)* (О. Гончар). *Як швидко минають дні (1), коли в людини є хліб і вода (2), і як повільно течуть вони (3), коли немає ні ковтка води (4)* (С. Складенко).

Схематично будову цих речень можна зобразити так (схема 9):

3. Безсполучниковим зв'язком як окремі синтаксичні блоки можуть об'єднуватися складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями — таким чином виникають складні речення із безсполучниковим зв'язком і підрядністю: *Щастя дурно не дається (1): тільки той його придбає (2), хто за його в бої б'ється (3)* (Б. Грінченко). *Не може кермувати той людьми (1), хто сам не бачить шляху із тіьми (2), не може дати волю той народу (3), хто душу закував у темноту (4)* (Д. Павличко).

Схематично будову цих речень можна зобразити так (схема 10):

4. В одному реченні може співіснувати сполучниковий і безсполучниковий, сурядний і підрядний зв'язки, як у реченні: *І я подумав (1): як-то добре отако вірити в когось, покластися на когось (2), але все те до пори (3), бо надходить час — (4) і ти мусиш узяти на себе всю відповідальність не тільки за власне життя, а й за життя інших, близьких, а часом і не близьких людей та справи (5)* (Ю. Мушкетик).

Схематично будову цього речення можна зобразити так (схема 11):

Розділові знаки між кожними двома частинами таких складних синтаксичних конструкцій ставляться так само, як і між будь-якими двома частинами складносурядних, складнопідрядних чи складних безсполучникових речень.

185. ПОВНИЙ СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Повний синтаксичний розбір складного речення слід проводити в такій послідовності.

1. Знаходимо за допомогою запитань і підкреслюємо спочатку головні члени речення (підмети і присудки), потім — другорядні (додатки, означення, обставини) й таким чином визначаємо межі простих речень у складному.

2. Якщо речення складне, нумеруємо його частини (прості речення) і, визначивши характер зв'язків між ними (сурядний, підрядний чи безсполучниковий), креслимо схему всього речення.

Таблиця 35

Цифровий код	За метою висловлювання та інтонацією	За будовою	Кількість простих речень
	1	2	3
0	—	—	—
1	Розповідне неокличне	просте	1
2	Питальне неокличне	складносурядне	2
3	Спонукальне неокличне	складнопідрядне з одним підрядним	3
4	Розповідне окличне	складнопідрядне з двома і більше підрядними	4
5	Питальне окличне	складне безсполучникове	5
6	Спонукальне окличне	складна конструкція	6

Таблиця 36

Цифровий код	Номер простого речення	За синтаксичною роллю	За синтаксичним центром	За наявністю потрібних і другорядних членів речення
	0	1	2	3
0	—	—	—	—
1	1)	незалежне	двоскладне	повне поширене
2	2)	головне	односкладне означено-особове	повне непоширене
3	3)	підрядне підметове	неозначено-особове	неповне поширене
4	4)	підрядне присудкове	узагальнено-особове	неповне непоширене
5	5)	підрядне додаткове	безособове	
6	6)	підрядне означальне	інфінітивне	
7	7)	підрядне обставинне	називне	

Таблиця 37

Цифровий код	Підмет	Присудок	Додаток	Означення	Обставини	Внесення
	1	2	3	4	5	6
0	немає	немає	немає	немає	немає	немає
1	простий	простий дієслівний	прямий	узгоджене	способу дії, міри й ступеня	звертання
2	складений	складений дієслівний	непрямий	неузгоджене	місця	вставні слова й речення
3		складений іменний	інфінітивний	прикладка	часу	вставлені слова й речення
4		подвійний			причини	слова-речення
5					мети	вигуки
6					умови	
7					допустове	

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

3. Характеризуємо речення послідовно, добиваючи потрібні характеристики з поданих нижче таблиць (табл. 35, 36).

Обставинні речення бувають: 1) способу дії, міри й ступеня; 2) місця; 3) часу; 4) причини; 5) мети; 6) умови; 7) допустові; 8) наслідкові; 9) супровідні (табл. 37).

Наприклад, записуємо речення, підкреслюємо його члени, нумеруємо частини: *Книги — морська глибина* (1): *хто в них пірне аж до дна* (2), *той* (3), *хоч і труду мав досить* (4), *дивні перли виносить* (3) (І. Франко).

Креслимо схему (прості речення позначаємо прямокутниками, сурядний зв'язок — горизонтальною лінією, підрядний — лінією, опущеною вниз, безсполучниковий — перекресленою лінією; можна взяти й інші, складніші символи, це не має принципового значення, основне — правильно передати відношення між частинами складного речення) (див. схему 12).

Насамперед характеризуємо все речення за таблицею «Характеристика речення в цілому»: розповідне неокличне, складна конструкція, складається з чотирьох простих речень.

Після цього за таблицями «Характеристика простого речення» і «Характеристика членів речення» підряд характеризуємо спочатку перше, потім друге, третє, четверте прості речення:

1) *книги — морська глибина*: незалежне, двоскладне, повне, поширене; підмет *книги* — простий, присудок *глибина* — складений іменний, означення *морська* — узгоджене;

2) *хто в них пірне аж до дна*: підрядне підметове, двоскладне, повне, поширене; підмет *хто* — простий, присудок *пірне* — простий дієслівний, *в них* — обставина місця, *аж до дна* — обставина міри;

3) *той дивні перли виносить*: головне, двоскладне, повне, поширене; підмет *той* — простий, присудок *виносить* — простий дієслівний, додаток *пе-*

рли — прямий (відповідає на питання кого? що?), означення *дивні* — узгоджене;

4) *хоч і труду мав досить*: підрядне обставини допустовості, двоскладне, неповне (пропущено підмет), поширене; присудок *мав* — простий дієслівний, додаток *досить труду* — прямий.

ЧУЖЕ МОВЛЕННЯ

186. ПОНЯТТЯ ПРО ПРЯМУ МОВУ І СЛОВА АВТОРА

Чиєсь висловлювання чи думку можна передати за допомогою прямої мови, непрямої, невласне прямої і авторської мови.

Чуже висловлювання, передане від імені того, кому воно належить, називається прямою мовою.

Пряма мова дає змогу відтворити всі особливості живого усного мовлення.

При прямій мові є слова автора, які вказують, кому належить дане висловлювання чи думка. Слова автора також характеризують саме мовлення, персонажів, обставин, за яких відбувається мовлення.

Вони можуть стояти перед прямою мовою, після неї або всередині. Якщо слова автора вжито перед прямою мовою, то в них звичайно стоїть спочатку підмет, потім — присудок; якщо ж після чи всередині — то спочатку присудок, потім підмет, наприклад: *Бабуся питає: «А що, дітки? Чого прийшли, мої соколята?»* — «А що, дітки? — *питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?»* (Марко Вовчок). «А що, дітки? Чого прийшли, мої соколята?» — *питає бабуся.*

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог — розмова двох осіб. Окремі повідомлення й запитання, з яких складається діалог, називаються **репліками**. При репліках слова автора часто бувають відсутні. (У драматичних творах слова автора називаються **ремарками**).

Наприклад:

— *Не дивись на вихор, — каже мати.*

— *А чому?*

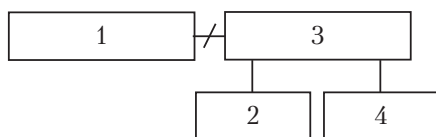
— *Не дивись та й годі. І не залазь у вихор ніколи.*

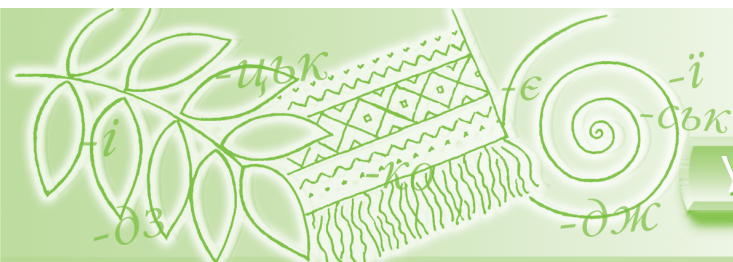
— *А чому?*

— *Бо закрутить і понесе-понесе.* (Є. Гуцало).

Розрізняють ще **полілог** — розмову трьох і більше осіб.

Схема 12

187. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ І СЛОВАХ АВТОРА

1. Пряма мова в тексті виділяється трьома способами:

1) береться з обох боків у лапки разом із знаком питання, знаком оклику і трьома крапками (крапка і кома виносяться за лапки), наприклад: «*А я вже бачив день!*» — «*Коли?!*» — «*Не знаю.*» — «*Який же він?*» — «*Хороший! Дуже славний!*» — «*Ет, — бай-дуже озвалася матуся, — то був не день, то сполох був та й годі*» (Леся Українка);

2) у діалогах (полілогах) починається з абзацу, і перед нею ставиться тире, наприклад:

Михась слухає товаришів і раптом каже:

— *Живе не може бути без сонця, — і обводить поглядом довкола.*

— *І справді, — радісно всміхаються діти. — Все від сонця. І трава, і дерева, і рибка, й метелики. І людина не може жити без сонця...*

— *І без води, — говорить дівчинка, дивлячись на плин ріки...*

— *І без повітря...* (І. Цюпа);

3) у драматичних творах пишеться після назви дійової особи і крапки, наприклад:

Демид. Як поживаєте?

Карпо. Спасибі! Живемо серед натури, здається — натурально! Щодня бачимо, як на світ благословляється, як сонечко сходить, цілий день працюємо і, утомлені, разом з сонцем відпочиваємо.

Демид. Радісно і мило так жити (І. Карпенко-Карий).

У всіх випадках пряма мова починається з великої букви.

2. Розділові знаки при словах автора вживаються по-різному залежно від того, де вони стоять. Якщо слова автора стоять:

1) перед прямою мовою — після них ставиться двокрапка: **Показує дід на темне небо, на зорі і каже Тарасові:** «*Ото Чумацький Шлях*» (О. Іваненко);

2) після прямої мови — перед ними ставиться тире, крапка замінюється на кому (знак питання, знак оклику, три крапки так і залишаються), а слова автора починаються з малої букви: «*Скинься, рибо*», — *думаю — скидається риба* (О. Довженко); «*Купало, Купало, даруй мову рослинам!*» — *гукують парубки* (В. Скуратівський);

3) у середині прямої мови — вони виділяються з обох боків комами й тире; проте якщо розрив прямої мови робиться між двома реченнями, то після слів автора ставиться не кома, а крапка й тире; слова ж автора починаються з малої букви: «*Мої друзі — вбогі бідолахи, — говорить Кармель, — от мої друзі!*» — «*Яких же я людей бачу? — одказує Кармель. — Багатих та вбогих*» (Марко Вовчок).

В останньому випадку, якщо в словах автора є вказівка на продовження прямої мови (*і додав, і запитав* тощо), то після слів автора ставиться двокрапка: «*Чи бачили таке! — сказав батько і, помовчавши, додав: — Готовий хлібороб, одним словом*» (А. Головка).

3. Якщо репліки беруться в лапки й записуються підряд без слів автора, то між ними ставляться тире: «*Мамо, — питаю, — то льони цвітуть?*» *А мати сміються:* «*То, — кажуть Дніпро.*» — «*А чому він такий синій?*» — «*Від неба*», — *кажуть* (О. Гончар).

188. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

Чуже висловлювання, передане від імені оповідача разом зі словами автора, називається непрямою мовою.

Коли чуже висловлювання передають від себе, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням, а пряму мову — підрядним додатковим.

При цьому:

1) у непрякій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлювання:

— **Я** в інституті **вчуся**, — сказала дівчина, — **а** це відпросилась на тиждень до батька (Є. Гуцало). — Дівчина сказала, що **вона** в інституті **вчиться**, **а** це відпросилась на тиждень до батька;

2) наказову форму дієслова замінюють формою минулого часу із сполучником **щоб**: Мені казав розумний садівник: «*Коли ти пересаджуєш ялинку, **відзнач** північний і південний бік і так **сади***» (М. Рильський). — Мені казав розумний садівник, **щоб** я, коли пересаджую ялинку, **відзначив** північний і південний бік і так **садив**;

3) у непрякій мові опускають вигук, іноді — вставні слова, частки, а звертання або опускають, або роблять підметами чи додатками: «**Бабусю**,

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

а коли у вас день народження?» — запитала онука (І. Цюпа). — Онука запитала в бабусі, коли в неї день народження;

4) після непрямого запитання знак питання не ставиться: — Ха-ха! — сміється Есмеральда. — Ти помітив, як я посковзнулась на сцені? (Є. Гуцало). — Есмеральда, сміючись, запитала, чи я помітив, як вона посковзнулась на сцені.

189. ІНШІ СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

Чуже мовлення може ще передаватися невластивою прямою мовою, вільною прямою мовою, здогадкою прямою мовою та у формі переказу.

1. **Невластива пряма мова** поєднує в собі властивості прямої й непрямої мови. Її використовують у художньому та публіцистичному стилях. Вона нерідко має форму роздуму.

Як і пряма мова, вона висловлюється від імені того, хто говорить, і зберігає його мовні особливості. Проте в ній, як і в непрямій мові, замість форм першої і другої осіб, як правило, виступає форма третьої особи. Слів автора немає. Автор ніби ототожнюється зі своїм героєм. Ось як, наприклад, письменник передає думки свого героя невластивою прямою мовою: *Підрубував учитель. Лівую рукою смикав пружний стовбурець, дуже відгинав убік і розмахував сокирою... З кожним таким помахом робився дедалі злішим. На себе. Передовсім на себе. А на! А ось тобі. Ось! Падай викоріненою жертвою. Падай. Бо дурень. Бо його життя так нічого й не навчило. Нічого* (Б. Тимошенко).

На письмі невластива пряма мова ніяк не виділяється. Вона, як правило, виступає у вигляді групи емоційно забарвлених речень, які раптом чи поступово вклинюються в текст розповіді.

2. **Вільна пряма мова** передає чуже мовлення у формі непрямої з вкрапленнями пунктуаційно не оформленої прямої мови. Вона використовується для стислого викладу змісту чийогось виступу, статті тощо: *Але скільки треба мати зарозумілості, щоб викидати такі-от безвідповідальні словеса. От вам найсильніший удар по наших засадах. Чи може (пише Юринець) серйозний письменник порівнювати без застережень Лютера — виразника слабкої, кволої, не здібної ще до історич-*

чної творчості німецької буржуазії, Лютера, що віддавав селянство на поталу поміщику — порівнювати з енергійною сміливою й цільною в своїх класових стремліннях постаттю Бебеля? (М. Хвильовий).

3. **Здогадна пряма мова** передає ймовірні думки якоїсь особи, що впливають з її вчинків, жестів, міміки. Вона вводиться за допомогою вставного слова *мовляв* чи *мов*: *Він з усмішечкою витягнув з кишені перев'язану мотузочком пачку грошей, підкинув її вгору, зловив і на мигах показав: бери, мовляв* (М. Стельмах).

4. При передачі **чужого мовлення у формі переказу** можливі два випадки:

1) чуже мовлення відтворюється більш-менш дослівно; тоді вживаються вставні слова типу *як кажуть, як сказав такий-то, як вважає такий-то, на думку такого-то, за словами такого-то* і подіб.: *Природа, як сказав Григорій Сковорода, — усьому початкова причина й рушійна сила;*

2) чуже мовлення відтворюється в загальних рисах, передається лише його зміст; тоді воно оформляється у вигляді додатка до дієслова-присудка із значенням говоріння чи думання: *Григорій Сковорода вважав природу початковою причиною всьому й рушійною силою.*

190. ЦИТАТИ

Цитата — це дослівно наведений уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

Цитата обов'язково береться в лапки.

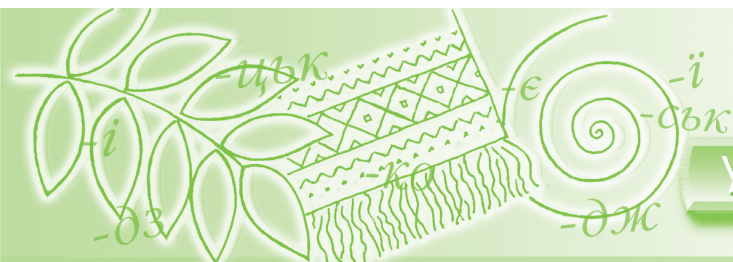
У цитаті не можна нічого змінювати, навіть розділових знаків.

Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками: *Слово для Лесі Українки — це «гострий, безжалісний меч...», що здіймає вражі голови з плеч».*

Цитування буває двох видів: у вигляді прямої мови й у вигляді непрямої мови.

Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови, тоді розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові: *Шевченко був глибоко переконаний, що український народ порве кайдани колоніалізму, тому й заявляє: «Встане правда! встане воля!»*

Якщо цитата наводиться як складова частина в авторському реченні, тоді до неї ставляться такі

самі вимоги, як і до непрямой мови, цитата береться в лапки й починається з малої букви: *Поета не лякає, що, може, десь у «снігу на чужині» доведеться йому загинути, «в неволі плачучи», умерти. Йому болить лише те, що «Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окрадену, збудять...»*

Якщо цитата подається у формі вірша, то вона в лапки не береться: *Тарас Шевченко вірив у велике майбутнє України й українського народу і палко закликав своїх земляків:*

*І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають...*

Вказівка на джерело, звідки взято цитату, подається в дужках безпосередньо після цитати або у виносці внизу сторінки: *«Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що не підвладне ні русифікації, ні онімецуванню, ні мадяризації, що воно — велике слово великого народу»* (Харчук Борис. *Слово і народ // Мова рідна, слово рідне!*. — К.: Веселка, 1989. — С. 155).

СИНТАКСИЧНА ЄДНІСТЬ І АБЗАЦ

191. СИНТАКСИЧНА ЄДНІСТЬ І ЇЇ БУДОВА

Мета будь-якого мовлення — це створення тексту, більшого чи меншого за обсягом, залежно від потреби. Текст, звичайно, складається з окремих речень. Щоб повно висловити якусь думку, якесь конкретне повідомлення, одного речення, як правило, замало.

Думка чи повідомлення найчастіше висловлюються кількома реченнями, об'єднаними між собою спільним змістом і будовою.

Група з двох або більше граматично самостійних речень, пов'язаних між собою спільним змістом та будовою, що висловлює якесь одне розгорнуте повідомлення, називається синтаксичною єдністю.

Кожна синтаксична єдність — ніби мініатюрний твір. Вона будується за моделлю: зачин — розгортання думки чи повідомлення — кінцівка.

У **зачині** висловлюється думка чи повідомлення в їхньому найзагальнішому вигляді. Це опорне речення, яке становить основу для подальшого викладу, воно й найбільш самостійне. Хоч не завжди: іноді воно без наступних речень може бути й незрозумілим.

У наступній частині — **розгортанні** — в одному або кількох реченнях розвивається чи пояснюється думка або описується подія, названа в зачині.

Розгортання може по-різному стосуватися зачину, між ними можуть бути різні смислові зв'язки. Інформація, висловлена в зачині, в розгортанні може доповнюватися, розширюватися, деталізуватися. Розгортання може являти собою пояснення, коментар чи тлумачення того, про що було сказано в зачині.

У розгортанні може аргументуватися, обґрунтовуватися, підтверджуватися судження, висловлене в зачині. Автор тут може висловлювати також своє ставлення до явища, названого в зачині, дає йому певну оцінку.

У **кінцівці** робиться підсумок усього сказаного. Щоправда, кінцівки може й не бути. Зокрема її не буває тоді, коли дана синтаксична єдність входить у якусь більшу синтаксичну цілісність.

Для прикладу, як будується синтаксична єдність, візьмемо уривок з «Повчання» Володимира Мономаха: *Що таке людина, як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може досягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як усе мудро влаштовано в світі: як небо влаштоване, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена. Господи, завдяки волі твоєї! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину і які різні та багатолікі людські обличчя; якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя. І тому подивуємося, як птиці небесні із раю-вирію летять, і перш за все до нашого дому, але не поселяються в одній країні, а сильні й слабкі розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щебетом ліси й поля. Все це дано людям на користь, на їжу і на радість їм.*

-єць

-їнь

-їх

-уцьк

-м'я

Тут у перших двох реченнях (власне, у виразі *та не може вона осягнути всіх чудес землі*) висловлено основну думку (думку про багатство, різноманітність і досконалість світу) в її найзагальнішому вираженні. Це зачин. Далі ця думка розвивається, конкретизується, автор виражає також своє ставлення до названих ним явищ. Це розгортання. І наприкінці підсумок: *Все це дано людям на користь, на їжу і на радість їм*.

192. ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ЧАСТИНАМИ СИНТАКСИЧНОЇ ЄДНОСТІ

Речення, що входять до синтаксичної єдності, об'єднуються спільною темою і спільним предметом думки чи повідомлення.

Послідовність розташування окремих речень, тобто логіка викладу, зумовлюється насамперед часовою, причиново-наслідковою послідовністю реальних чи уявних подій, послідовністю сприймання фактів, послідовністю суджень, у яких спочатку повинні йти часткові судження, а потім умовивід тощо.

Наприклад, в уривку *Мова — це наша національна ознака, в мові — наша культура, ступінь нашої свідомості. Це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова — душа нашої національності, її святощі, її скарб. І поки живе мова — житиме й народ як національність* (І. Огієнко) речення об'єднує в одну цілість спільна тема — роль мови в житті нації, спільний предмет розгляду — мова. Останнє речення пов'язане з попередніми ще й як висновок з усього досі сказаного.

Зв'язок між реченнями в синтаксичній єдності здійснюється, крім того, й за допомогою граматичних засобів. Серед найважливіших граматичних засобів такого зв'язку виступають:

1) займенники *він, цей, той, весь, такий, кожний* в усіх формах, прислівники *тут, там, тоді* і подіб., що вказують на предмети, ознаки, обставини, названі в попередніх реченнях: *Нема нічого на світі луччого і Богу милішого, як серце матері до своїх діточок! Скільки б їй у неї не було, чи десятком Бог благословив, чи тільки одним, усі для неї рівні, кожного любить, усіх рівно пестує, за всяким рівно вбивається* (Г. Квітка-Основ'яненко);

2) лексичні повтори: *Людська вихованість немислима без людської вдячності. Якщо людині бракує почуття вдячності, вона холодний, бездушний егоїст* (В. Сухомлинський);

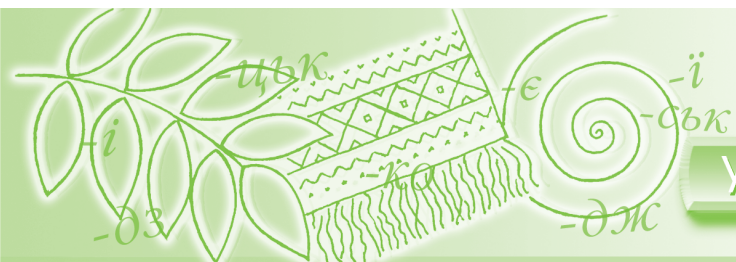
3) синоніми й синонімічні вислови: *У селі багноюка наче сказала: що ти з неї одну ногу витягнеш, то вона до другої присмокчеться, випускати не хоче. Що ти калюжу обминеш, то попереду розлий море чекає; берегів не видно, і дна не вгадаєш* (Є. Гуцало);

4) різні сполучні засоби, як, наприклад, слова й вислови *і, та, та й, але, однак, проте, і все ж, і тому, і ось, і водночас, і навіть, тоді, зрештою, крім того, наприклад, зокрема, ось чому, адже, до того ж, більше того, таким чином, отже, тобто, по-перше, по-друге, з одного боку, з другого боку, як уже говорилося, як було сказано, словом, коротше кажучи, справа в тому що, йдеться про те щоб, досить сказати що тощо*, які ставляться на початку наступних речень: *Свої мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся. Тоді з вас будуть люди як слід, тоді з вас буде громада шановна. І вже на таку громаду ніхто своєї лати не положить* (П. Куліш);

5) однакові видові та часові форми дієслів-присудків: *Коли лежиш в полі лицем до неба, вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне. Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні звуки. Ниви шумлять навколо і заважають* (М. Коцюбинський);

6) неповні, усічені речення, пропущені члени яких устанавлюються з попередніх речень (такі речення поза текстом незрозумілі): *Я почав розказувати йому те, що мимохідь поклатося мені на думку. Про Слона, який раптом утратив спокій. Про джунглі, по яких ходив він наче сам не свій, і про те, що ніхто не зміг знайти ліку на його журу. Про те, що сонце вже було в його очах не оранжеве, а фіолетове, що зелене виблідло і листя пожовтіло, хоч у джунглях ніколи не буває жовтого листя* (В. Шевчук);

7) єдність місця й часу: *Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі*

боки розбіглись, наче гілки дерева, глибокі рукави й поховались десь далеко в густих лісах (І. Нечуй-Левицький).

Правильне розташування й поєднання речень у синтаксичній єдності увиразнює думку, робить її чіткішою, дохідливішою, зрозумілішою.

193. АБЗАЦ

Абзац позначає набагато довшу паузу, ніж вона звичайно буває між двома реченнями, що стоять поряд. На письмі абзац позначається відступом вправо в новому рядку тексту.

Поділ тексту на абзаци полегшує його сприйняття, дає змогу виділити в ньому суттєві момен-

ти. Зокрема текст, поділений на дрібніші абзаци, справляє, як правило, враження швидшої й напруженішої дії, ніж текст, поданий великими абзацами.

Абзац не слід ототожнювати із синтаксичною єдністю. Одна синтаксична єдність може охоплювати і два або й три абзаци, і, навпаки, в абзаци може бути дві або й більше синтаксичних єдностей.

І все-таки певна залежність між поділом тексту на абзаци і поділом на синтаксичні єдності існує: чим точніше обидва поділи накладаються один на одного, тим гармонійніше звучить увесь текст.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

На аркуші проставте номери від 001 до 060. Спочатку дайте відповіді на перші рядки в завданнях і звірте з відповідями, які подаються після тестів. Якщо трапляться помилки, повторіть правила, які ви засвоїли недостатньо. Після цього дайте відповіді на другі рядки в завданнях. І знову перевірте себе за відповідями (відповіді ті самі). Якщо знову трапляться помилки, то проробіть це втретє.

АЛФАВІТ

001. Запишіть номери записів, де букви розставлено не в алфавітному порядку:

- А: 1) г г д е; 2) з і и ї; 3) л м н о; 4) с т у ф;
5) ч ш щ ь.
Б: 1) г д е є; 2) і и ї й; 3) м н о п; 4) т у ф х;
5) ш щ ь ю.
В: 1) д е є ж; 2) і й ї к; 3) н о п р; 4) у ф х ц;
5) щ ь ю я.

002. Запишіть номери слів, у яких звуків більше, ніж букв:

- А: 1) праця; 2) різьбяр; 3) зав'язь; 4) м'яч;
5) ясність.
Б: 1) земля; 2) тьмянний; 3) м'якоть; 4) в'юн;
5) єдність.
В: 1) пісня; 2) нянька; 3) пам'ять; 4) ім'я;
5) ялівець.

ПРАВОПИС ПРИГОЛОСНИХ

003. Запишіть номери слів, які починаються на шиплячий:

- А: 1) дзвін; 2) джміль; 3) щєбінь; 4) сонце;
5) цвях.
Б: 1) дзеркало; 2) джгут; 3) щит; 4) сіль;
5) цукор.
В: 1) дзига; 2) джем; 3) щєбет; 4) сміх; 5) ціна.

004. Запишіть номери слів, у префіксах яких слід вставити букву *с*:

- А: 1) ро..повісти; 2) ..плутати; 3) ..сипати;
4) ..шити; 5) ..цілити.
Б: 1) ро..порядок; 2) ..платити; 3) ..сунути;
4) ..чесати; 5) ..цідити.
В: 1) ро..продаж; 2) ..пекти; 3) ..сукати;
4) ..чистити; 5) ..ціпити.

005. Утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ(ий)*. Запишіть номери лише тих слів, які кінчатимуться на *-зький*:

- А: 1) Волга; 2) Кавказ; 3) Черкаси; 4) Лютіж;
5) Кагарлик.
Б: 1) Онега; 2) француз; 3) Донбас; 4) Несвіж;
5) Кременчук.
В: 1) Устилуг; 2) Арциз; 3) Одеса; 4) Запоріжжя;
5) Овруч.

006. Запишіть номери тих слів, у які треба вставити букву *т*:

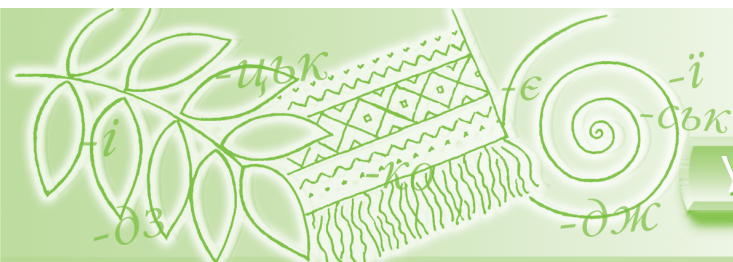
- А: 1) облас..ний; 2) чес..ний; 3) щас..ливий;
4) контраст..ний; 5) шіс..надцять.
Б: 1) радіс..ний; 2) пристрас..ний; 3) щас..ливий;
4) аген..ство; 5) шіс..надцять.
В: 1) якіс..ний; 2) безшелес..ний; 3) щас..ливий;
4) студен..ський; 5) шіс..надцять.

007. Запишіть номери слів, у які треба вставити м'який знак:

- А: 1) велетен..ський; 2) ремін..чик; 3) т..мянний;
4) на долин..ці; 5) рідній нен..ці.
Б: 1) ірпін..ський; 2) тон..ший; 3) різ..бяр;
4) у хатин..ці; 5) при кізон..ці.
В: 1) уман..ський; 2) мен..ший; 3) нян..чити;
4) у вікон..ці; 5) у скрин..ці.

008. Запишіть номери слів, у які треба вставити апостроф:

- А: 1) моркв..яний; 2) зв..ялений; 3) св..ято;
4) арф..яр; 5) різдв..яний.
Б: 1) мавп..ячий; 2) розв..язок; 3) цв..ях; 4) торф..яний; 5) медв..яний.
В: 1) духм..яний; 2) розм..який; 3) тьм..яний;
4) серм..яга; 5) брукв..яний.

009. Запишіть номери слів, у яких треба подвоїти взяті в дужки букви:

А: 1) зати(ш)я; 2) заня(т)я; 3) передміс(т)я; 4) багато бажа(н)ь; 5) шале(н)ий.

Б: 1) роздорі(ж)я; 2) почу(т)я; 3) з радіс(т)ю; 4) багато поколі(н)ь; 5) скаже(н)ий.

В: 1) узбере(ж)я; 2) ста(т)я; 3) безсмер(т)я; 4) багато столі(т)ь; 5) жада(н)ий.

ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ

010. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву *и*:

А: 1) кр..ниця; 2) дал..чінь; 3) кор..настий; 4) жовт..нь; 5) сп..нити.

Б: 1) тр..вога; 2) в..селка; 3) пром..нистий; 4) груд..нь; 5) кр..ло.

В: 1) гр..міти; 2) ш..лестить; 3) греб..нястий; 4) січ..нь; 5) д..мар.

011. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву *е*:

А: 1) мороз..во; 2) мар..во; 3) дощ..к; 4) пр..года; 5) пр..пишний.

Б: 1) мереж..во; 2) мар..во; 3) пальч..к; 4) пр..права; 5) пр..мудрий.

В: 1) плет..во; 2) мар..во; 3) ключ..к; 4) пр..краса; 5) пр..поганий.

012. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву *и*:

А: 1) мудр..сть; 2) рішуч..сть; 3) пр..звисько; 4) щ..тка; 5) ч..стий.

Б: 1) щедр..сть; 2) вищ..сть; 3) пр..рва; 4) щ..лина; 5) ч..тач.

В: 1) щир..сть; 2) перш..сть; 3) пр..звище; 4) щ..льний; 5) ч..сло.

013. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву *и*:

А: 1) банк..р; 2) кос..нус; 3) х..нін; 4) Г..ндукуш; 5) Ч..лі.

Б: 1) в..тамін; 2) с..нус; 3) ек..паж; 4) Х..біни; 5) Ваш..нгтон.

В: 1) г..рлянда; 2) аз..мут; 3) еп..тет; 4) Ок..нава; 5) Алж..р.

014. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву *и*:

А: 1) Саж..н; 2) Щепк..н; 3) П..рогов; 4) Н..колаєв; 5) К..рсанов.

Б: 1) Рощ..н; 2) Раз..н; 3) Кр..лов; 4) К..коїн; 5) П..ксанов.

В: 1) Пущ..н; 2) Мічур..н; 3) Гр..бачов; 4) К..рко-ров; 5) Л..гачов.

015. Запишіть номери слів, у які треба вставити букву *є*:

А: 1) Л..рмонтов; 2) Б..рдяєв; 3) Муромц..в; 4) Л..сков; 5) Ломт..в.

Б: 1) Оз..ров; 2) Д..ржавін; 3) Аракч..єв; 4) Стол..тов; 5) Матв..єв.

В: 1) Ц..цилін; 2) Ст..панов; 3) Бестуж..в; 4) Р..пін; 5) Фад..єв.

016. Запишіть номери словосполучень, у яких треба залишити букву *в* або *й*:

А: 1) були (в, у) дома; 2) туман (в, у) но-чі; 3) день (в, у) день; 4) дощ не (й, і) де; 5) степ (й, і) море.

Б: 1) пішли (в, у) ліс; 2) дощ (в, у) літку; 3) раз (в, у) раз; 4) море (й, і) степ; 5) він (й, і) вона.

В: 1) були (в, у) мене; 2) сніг (в, у) зимку; 3) рік (в, у) рік; 4) вона (й, і) він; 5) день (й, і) ніч.

СКЛАДНІ СЛОВА

017. Запишіть номери слів, що пишуться через дефіс:

А: 1) овоче/сховище; 2) сіро/окий; 3) блідо/рожевий; 4) вугле/видобуток; 5) південно/західний.

Б: 1) димо/хід; 2) легко/крилий; 3) темно/синій; 4) корабле/будівник; 5) кисло/солодкий.

В: 1) ново/будова; 2) вічно/зелений; 3) світло/жовтий; 4) смітте/збірник; 5) північно/східний.

ІМЕННИКИ

018. Запишіть номери іменників жіночого роду:

А: 1) путь; 2) степ; 3) собака; 4) біль; 5) леді.

Б: 1) путь; 2) собака; 3) біль; 4) степ; 5) леді.

В: 1) путь; 2) біль; 3) степ; 4) собака; 5) леді.

019. Запишіть номери іменників, які в закінченні орудного відмінка однини мають звук *о*:

А: 1) столяр; 2) пісняр; 3) кулінар; 4) плющ; 5) межа.

Б: 1) муляр; 2) повістяр; 3) варвар; 4) кущ; 5) ніша.

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

В: 1) ювіляр; 2) човняр; 3) пивовар; 4) лящ;
5) вдача.

020. Запишіть номери іменників, які в родовому відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*:

А: 1) завод; 2) Ужгород; 3) вир; 4) пісок;
5) трамвай.

Б: 1) інститут; 2) Париж; 3) старт; 4) горох;
5) рояль.

В: 1) стадіон; 2) Миргород; 3) грім; 4) граніт;
5) кий.

021. Запишіть номери іменників, які в родовому відмінку множини мають закінчення *-ів*:

А: 1) болгарин; 2) життя; 3) верховіття; 4) край;
5) грам.

Б: 1) татарин; 2) відкриття; 3) багаття; 4) кий;
5) солдат.

В: 1) боярин; 2) почуття; 3) обличчя; 4) бій;
5) партизан.

022. Запишіть номери іменників, у яких в орудному відмінку однини приголосні перед закінченням подвоюються:

А: 1) снасть; 2) емаль; 3) кров; 4) жовч; 5) річ.

Б: 1) радість; 2) гниль; 3) Керч; 4) любов; 5) піч.

В: 1) мудрість; 2) синь; 3) нехворощ; 4) верф;
5) далеч.

ПРИКМЕТНИК

023. Запишіть номери прикметників, у яких у формі вищого ступеня порівняння з'являється буква *ш*:

А: 1) тяжкий; 2) товстий; 3) вузький; 4) короткий;
5) дужий.

Б: 1) важкий; 2) високий; 3) дорогий; 4) молодий;
5) тяжкий.

В: 1) дужий; 2) красивий; 3) низький; 4) солодкий;
5) важкий.

024. Утворіть присвійні прикметники й поставте їх у називному відмінку жіночого роду. Запишіть номери лише прикметників, утворених за допомогою суфікса *-ев- (-ев-)*:

А: 1) Іван; 2) Джеря; 3) Матвій; 4) сторож;
5) муляр.

Б: 1) Петро; 2) Боруля; 3) Андрій; 4) товариш;
5) столяр.

В: 1) Степан; 2) Володя; 3) Валерій; 4) Лукаш;
5) ювіляр.

ЧИСЛІВНИК

025. Запишіть номери складних числівників, у яких відмінюються обидві частини й у вказаному в дужках відмінку перша з них має закінчення *-и*:

А: 1) п'ятдесят (Р.); 2) сімсот (О.); 3) п'ятсот (Д.);
4) вісімдесят (М.); 5) чотириста (Д.).

Б: 1) шістдесят (Р.); 2) вісімсот (О.); 3) сімсот (Д.); 4) п'ятдесят (М.); чотириста (Д.).

В: 1) сімдесят (Р.); 2) дев'ятсот (О.); 3) шістсот (Д.); 4) шістдесят (М.); 5) чотириста (Д.).

026. Іменники, що в дужках, поставте в потрібному відмінку. Запишіть номери тих словосполучень, у яких іменник має закінчення *-а*:

А: 1) два (вагон); 2) чотири (місяць); 3) півтора (відсоток); 4) три (вікно); 5) чотири (син).

Б: 1) три (апельсин); 2) два (день); 3) півтора (відсоток); 4) чотири (перо); 5) три (стіл).

В: 1) чотири (раз); 2) три (тиждень); 3) півтора (відсоток); 4) два (дерево); 5) три (брат).

ЗАЙМЕННИК

027. Запишіть номери присвійного й відносного займенників:

А: 1) своя; 2) тобі; 3) який; 4) цього; 5) самий.

Б: 1) твоя; 2) мені; 3) чий; 4) того; 5) всякий.

В: 1) моя; 2) собі; 3) хто; 4) всього; 5) кожний.

028. Запишіть номери займенників, що стоять у давальному відмінку однини:

А: 1) цим; 2) їй; 3) тією; 4) цій; 5) її.

Б: 1) всім; 2) їй; 3) цією; 4) всій; 5) її.

В: 1) тим; 2) їй; 3) всією; 4) тій; 5) її.

ДІЄСЛОВО

029. Запишіть номери дієслів доконаного виду:

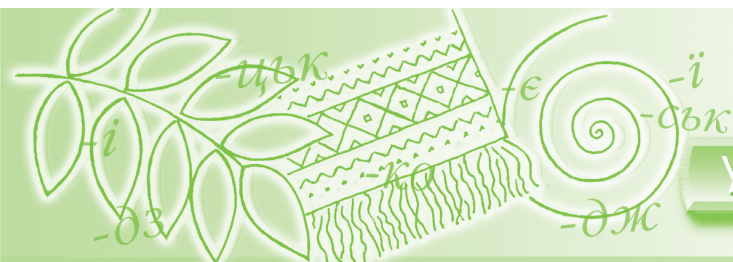
А: 1) світив; 2) прийде; 3) думати; 4) згадавши;
5) йдучи.

Б: 1) писав; 2) скаже; 3) бачити; 4) зустрівши;
5) думаючи.

В: 1) думав; 2) візьме; 3) йти; 4) зберігши;
5) пишучи.

030. Запишіть номери дієслів І дієвідміни:

А: 1) мовчите; 2) гуркотить; 3) волочеш;

4) стоїмо; 5) стаємо.

Б: 1) летите; 2) волочить; 3) регочеш; 4) гоїмо;

5) думаємо.

В: 1) водите; 2) клекотить; 3) гуркочеш;

4) гноїмо; 5) уміємо.

031. Дієслова поставте в 2-й особі однини теперішнього часу і запишіть номери слів, які в закінченні матимуть букву *и*:

А: 1) бачити; 2) колоти; 3) орати; 4) казати;

5) грузнути.

Б: 1) носити; 2) полоти; 3) писати; 4) в'язати;

5) линути.

В: 1) мережити; 2) боротися; 3) плакати; 4) стогнати; 5) тиснути.

032. Запишіть номери дієслів, що стоять у майбутньому часі:

А: 1) запишіть; 2) знатиму; 3) послухаю;

4) їздять; 5) можеш.

Б: 1) принесіть; 2) вмітиму; 3) подумаю;

4) сидять; 5) можеш.

В: 1) скажіть; 2) чекатиму; 3) посиджу; 4) знають; 5) можеш.

033. Запишіть номери дієслів, що стоять у наказовому способі:

А: 1) прийшов би; 2) повіримо; 3) киньте;

4) пишімо; 5) знатиму.

Б: 1) допоміг би; 2) зробимо; 3) повірте;

4) бережімо; 5) йтиму.

В: 1) приніс би; 2) оборонимо; 3) станьте;

4) берімось; 5) вмітиму.

034. Запишіть номери активних дієприкметників:

А: 1) пожовклий; 2) падаючі; 3) кажучи;

4) відірваний; 5) стятий.

Б: 1) змерзлий; 2) палаючі; 3) зникаючи;

4) принесений; 5) битий.

В: 1) змоклий; 2) лежачі; 3) бачачи; 4) погашений;

5) розвинутий.

035. Запишіть номери дієприслівників неоконаного виду:

А: 1) блукаючи; 2) подумавши; 3) сяючи; 4) взявши; 5) уміючи.

Б: 1) літаючи; 2) підбігши; 3) кажучи; 4) поблукавши; 5) несучи.

В: 1) співаючи; 2) спитавши; 3) вірячи; 4) подумавши; 5) знаючи.

ПРИСЛІВНИК

036. Запишіть номери прислівників, які пишуться через дефіс:

А: 1) по/одинці; 2) по/тиху; 3) по/двоє;

4) по/третє; 5) по/іншому.

Б: 1) по/тричі; 2) по/трохи; 3) по/трое;

4) по/друге; 5) по/твоєму.

В: 1) по/двічі; 2) по/волі; 3) по/одному;

4) по/перше; 5) по/моєму.

037. Запишіть номери прислівників, які пишуться окремо:

А: 1) до/щенту; 2) по/одному; 3) на/двоє;

4) на/ходу; 5) в/зимку.

Б: 1) на/впростець; 2) по/двоє; 3) на/трое;

4) на/жаль; 5) в/літку.

В: 1) на/нівець; 2) по/трое; 3) на/четверо;

4) на/щастя; 5) без/вісти.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

038. Запишіть номери прийменників, які пишуться двома словами або через дефіс:

А: 1) по/між; 2) з/поміж; 3) за/для; 4) в/результаті; 5) до/вкола.

Б: 1) по/під; 2) з/під; 3) за/ради; 4) на/чолі;

5) в/наслідок.

В: 1) по/над; 2) з/над; 3) за/мість; 4) під/час;

5) в/слід.

039. Запишіть номери словосполучень, у яких слова, подані через косу риску, пишуться окремо:

А: 1) з/боку друзів; 2) стояв з/боку; 3) зайшов у/середину.

Б: 1) з/боку друзів; 2) стояв з/боку; 3) зайшов у/середину.

В: 1) з/боку друзів; 2) стояв з/боку; 3) зайшов у/середину.

040. Подані слова — сполучники. Запишіть номери тих сполучників, які пишуться двома словами або через дефіс:

А: 1) ані/ж; 2) немов/би; 3) коли/б; 4) та/й; 5) ніби/то.

Б: 1) то/ж; 2) неначе/б; 3) хоча/б; 4) так/що; 5) мовби/то.

В: 1) та/ж; 2) як/би; 3) дарма/що; 4) все/ж; 5) начеб/то.

-єць

-інь

-їх

-уцьк

-м'я

041. Запишіть номери тих слів, які із частками пишуться разом (не через дефіс):

А: 1) ані/трохи; 2) поки/що; 3) аби/хто; 4) он/який; 5) будь/що.

Б: 1) аби/як; 2) тільки/що; 3) ані/скільки; 4) ось/як; 5) якби/то.

В: 1) чим/далі; 2) ледве/що; 3) аби/куди; 4) ось/коли; 5) де/небудь.

042. Запишіть номери тих слів, які із частками пишуться через дефіс:

А: 1) чи/мало; 2) мовби/то; 3) хтозна/де; 4) тільки/но.

Б: 1) ні/який; 2) начеб/то; 3) казна/хто; 4) будь/що.

В: 1) ані/хто; 2) ніби/то; 3) будь/як; 4) хто/небудь.

043. Запишіть номери слів, з якими *не* треба писати разом:

А: 1) не/кажучи; 2) не/мав; 3) не/закінчено; 4) не/притомніти.

Б: 1) не/думаючи; 2) не/міг; 3) не/зібрано; 4) не/хтувати.

В: 1) не/чуючи; 2) не/знав; 3) не/записано; 4) не/навидіти.

ЛЕКСИКА

044. Запишіть номери слів — синонімів до слова *обов'язково*:

А: 1) якраз; 2) треба; 3) конче; 4) неодмінно; 5) випадково.

Б: 1) треба; 2) випадково; 3) неодмінно; 4) конче; 5) якраз.

В: 1) випадково; 2) якраз; 3) конче; 4) неодмінно; 5) треба.

045. Запишіть номери слів — синонімів до слова *необхідно*:

А: 1) можливо; 2) треба; 3) можна; 4) дозволено; 5) потрібно.

Б: 1) дозволено; 2) потрібно; 3) можливо; 4) можна; 5) треба.

В: 1) можна; 2) треба; 3) дозволено; 4) можливо; 5) потрібно.

046. Запишіть номери слів — можливих антонімів до слова *чествий*:

А: 1) свіжий; 2) твердий; 3) чуттєвий; 4) чуйний; 5) чутний.

Б: 1) чуйний; 2) чуттєвий; 3) чутний; 4) свіжий; 5) твердий.

В: 1) свіжий; 2) чутний; 3) твердий; 4) чуйний; 5) чуттєвий.

047. Визначте, яке слово треба поставити замість крапок у фразеологізмі. Запишіть його номер:

А: *носити ... решето* 1) пісок; 2) каміння; 3) болото; 4) воду; 5) вітер.

Б: *буря ... води* 1) в кориті; 2) у відрі; 3) в калюжі; 4) в склянці; 5) в ложці.

В: *як ... вода* 1) з козла; 2) з даху; 3) зі свині; 4) з гуски; 5) з курки.

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

048. Запишіть номери слів, які можуть утворювати словосполучення зі словом *зачинити*:

А: 1) очі; 2) двері; 3) вікно; 4) зошит; 5) збори.

Б: 1) збори; 2) вікно; 3) двері; 4) зошит; 5) очі.

В: 1) зошит; 2) двері; 3) вікно; 4) очі; 5) збори.

049. Запишіть номери речень, у яких є підмети:

А: 1) Знайшовся олівець. 2) Сіно вже викосили.

3) Мене морозило. 4) Часто мигтіла блискавка.

5) Слався, наша юність.

Б: 1) Розпочинався день. 2) Жито обмолотили.

3) Мені хотілося поговорити. 4) Вільно плине

Дніпро. 5) Рідне слово, вічно живи.

В: 1) Наближалось літо. 2) Скло протерли ган-

чіркою. 3) Його вже не чекали. 4) Вода берег ріє.

5) Радійте весні, поля.

050. Запишіть порядкові номери тих слів (рахуючи й службові), після яких треба поставити коми. Якщо коми в реченні не треба ставити, записуйте цифру «0»:

А: Я живу і борюсь і творю для людей.

Б: Хвилі ринуть і ридать і здіймаються все вгору.

В: Моє щастя і ніжність і гнів у пісню я перелив.

051. Зробіть те саме, що й у завданні 050:

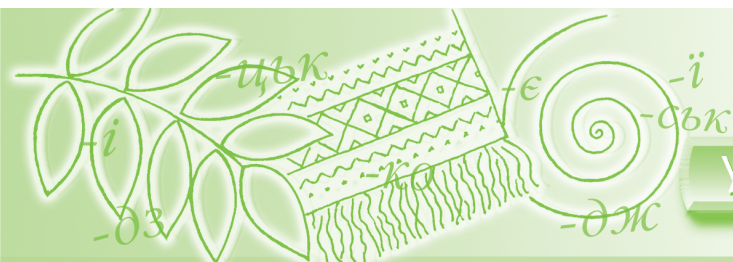
А: Літак рушив і пружно погойдувшись поїхав по доріжці.

Б: Дівчина встала і низько вклонившись подякувала людям.

В: Вітер шарпнувся і підхопивши листок поніс його далі.

052. Зробіть те саме, що й у завданні 050:

А: Засипаний снігом степ мабуть мріяв про літо.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Б: Огорнуті маревом тополі здавалось дрімали.
В: Засіяне вчасно поле зрозуміло має дати врожай.

053. Зробіть те саме, що й у завданні 050:

А: Поля пробуджені сонцем злегка парували.
Б: Зорі густо посіяні мерехтіли в небі.
В: Хижак сполоханий світлом звів голову.

054. Зробіть те саме, що й у завданні 050:

А: Досвітні огні переможні урочі прорізали темряву ночі.
Б: Червоні скелі дикі непевні нависли над нами.
В: Весняний дощ рівний теплий щедро напував землю.

055. Зробіть те саме, що й у завданні 050:

А: Зійшло сонце і морем неначе доріжка пролягла.
Б: Зірвався вітер і сосни немовби зітхнули.
В: Впала роса і на траві неначеб намисто заблищало.

056. Зробіть те саме, що й у завданні 050:

А: У небі співають жайворонки і гуркочуть літаки.
Б: Під горою жебоніло джерело й метушилися горобці.

В: Вдалині хиталися дерева і синів задуманий прибій.

057. Зробіть те саме, що й у завданні 050:

А: Життя немов ріка пливе з минулого в майбутнє.
Б: Доброта як хліб потрібна людям.
В: Хмари неначе троянди червоніли на заході.

058. Зробіть те саме, що й у завданні 050:

А: Дітям здавалось що вже вечір і що зараз прийде мама.
Б: Я люблю коли є в домі діти і коли вночі вони сміються.
В: Ми чекали коли прийде весна і коли можна буде побігати босоніж по траві.

059. У реченні на місці косої риски треба поставити двокрапку або тире. Двокрапку позначте цифрою 1, тире — цифрою 2:

А: Будеш сіяти з сумом/вродить печаль.
Б: Забудеш рідний край/тобі твій корінь всохне.
В: Здобудеш освіту/побачиш більше світу.

060. Зробіть те саме, що й у завданні 059:

А: Наука — не пиво/ в рот не наллеш.
Б: Всім же ясно, навіть дітям/земля велика.
В: Не кидай іскри в соломуч/ і сама згорить, і село спалить.